

1382

Josip Banaš

Zgodovina

Prva svetovna vojna

Zgodovina za meščanske šole

Priredil
Josip Brinar
ravnatelj meščanske šole v Postojni.

Z 21 slikami.

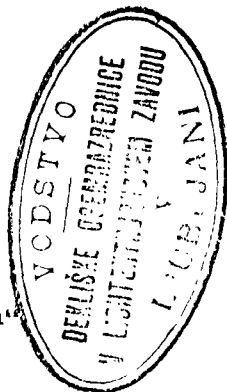
Odobreno z odlokom c. kr. ministrstva za bogočastje in pouk z dne 26. novembra 1909, št. 45.395.

Cena vezani knjigi K 2·20.

Ljubljana, 1909.

Založila „Katoliška Bukvarna“
Natisnila „Katoliška Tiskarna“.

Ino. št.: P-1382
sig.: VIII - 22.

KAZALO.

Prvi del. Od najstarejših časov do Rudolfa Habsburškega.

A. Iz starega veka.

	Stran
I. Pradoba	1
II. Grki	4
III. Aleksander Veliki	11
IV. Rimljani	13
V. Kultura v starem veku	21

B. Doba preseljevanja narodov.

I. Na predelu starega in srednjega veka	25
II. Slovani	27
III. Madžari	40

C. Doba srednjeveškega plemstva.

I. Viteštvo	41
II. Križarske vojne	43
III. Krščanstvo po križarskih vojnah	46
IV. Babenberžani	50

Drugi del. Od Rudolfa Habsburškega do Marije Terezije.

A. Doba Habsburžanov do Maksimilijana I.

I. Rudolf Habsburški	53
II. Albreht I. in Friderik Lepi	56
III. Albreht II. — Umeščanje koroških vojvod	58
IV. Rudolf IV. in njegovi nasledniki	60
V. Karel IV. Luksemburški	63
VI. Husiti	65
VII. Devica Orleanska	66
VIII. Friderik III.	67
IX. Plemstvo na slovenskih tleh	69

B. Kultura v srednjem veku.

I. Kmetje	74
II. Srednjeveška mesta	78
III. Iznajdbe srednjega veka	81
IV. Prekomorska odkritja	83

C. Turška sila.		Stran
I. Prihod Turkov		85
II. Turški napadi na slovenske dežele		87
III. Vojne sultana Sulejmana		90
IV. Progon Turkov		92
V. Kruci		95

Č. Utemeljitev habsburške vevlasti.

I. Maksimilijan I.	96
II. Kmetiški upori	98
III. Ferdinand I.	99
IV. Reformacija	100
V. Leopold I. in Ludovik XIV.	106
VI. Peter Veliki	107
VII. Karel VI.	109

Tretji del. Od Marije Terezije do danes.

A. Pričetek vladarstva habsburško-lotarinške cesarske rodovine.

I. Marija Terezija	111
II. Jožef II. in Leopold II.	116

B. Napoleonova doba.

I. Francoska revolucija	120
II. Napoleon Bonaparte	122
III. Cesar Franc I.	129
IV. Najvažnejše iznajdbe novejšega časa	130

C. Doba cesarja Franca Jožefa I.

I. Predhodna doba ustavnih bojev	134
II. Osebnost cesarja Franca Jožefa I.	137
III. Važni dogodki za vladanja cesarja Franca Jožefa I.	139
IV. Tuje države	143
V. Ustavoznanstvo	147

Č. Kulturne razmere v novem veku.

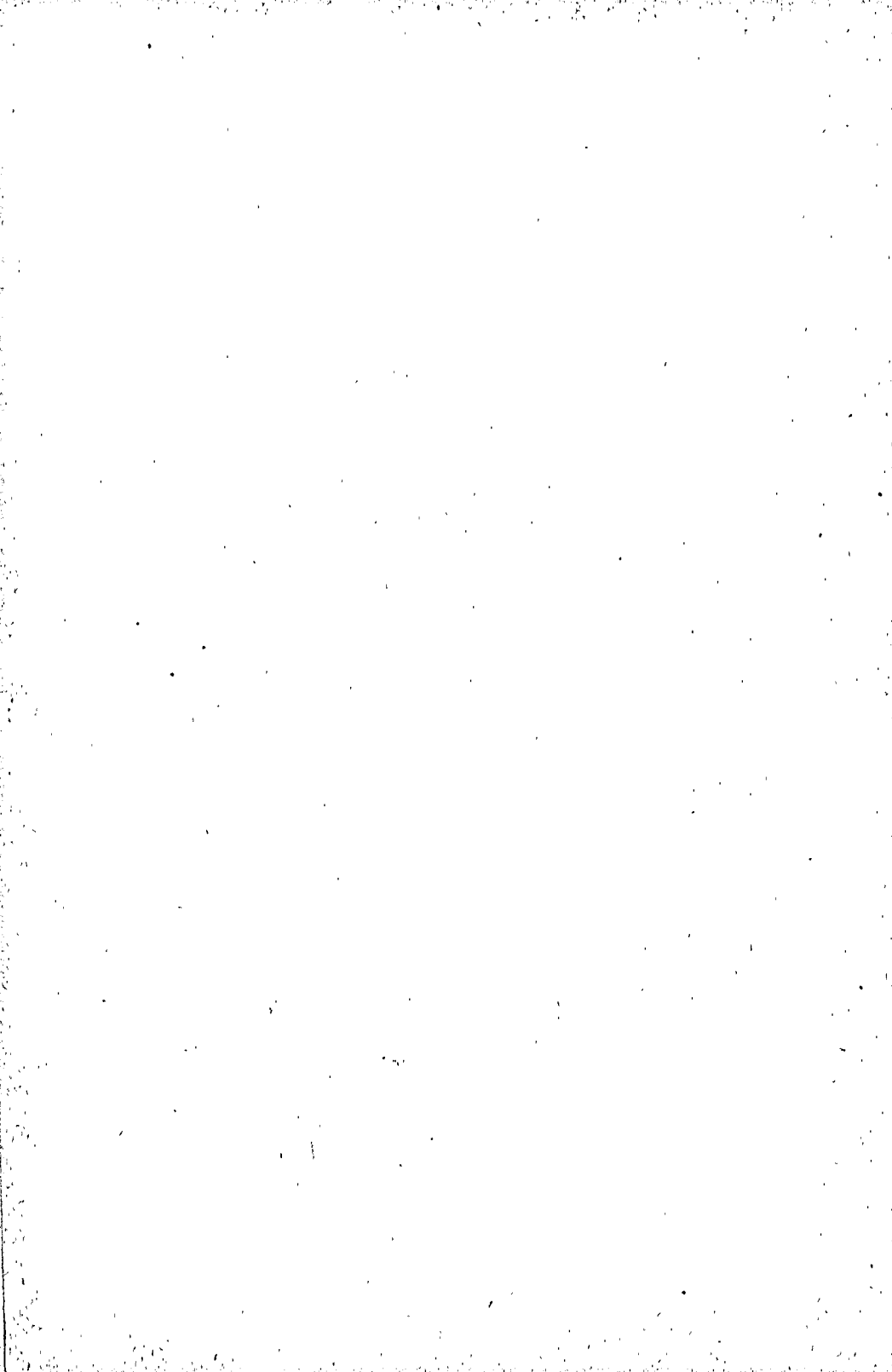
I. Državna uprava in javno življenje	152
II. Prosveta na Slovenskem	154

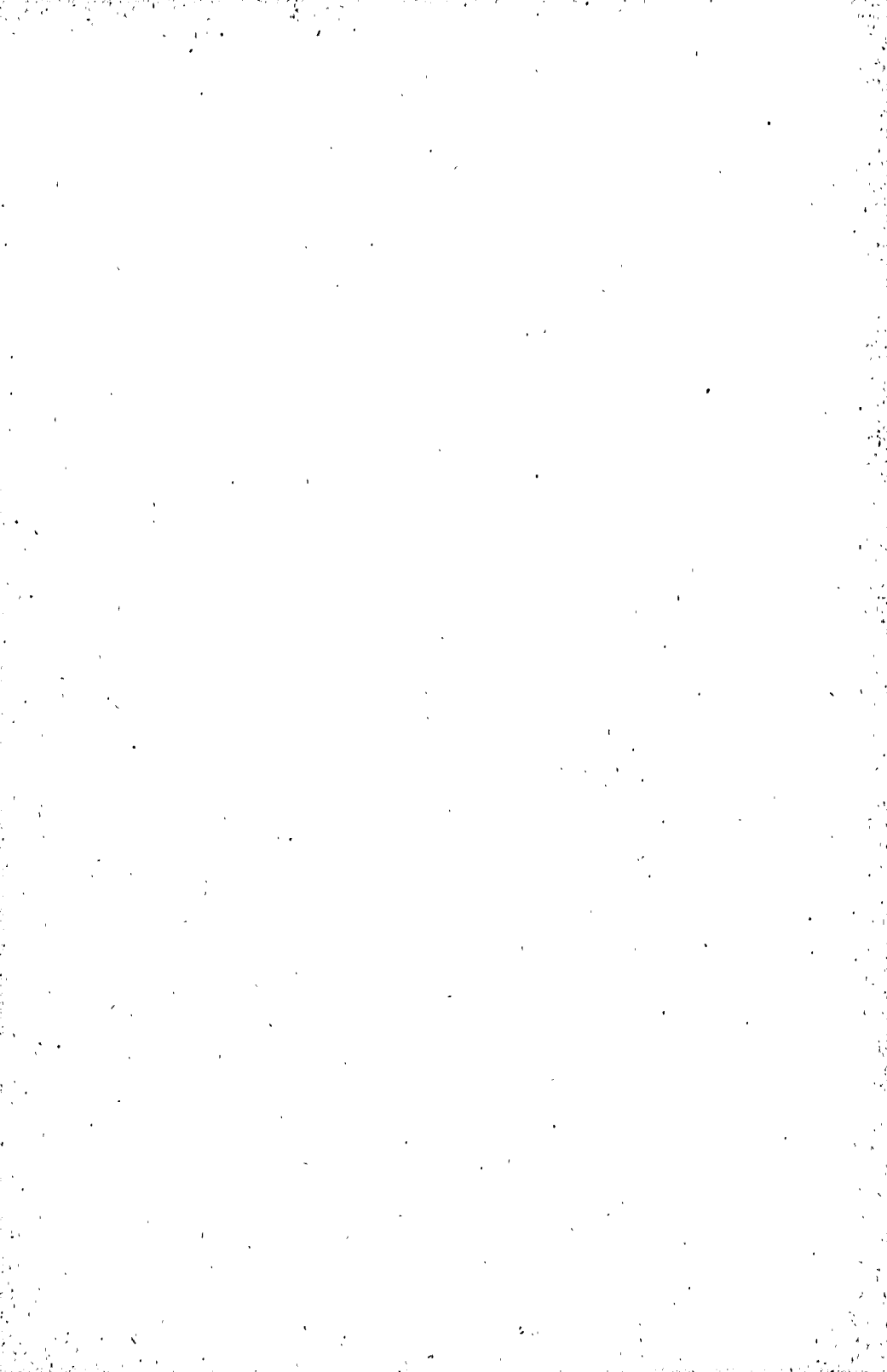
Dodatek.

I. Naraščanje avstrijsko-ogrske monarhije	157
II. Časovni pregled	158

Popravki:

- Str. 61., 8. vrsta od zgoraj 1360 (ne 1460);
„ 95., 24. „ „ „ so (ne se vdrlj);
„ 103., 19. „ „ „ brunovskega (ne brmovskega);
„ 158., leto 79. naj se glasi: Herkulane in **Pompeje**;
„ 160., „ 1437. „ „ „ Nemški, **ogrski** in češki ...
-

Prvi del.

Od najstarejših časov do Rudolfa Habsburškega.

A. Iz starega veka.

I. Pradoba.

Na svetu ni bilo vedno tako, kakor je dandanašnji. Naši dedje so si še kresali ogenj, ker niso še poznali petroleja in električne luči; v Trst in na Dunaj so jih prepeljavali konjiči, zakaj o brzi „železni kači“ se jim ni niti sanjalo. Kjer so zdaj palače velikih mest, so bili takrat še vrtovi; kjer so zdaj ogromne tvornice, so nekdaj še kosili. Mnogo se je izpremenilo izza 50, 60 let, ko so bili naši dedje še deca. Kako pa je potem moralo biti na svetu pred 2000, 3000 leti? Kdo naj nam to pove? Pojdimo v ljubljanski muzej, tam bomo videli starine: orožje, posode, orodje in dragotine, ki jih je mnogo stoletij krila zemlja. To so spomeniki in ostanki iz pradedavnih časov, in iz teh izkopin moremo sklepati na omiko in življenje tedanjega prebivalstva. Iz teh starodavnih časov nimamo nikakih pisemenih poročil; zategadelj imenujemo ta temni vek prazgodovinsko dobo.

Že v tej starodavni dobi so se naselili ljudje po naših krajih. Da so bili varnejši pred sovražnimi ljudmi in živalmi, so stanovali po skalnatih jamah ali pa v kolibah, postavljenih na kole sredi plitvih jezer in barij. Take stavbe na koleh ali mostišča (sl. 1.) so se nahajala tudi na Ljubljanskem barju. Iz lesenih koč, pokritih s slamo ali s praprotjo, so hodili ljudje na suho po mostu, ki so ga mogli dvigati, ali pa so se vozili po čolnih (trupinah). Oblačili so se v kože ubitih živali, in tudi lišpali so se že v tistih časih z raznim nakitjem.

Mostiščarji so bili lovci in ribiči; lovili so medvede, volkove, konje, kozoroge, ture i. dr. Za puščice in kopja so jim služile priostrene kosti; iz kremenjaka pa so si napravljali nože, sekire,

H. FISCHER, B.

Sl. 1. Barske stavbe na koleh.

pile, žage itd. Pri ribarstvu so uporabljali mreže in trnke, izdelane iz jelenovega roga; na Ljubljanskem barju so lovili posebno some, ščuke in sulce.

Polagoma so se naučili izdelovati lončeno posodo. Jeli so krotiti živali, kakor govedo, ovco, svinjo, konja, psa itd. Začeli so tudi sejati žito (pšenico, ječmen, proso); a razentega so uživali povodni orešek, lesnike, črešnje, leščnike, borovnice i. dr. Pa tudi lan in konopljo so že poznali, izdelujoč iz njih platno. Tekom časa so zapustili mostišča ter so se naseili na ugodnejših „gradiščih“. Sledovi teh utrjenih gradišč se nahajajo v premnogh krajih, n. pr. na Repentaboru, pri Viru blizu Zatičine, na Libni pri Vidmu (na Štajerskem), pri Sv. Luciji na Tolminskem itd.

Močno se je človek povzdignil, ko je popustil svoje orodje in orožje iz kamena in roga ter jel topiti razne kovine. Najprej je uporabljal baker, a kmalu se je naučil, ga mešati s kositarjem in izdelovati bron. Te dobi se zato imenujeta bakrena in bronasta doba.

Da so se ljudje dvignili v omiki, nam tudi svedoči njih skrb za mriiče. Pepel sežganih mriičev so spravljali v lončene žare (urne), odičene z raznimi nakraski, a nad grobove so nasipali „gomije“.

Železo so začeli po naših krajih dobivati iz rude v takozvani hallstattske dobi; ta doba se namreč imenuje po gorenjeavstrijskem mestu Hallstattu, kjer so odkrili nad tisoč prazgodovinskih grobov ter v njih našli nebroj železnih sekir, nožev in sulic. Tudi v kranjskem deželnem muzeju je prav bogata zbirka kovinskih reči iz te dobe; posebno umetno je izdelana „situla“, t. j. posoda iz srebrne pločevine, na kateri so upodobljeni ljudje in živali. Največ teh predmetov se je našlo na Tržišču pri Cerknici, na Magdalenski gori pri Šmarijah in v grobiščih pri Vačah, severno od Litije.

Mnogobrojne prazgodovinske izkopine pa tudi svedočijo, da so bile naše dežele ponekod že več nego 1000 let pred Kr. tako gosto naseljene kot dandanašnji. Prvotni prebivalci v naših krajih so bili — tako poroča grški zgodopisec Herodot — Ilirci, h katerim prištevamo tudi Istrane, Liburnijane in Japode. Ilirci so stanovali po deželah, kjer smo dandanes Slovenci, Hrvatje in Srbi, in so imeli v oblasti istrsko-dalmatinsko

morje. Izmed ilirskih mest se posebno omenja leseno in z zidovjem obdano mesto Metullum, blizu vasi Metlje pri Ložu v deželi Japodov, bivajočih ob gorenji Kolpi in na Krasu od kranjskega Snežnika do reke Zermanje. Blizu 400 let pr. Kr. so se pa prerili med ilirske narode Galci ali Kelti. Od galskih narodov nahajamo Tavriščane (prim. Ture v Alpah) na Kranjskem, kjer so ustanovili Emono (Ljubljano) in Navport (Vrhniko); ob morski obali in Soči so prebivali Karni, ki so ustanovili Tergeste (Trst); ob Savi in Krki s središčem Neviodunum (pri Krškem) pa so stanovali Latobiki. Kelti so ustanovili v Vzhodnih Alpah noriško kraljevino; pečali so se s poljedelstvom in rudarstvom ter tudi tržili s severnimi in južnimi deželani. Dobre ceste po planinskih deželah in na Krasu so pospeševale promet; tako n. pr. je držalo dvoje dobrih cest črez sedanjo Cerknico in Hrušico do keltskega pristanišča Navporta. Da so pa tudi naše reke že v tisti davni dobi služile kot prometno sredstvo z Jutrovim, o tem nam svedoči grška pripovedka o Argonavtih.

Jazon, sin tesalskega kralja, in drugi grški junaki so se peljali po morju v deželo Kolhido na vzhodnem obrežju Črnega morja; tam so si z velikim trudom osvojili zlato rüno (ovnovo kožo) in hiteli z njo domov. Toda zašli so v Ister (Dunav) ter so plovili po njem navzgor do izliva Save in po Savi do vtoka Ljubljanice; na njenem obrežju so ustanovili mesto Emono (Ljubljano). Potem so veslali dalje po jezeru, ki je bilo tačas tam, kjer je zdaj barje, do Vrhnike; tu so ustanovili mesto Navport. Odtod so ladjo Argo tirali na valjih prek Krasa do Timava in Jadranskega morja, odkoder so odveslali domov na Grško.

II. Grki.

1. Dežela, vera in narodne igre. Pravljica o Jazonu nam kaže, da so najstarejši prebivalci naše domovine prihajali kolikor-toliko v dotiko s starimi Grki, stanujočimi v najjužnejših pokrajinah balkanskega polotoka. Obali Grškega so kaj členovite in že v najstarejših časih so dobivale ladje v mnogobrojnih zalivih varnega zavetja. Nad rodovitno celino, ki jo spajajo otočja z azijskim obrežjem, se razpenja jasno modro nebo. Na severu je bila Makedonija najvažnejša pokrajina. Pravo Grško se je delilo na tri dele: na severnem Grškem sta bili pokrajini Tesalija in Epir; na srednjem Grškem so bile v Atiki znamenite Aténe, na jugu pa se je nahajalo na polotoku

Pelóponezu mesto Spárta v Lakóniji. Razna grška plemena so se nazivala Heléni in so se odlikovala z vrlinami kakor malokateri drugi narod; zlasti njihovim umetniškim umotvorom se divimo še dandanašnji.

Grki so si predstavljali prirodne moči in človeške lastnosti kot božanska bitja.

Sl. 2. Glava belvederskega Apolona.

Najvišji bog jim je bil Zevs (Jupiter*), ki je delil vlado s svojima bratoma: Pozéjdonu (Neptunu) je izročil oblast nad morjem, Had (Pluton) je kraljeval v podzemeljskem svetu, a sam si je obdržal vlado nad nebom in zemljo in je stanoval z ostalimi bogovi na gori Olímp v Tesaliji. Njegova žena Héra (Juno) je ščitila zakón; njegova hči Pálada Aténa (Minérva) je podeljevala modrost; njegov sin Apólon (sl. 2.) je navduševal pesnike in vodil múze. Ártemida (Díána) je bila boginja lova; Hefájst (Vulkán) je bil

* Imena v oklepajih so nadedli bogovom Rimljani.

bog ognja in kovaštva; Afrodíta (Vénera), boginja ljubezni; Áres (Mart), bog boja; Hésti ja (Vesta), zaščitnica domačega ognjišča; Hérmes (Merkúr), krilati sel Zevsov; Demétra (Cétera), boginja rodovitosti. Duše umrlih je prepeljal prek reke Stiks brodnik Háron v Elfizij, kjer so pile iz reke Léte in pozabile vse gorje sveta, ali pa so prišle v Tártar, kjer so jih čakale hude muke, kakor n. pr. Tántala in Sizifa, in so jih pregnjale kačjelase Eríni je (Fúrije). Bogovi so javljali po svečenikih na nekaterih svetih krajih, n. pr. v Dólfih, z oraklji svoje zapovedi in želje.

Dasi je bilo Grško razkosano na mnogo državic, je vendar vezala skupna vera, jezik in navade vse prebivalce v en narod. Posebno močna vez so jim bile narodne igre, ki so se vršile na zemeljski ožini ob Korintu in v Olimpiji v Peloponezu. Vsako četrto leto so se zbirali grški možje in mladeniči v Olimpiji na tekmovanje, in zmagovalce v borbi in tekanju, metanju in dirki, v petju in kiparstvu je doletela največja čast.

2. Junaška ali herojska doba. **Heraklej.** Narodne bajke pripovedujejo o silnih junakih, ki so živeli nekdanj na Grškem; najslavnejši med njimi je bil pač Hé raklej (Hérkul). Ko je še ležal v zibeli, v ščitu svojega očeta Zevsa, je zadavil dve veliki kači. Obrnivši svoj korak prvič v svet, je srečal na razpotju dve ženi: prva žena, zloba, ga je vabila na široko, zložno pot; druga, čednost, pa mu je prigovarjala, naj krene za njo po slabi, trnjevi poti, ki pa vodi do večne slave. Heraklej si je izbral pot čednosti.

Izmed njegovih slavnih činov so znana osobito ta-le: Zadavil je nemejskega leva in si ogrnil njegovo neranljivo kožo. Hlev kralja Avgija, ki je imel v njem 3000 glav živine in ki ga že več let niso izkidal; je očistil na ta način, da je napeljal dve reki skozi staje. Dolgo je iskal zlata jabolka Hesperidska, hodil je v to svrhu po Iliriji, Italiji i. dr.; spotoma je ustrelil jastreba, ki je kluval jetra Prométeju, priklenjenemu ob pečino na Kavkazu, a jabolka mu je naposled prinesel titan Atlas, kateremu je moral medtem držati nebesni svod. Navsezadnje pa je šel celo v podzemeljski svet, kjer je zvezal troglavega psa Cerbera in ga privlekel na zemljo.

Na stara leta je Heraklej krenil s pota kreposti, a kazen mu je bila precej za petami: njegova lastna žena mu je zastrupila obleko, da je trpel silne bolečine. Heraklej se je zato sam sežgal na grmadi, a bogovi so ga sprejeli v Olimp, in narod ga je odslej spoštoval kot polboga.

Tezej. Pretresljive dogodke nam pripoveduje pravljica o Tezeju. Že kot mladenič je pobil štiri razbojnika, ki so počelnjali silne grozovitosti s popotniki; posebno Prokrúst jih je

grozno mučil: velike ljudi je dajal v kratke postelje, male pa v dolge, in v prekratkih posteljah je odsekaval ljudem ude, v predolгих pa jih je natezaval. Še bolj pa se je proslavil Tezej, ko je rešil Atene sramotne dani. Atenci so namreč morali vsako deveto leto pošiljati kralju Minu na otoku Kreti po sedem mladeničev in sedem deklic, da jih je žrtvoval v labirintu Minotávru (t. j. Minovemu biku), ki je bil pol bik, pol človek. Tezej se je odpravil na to pošast. Pred odhodom se je še dogovoril s svojim očetom Egéjem, da razobesi ob povratku na ladji belo jadro, ako odoli pošasti. Tezej je res ubil Minotavra in je tudi srečno našel izhod iz labirinta, ker mu je bila dala kraljeva hči Arijádna klobčič, ki ga je odvijal po zverženih hodnikih labirinta. Tezej se ukrca na brod in vzame tudi Arijadno s seboj; spotoma pa mu jo je ugrabil bog Dioniz. To ga je tako užalostilo, da je pozabil zamenjati jadra. Oče ga je že nestrpno pričakoval na visokem bregu. Ko ugleda na ladji črna jadra, si misli, da mu je sin že mrtev. Ves obupan se strmoglavi žalostni oče v morje, ki so ga odslej nazivali Egejsko morje.

Trojanska vojna. Razen pripovedek o poedinih junakih pa so Grki pripovedovali tudi o velikih činih, tičočih se vsega naroda; posebno znana je pripovedka o trojanski vojni. Na severozapadni obali Male Azije je bilo glasovito in bogato mesto Trója (Ilion), ki mu je vladal kralj Prijam. Nekoč je poslal stari kralj Prijam sina Párisa z nekim naročilom h kralju Meneláju v Sparto; tu je ugrabil Paris lepo Menelajevo ženo Héleno. Da bi maščevali to predrznost, so se zbrali vsi grški junaki pod vodstvom Menelajevega brata, kralja Agamémnona. Deset let so oblegali močno utrjeno Trojo. Najsilnejši junak grški je bil v teh bojih Ahil, a najsilnejši Trojanec je bil Prijamov sin Héktor; le-ta je v boju usmrtil Patrókla, najboljšega prijatelja Ahilovega. Razjarjen kot lev je Ahil poiskal v boju Hektorja, ga podil trikrat okoli mestnega obzidja in ga naposled premagal in umoril. Silnega Ahila je pozneje usmrtil Paris, ki je ustrelil junaku puščico v peto, ker je bil samo na tem mestu ranljiv. Zviti Odiséj, kralj z otoka Itake, si je naposled izmislil prevaro, s katero so se polastili Grki mesta. Najboljši junaki so se namreč skrili v trebuhu velikanskega lesenega konja, a drugi Grki so navidezno odjadrali. Po nasvetu

nekega zvijačnega Grka, ki je bil nalašč zaostal pred mestom, so podrli Trojanci del mestnega obzidja, zvelikli konja v mesto in priredili veliko slovesnost. Ponoči so zlezli grški junaki iz lesenega konja in zažgali mesto. Medtem so se vrnile grške ladje, in pričelo se je strahovito klanje; vse mesto je bilo kmalu strašno pogorišče in grobišče. — Ko se je vračal Odisej izpred Troje domov, so ga doletevale razne nesreče. Deset let je blodil po morju, preden se je vrnil na otok Itako. Doma so medtem snubci nadlegovali zvesto mu ženo Penélopo, a Odisej jih je o svojem povratku s sinom Telemakom pobil vse do zadnjega. — Trojansko vojno je opisal pesnik Homér v junaški pesmi „Ilijádi“, blodnje Odisejeve pa je naslikal v „Odiséji“.

3. (Postavodajalca Likurg in Solon. Mestu Sparti je dal modri Likúrg (okoli 820. pr. Kr.) stroge postave, po katerih so postali Spartanci najhlabrejši narod svoje dobe. Vsako razkošje, še celo potovanje v inozemstvo, je bilo prepovedano. Uvedel je železen denar, ki je imel veljavo le v Sparti in ga je bilo težko pošiljati drugan. Obedovali so Spartanci skupno; posebno priljubljena jim je bila črna juha iz svinjine, krvi, octa in soli. Slabotne otroke so koj po rojstvu prepuščali smrti na gori Tajget, ostale dečke pa so od sedmega leta dalje vzgojevali v javnih vzgojevališčih. Vsa odgoja je bila urejena tako, da so dečki dorastli v utrjene, hrabre vojake; saj polja so jim itak obdelovali helóti (sužniki). Pogosto so se morali dečki kopati, hodili so bosí, spali na trstju, a vsako leto so jih bičali pred žrtvenikom boginje Artemide. Učili so jih osobito tudi stare ljudi [spoštovati in slušati ter kratko in jedrnato odgovarjati. Ko so vprašali spartanskega mladeniča, česa se uči, je odgovoril: „Najprej poslušati in potem zapovedovati!“ Drugi pa je dejal: „V Atenah se uče govoriti, v Sparti pa se učimo delati!“ Likurgu so Spartanci prisegli, da bodo živeli po teh postavah, dokler se on ne vrne. Nato je Likurg odpotoval v tujino, a se ni povrnil nikdar več.

Modri Sólon* (okoli 600. pr. Kr.) pa je uredil zakone Atencem. Sinovi svobodnih državljanov so ostajali do 14. leta doma, in nato so prišli v „gimnazije“ (sl. 3.), kjer so jim urili telesne in duševne moči in jim vzbujali čut za lepoto. Učili so

* Prim. povest o Solonu in Krezu.

se domoljubnih pesmi, jih prednašali napamet in se vadili v govorništvu. S priostrenim črtalnikom so se vadili pisati na tablice, prevlečene z voskom. Od 18. do 20. leta so služili kot vojaki v obmejnih trdnjavah in nato so postali meščani in člani narodne skupščine. Vsakdo se je moral priučiti kakemu rokodelstvu in izpolnjevati svoje dolžnosti, če ne, je izgubil državljske pravice. Po premoženju je porazdelil vse meščane

Sl. 3. Atenska šola. (Naslikal Rafael.)

v štiri razrede; na čelu državi je bilo devet arhóntov iz prvega razreda, ki jih je volila narodna skupščina vsako leto nanovo. V narodni skupščini se je glasovalo z dviganjem rok ali z oddajanjem belih ali črnih kamenčkov. Najvišja sodna oblast je bil areopág, ki je imel svoje seje ponoči. Areopag je sila ostro kaznoval zlobneže in zločince; nekega dečka so dali sodniki usmrčiti, ker je bil mladim prepelicam iztaknil oči, češ, od takega okrutneža ni pričakovati ničesar dobrega.

4. Perzijske vojne. Perzijski državi, ki jo je osnoval kralj Cir, so bili podložni tudi maloazijski Grki. Ker so jih Perzijci kruto zatirali, so se jim Grki uprli, in pri tem uporju so jih podpirali tudi rojaki v Evropi. Kralj Darij je upor udušil, a Grškemu je prisegel krvavo maščevanje. „Gospod, spominjaj se Atencev!“ mu je moral baje zaklicati suženj vsak dan pri kosilu. In res je poslal ogromno vojsko na Grke; toda Atenci so jo potolkli (490. pr. Kr.) na Máratonskem polju pod vodstvom hrabrega Miltiáda. Darijev sin Kserks je zbral še večjo vojsko ter je udaril po kopnem in črez Helespont in z velikim ladjevjem na Grško. V soteski pri Termópilah pa mu je spartanski kralj Leónida s 300 junaki zastavil pot v Helado. Kserks ga je pozval, naj mu izroči orožje. „Pridi si sam ponje!“ so mu odgovorili Spartanci. „Naše puščice bodo solnce zatemnile!“ se je bahal Kserks. „Tem bolje; bojevali se bomo v senci!“ so ga zavrnilo junaki. Šele ko je padlo že na tisoče Perzijcev in ko je izdajalec Efijált pokazal sovražnikom pot črez gore, da so prišli Grkom za hrbet, šele takrat so bili Perzijci kos malemu krdelu, in Spartanci so padli vsi do zadnjega. Pozneje so postavili padlim junakom na tem mestu spomenik z napisom: „Popotnik, povej Lakedemoncem, da tukaj mrtvi ležimo, kakor velel je domovine ukaz.“ Atenci so medtem zbežali na ladje, za „leseno obzidje“, in so pod poveljstvom Temístokleja užugali perzijsko brodovje pri otoku Sálamini (480. pr. Kr.). Kserks je nato odšel z delom svoje vojske v Azijo; drugi del vojske pa je prezimil na Grškem, a združeni Grki so prihodnjo pomlad pri Platejah porazili tudi to armado. Te in še druge zmagoslavne vojne so privedle Grško na najvišjo stopnjo slave, moči in blagostanja.

5. Periklej. Ko je vladal Atenam modri Périklej, je napočila Grkom zlata doba. Periklej je bil izvrsten govornik in pravičen vladar, ki je skrbel osobito za preprosto ljudstvo in pospeševal javne zgradbe in umetnosti. O njegovem času so sezidali prekrasne templje, gledališča, gimnazije in druga javna poslopja, ki jih še dandanes v razvalinah občuduje ves svet. Izmed kiparjev se je posebno odlikoval Fidijs. Najkrasnejše stavbe so se nahajale na gradu Akrópoli. V Pártenu, templju boginje Atene, je bil čudovit kip zaščitnice atenske iz slonove kosti in zlata. Pravtako znamenit je bil kip Zevsov v

Olimpiji; „ako ga je človek pogledal, pozabil je na vse svoje gorje.“ Za gledališča pa so pisali pretresljive žaloigre pesniki Eshil, Sofóklej in Evripid.

Ali po smrti Periklejevi je šlo v Atenah vse rakovo pot. Ljudstvo je postajalo bolj in bolj razuzdano in ničemurno, in zavladovalo je razkošje in mehkužnost. Sókrat in drugi modri možje so sicer razlagali lepe, plemenite nauke, a ljudje so se rajši vdajali zapeljivim besedam zlogolkih sofistov in demagogov. Ko so se Atene naposled še zapletle v takozvani peloponeški vojni v krvave boje s Spartanci, je docela obledela nekdanja moč in slava atenska.

6. Filip Macedonski in Demosten. Ker je Grško vsled domačih bojov bolj in bolj slabelo, je porabil sosednji macedonski kralj Filip II. priliko in je nakanil, polastiti se razdvojenih držav z mečem in zlatom. „Ni ga obzidja, da ne bi ga preskočil z zlatom otovorjen osel,“ je dejal, cikajoč na podkupljivost grško. Proti Filipu II. je na Grškem najbolj deloval Demosten, ki se je vsled svoje vztrajnosti izuril v najboljšega govornika. Da bi se privadil gladkemu izgovarjanju, je jemal kamenčkov v usta; ker je govoreč pridvigal ramo, si je obešal pri govorniških vajah oster meč nad pleča, a da bi si okrepil slaboten glas, je hojeval na morsko obalo, da bi prekričal hrup in šum valov. Z veliko ognjevitostjo je grmel Demosten proti Filipu II. in svaril rojake pred pretečo nevarnostjo. Toda vse zaman! Filip je vdrl v Helado in je pobil Grke pri Heronéji (338. pr. Kr.). V tej bitki se je posebno izkazal 18 letni Filipov sin Aleksander, a zmago so najbolj povzročili v tesno falango sklopljeni macedonski suličarji.

III. Aleksander Veliki.

Filipov sin Aleksander, ki se je odlikoval v bitki herojski, se je porodil l. 356. pr. Kr. Njegov učitelj je bil slavni modrc Aristótel. Najrajši je poslušal pripovedovati o slavnih starih junakih; dostikrat je položil zvečer Homerja pod zglavje, da ga je čital, ako se je zbudil zjutraj zarana. Ko je čul o neprestanih zmagah očetovih, je nekoč vzkliknil: „Oče mi ničesar ne prepusti, da si osvojim sam!“ Še kot mladenič je tako spretno ukrotil divjega konja Bucéfala,

da je dejal Filip II. ves vznihčen: „Poišči si, sinko, drugo kraljestvo, Macedonija je zate mnogo premajhna!“

Ko je bil 20 let star, je zasedel po očetovi smrti prestol. Utrdivši si gospodstvo na Grškem, je udaril Aleksander z majhno a dobro izvežbano vojsko čez Helespont na Perzije. Pri rečici Graniku je trčil ob protivnike ter jih docela porazil. Ko so mu svetovali, naj se nikar ne sprime s sovražnikom na tem mestu, je dejal: „Helespont bi se sramoval, če bi se ustrašili te-le rečice!“ Na grobiščih stare Troje pa je vzdihnil na gomili Ahilovi: „Srečni si, Ahil, ki si za življenja imel zvestega prijatelja, a po smrti si našel pesnika, ki je opeval tvoja junaštva!“ V mestu Górdiju je z mečem presekal „górdijski voz“; orakelj je namreč prerokoval, da bo Aziji zagospodoval tisti, ki razvozla ta umetno zavozlan voz. Perzije je nato še potolkel ob Isu, kjer je tudi ujel kraljevo obitelj, osvojil je mesto Tir, prekoračil Palestino ter ustanovil v Egiptu mesto Aleksandrijo. Zadnje perzijsko vojsko je premagal pri Gavgaméli, vzhodno od Tigrida, ter si tako osvojil vse ogromno perzijsko kraljestvo.

Pri zasledovanju pobeglega perzijskega kralja Darija je zabredla njegova vojska v puščavo, kjer je trpela hudo žejo. Neki vojak je prinesel Aleksandru šien, poln kalne vode; toda kralj je izlil vodo po pesku, rekoč: „Za mene preveč, za vse-premalo!“ Naposled so dobili Darija v roke — umirajočega; neki satrap (kraljevi namestnik) ga je bil zabodel. Nesrečnemu kralju je še v poslednjih trenutkih postregel macedonski vojak s svežo vodo. „Brate, najbolj me boli, da ti ne morem poplačati tvoje dobrote; ali Aleksander te bo nagradil; po tebi mu sežem v desnico.“ Ko je dospel Aleksander na lice mesta, je ginjen pregrnil svoj plašč čez mrliča; morilca pa je dal križati.

× Aleksander je hotel zavladati vsej Aziji; zato se je napravil s svojo vojsko tudi v Indijo. Toda tu mu ni bila sreča mila. Vrnil se je na zapad ter je izbral Bábilon za prestolnico svoji ogromni državi. A kmalu nato (323. pr. Kr.) je potrkala smrt na njegova vrata. Vojskovodje, zbrani ob njegovi postelji, so ga povprašali, kdo mu bo naslednik na prestolu. „Najvrednejši!“ je odgovoril Aleksander. In ker se je vsak izmed njegovih vojskovodij smatral za najsposobnejšega, je nastala po Aleksandrovi smrti dolgotrajna domača vojna, ki se je završila s tem, da je razpadlo mogočno kraljestvo na tri države: Macedonijo, Sirijo in Egipt.

IV. Rimljani.

1. **Ustanovitev Rima.** Po Slovenskem in tja do Dunava so zagospodovali o Kristusovem rojstvu mogočni Rimljani. Da so bili Rimljani nekdam pri nas gospodarji, pričajo še dandanes nekatera imena, kakor Rimske Toplice na Štajerskem, Rimska cesta v Ljubljani itd. Rimljani so govorili latinski jezik, ki se je ohranil pri sv. maši do naših dni, a imenovali so se po mestu Rimu, ki je sredi Italije ob reki Tiberi.

O ustanovitvi mesta Rima pripoveduje pripovedka to-le: Kralja Númítorja, vladajočega v starem mestu Albi Longi, je njegov mlajši brat Amúlij pahnil s prestola. Da si zagotovi prestol, je dal Numitorjevega sina umoriti, njegova hči, Reja Silvíja, je pa morala postati vestálka (svečenica boginje Veste). Ko je dobila dvojčke, so mater živo pokopali, njena sinova pa vrgli v Tiberó. Izstopla reka je zanesla nečke z otrokoma na suho pod obrežno smokvo. Tu je volkulja dojila zavrženca, dokler ju ni našel neki pastir, ki je vzel dvojčka, Rómula in Rema, pod svojo streho. Ko sta se nekoč sprla z Numitorjevimi pastirji, je spoznal kralj svoja nečaka. Romul in Rem sta zbrala svoje privržence, ubila Amulija in posadila spet svojega deda na prestol. Ob kraju svoje rešitve, na Palatínskem griču, sta si nato jela zidati mesto (753. pr. Kr.). Vnel se je pa med njima prepír, po kom ga naj nazoveta. Sklenila sta, da povprašata bogove. Remu se je prikazalo šest jastrebóv, Romul pa jih je ugledal dvanajst. To so avgúrji tolmačili za ugodnejše znamenje, in mesto je dobilo po Romulu ime Roma (Rim). Ker se je Rem posmehoval nizkemu obzidju mesta, je to Romula tako razkačilo, da je ubil brata. Romul je proglasil Rim za zavetišče vsem preganjaním. Ker pa je novi naselbini primanjkovalo žen, so ugrabili na neki slavnosti sosedním Sabincem dekleta. Vsledtega bi bilo skoraj prišlo do krvavega boja, a ugrabljene Sabinke so posredovale, in Sabinci so se naposled naselili na dveh gričih poleg Palatina.

Sčasoma se je razširil Rim čez sedmero gričev.

Meščane rimske so delili v odlične patricije in preproste plebéjce; mestu sta vladala kralj in senát, ki je bil sestavljen iz 300 patricijev. Romula je nasledovalo še šest kraljev, ki so mesto povečali, olepšali in mu pridobili dosti novega ozemlja. Zadnji kralj, Tarkvínij Superb, je bil sila ohol in grozovit vladar. Rimljani so se vsledtega pod vodstvom Junija Bruta uprli, pregnali trinoga in za vedno odpravili kraljestvo (510. pr. Kr.). Namesto kralja sta odslej vladala dva kónzula, ki so ju volili vsako leto nanovo.

2. **Ljndovlada.** Konzul Brut je razkril zaroto rimskih mladeničev, ki so hoteli odstavljenega kralja Tarkvinija iznova posaditi na prestol. Strogi Brut je dal vse zarotnike umoriti, dasi

JUR. RE

sta bila med njimi tudi dva njegova sinova. „Kot oče bi ju rad rešil, a kot konzul jima ne smem prizanesti!“ je dejal pravični Brut.

Ko je pregnani Tarkvinij podkuril etruščanskega kralja Porzēno, da je udaril na Rim, je odbijal junaški Horácij Kókses tako dolgo sovražnike, da so Rimljani podrli most črez Tiberó. Mucij Scévola (Levoroki) se je nato priplazil v Porzenov tabor, hoteč umoriti kralja, ki je oblegel Rim. Toda pomotoma je umoril sijajno oblečenega pisarja kraljevega. Porzena je pozval Mucija predse in mu je zagrozil z najhujšimi mukami, ako ne pove, kaj snujejo v Rimu proti njemu. A neustrašni mladenič je vtaknil desnico v ogenj, da mu je izogljena, v znamenje, da se ne boji nobene muke. Kralju pa je dejal: „Če ti je življenja mar, pojdi odtod! Na stotine mladeničev je priseglo, da te umoré. Mene je šele prvega zadela vrsta.“ In res; kralj Porzena je sklenil z Rimljani mir in opustil obleganje.

Ker so patriciji čimdalje bolj zatirali plebejce, so jim plebejci odrekli pokorščino ter so se preselili na bližnjo Sveto goro. Le iztežka jih je Menénij Agrípa pregovoril — pripovedoval jim je priliko o človeških udih, ki so se uprli želodcu — da so se spet vrnili v Rim. Plebejci so si smeli odslej voliti tribúne, ki so ščitili njih pravice. — Ko je nekoč zavladala v Rimu huda lakota, je hotel patricij Koriolán porabití priliko, da bi oropal plebejce pridobljenih pravic. Ker so ga pa tribuni obtožili na narodni skupščini, je zbežal Koriolan k sosednim Volščanom, ki jih je pregovoril, da so pridrevili z vojsko pred Rim. Šele Koriolanova mati je pregovorila sina, da je odvrnil Volščane izpred Rima. „Mati, mati, rešila si Rim, ali izgubila si sina!“ je vzkliknil Koriolan, in razjarjeni Volščani so ga nato baje kamenovali, ker jih je pustil na cedilu. — Šele po dolgih bojih so si priborili plebejci iste pravice, kakor so jih imeli patriciji (okoli 300. pr. Kr.).

Ob času velike sile je izročil senat vrhovno oblast diktátorju. Kot diktator se je posebno proslavil Kamíl; izvojeval je več slavnih zmag, a naposled so ga po krivem osumili in pregnali iz Rima. Prav tačas pa je prihrul Bren z galskimi četami v Italijo, premagal Rimljane ob Aliji, dotoku Tibere, porušil in užgal Rim ter oblegel Kapitól.

Neke temne noči bi se bilo Galcem skoraj posrečilo, da bi se bili splazili na Kapitol; toda jele so gagati gosí ter so jim izjalovile naklep. Končno pa je Bren opustil obleganje, ko so mu Rimljani plačali 1000 funtov zlata. Ker so se Rimljani pritoževali, je vrgel Bren še svoj meč na tehtnico, rekoč: „Gorje premaganim!“ Odhajajoče Galce pa je baje porazil pregnani Kamíl, ki je tudi Rim nanovo sezidal in si vsledtega pridobil priimek „Drugi utemeljitelj Rima“.

3. Pir. Rimljani so si sčasoma osvojili vso Italijo. Ko so udarili tudi na močni Tarent, je poklicalo to mesto na pomoč Pira, kralja epirskega. Pir je premagal Rimljane, posebno ker jih je oplašil s svojimi sloni; vzlje temu pa se je čudil silni hrabrosti Rimljanov ter je vzklíknil: „S takimi vojaki bi si upal podjarmiti ves svet!“ Nato je hotel Pir skleniti mir, in skoraj bi se bil senat že vdal njegovi želji; vstal pa je v seji slepi Apij Klavdij in je rekel: „Žal mi je, da nisem tudi gluhi, da ne bi bil čul tolike sramote za Rim!“ Rimskega odposlanca Fabricija je hotel Pir najprej z zlatom pridobiti, a pozneje s slonom ostrašiti, toda poštenjak je dejal: „Kakor me nisi podmitil z zlatom, tako me ne ostrašiš s slonom!“ Ko se je Pirov zdravnik pismeno ponudil, da za dobro nagrado umori svojega gospoda, je poslal Fabricij to pismo kralju. Presenečen je vzklíknil Pir: „Prej zaide solnce s svoje drage nego Fabricij s pota poštenosti in čednosti!“ Sicer je kralj še enkrat premagal Rimljane, a izgubil je v bitki toliko vojakov, da je dejal: „Ako še enkrat tako zmagamo, smo izgubljeni.“ Po triletnem bojevanju se je moral Pir umakniti domov na Epir, a Rimljani so podjarmili Tarent.

4. Ilirci. Že zarana so prišli v Evropo Ilirci, ki so jim potomci današnji Albanci (Arnavti ali Škipetari). Prebivali so po severozapadni obali Balkanskega polotoka, po današnjem jugozapadnem Hrvaškem, Istri, Bosni, Hercegovini, Dalmaciji, Črni gori in Albanskem. Razdeljeni so bili na več plemen. Ob Jadranskem morju so bila najmočnejša plemena: na jugu od Neretve Ardjejeci, od te reke do Krke Dalmati (ovčarji), a tem na severu Liburnijani in Istrani. Ob Savi in Dravi pa so prebivali Ilirci pomešani s keltskima plemenoma Japodov in Skordiskov.

Ilirci so bili lepe postave, ponosnega duha in v boju neustrašljivi. Ko so prišli nekoč ilirski poslanci k Aleksandru Velikemu, da mu ponudijo svoje prijateljstvo in zvezo, se je kralj sila začudil orjakom in jih vprašal, koga se na svetu najbolj boje. A Ilirci mu odgovore: „Ničesar, razen da ne bi padlo nebo na nas; ali drago nam je vendar prijateljstvo takšnega junaka, kakršen si ti.“ Na ilirsko ozemlje so že zarana prišli Grki in osnovali na morski obali in na sosednih otokih svoje kolonije (naselbine).

V 3. stoletju pr. Kr. je osnovalo ilirsko pleme Ardjevcev primorsko državo, odkoder so odslej kot zloglasni gusarji (pomorski razbojniki) pogostoma vznemirjali tuje ladje in grške

naselbine. Posebno za vladanja kraljice Tevte so postali Ilirci tako predrznl na morju, da so se mnoge grške naselbine zatele pod okrilje Rimljanov ter jih poprosile pomoči. Rimljani so poslali nato kraljici Tevti dva poslanca, zahtevajoč, naj Ilirci opuste ropanje po Jadranskem in Jonskem morju. Ker Tévtá ni ustregla zahtevi Rimljanov, so ji napovedali vojno (229. pr. Kr.). V tej vojni ni bila Tevta Rimljanom kos ne na morju, ne na kopnem, posebno ker so jo zapustila nekatera ilirska plemena in so se ji izneverili njeni zavezniki. Tevta je morala skleniti mir ter odstopiti Rimljanom kos svoje zemlje in obljubiti, da bosta vbodoče plovili le dve ilirski ladji od domače obali proti jugu.

S tem mirom se je odprla Rimljanom pot na Balkanski polotok. Grki, hvaležni, da so jih osvobodili ilirskih gusarjev, so sprejeli Rimljane v svojo narodno zvezo ter so jim dovolili, da so smeli prihajati na istemske igre ob Korintu.

Ko so Rimljani kmalu nato užugali v dolgotrajni punski vojni slavnega Hánibala in porušili cvetoče mesto Kartagíno, so bile skoraj vse dežele ob obalih Sredozemskega morja v rimski oblasti.

5. Julij Cezar. Julija Cézarja je prištevati najslavnejšim Rimljanom; nanj spominjajo še dandanašnji „Julijske Alpe“, ime „cesar“, mesec „julij“ in „Julijev koledar“. Njegova mati je z modrim vzgajanjem razvila njegove duševne darove. Z ljudomilo zgovornostjo, radodarnostjo in prijaznostjo si je Cezar brzo pridobil srca Rimljanov. Vsled svoje darežljivosti je sicer zabredel v dolgove, a ljudska naklonjenost ga je dvigala više in više. Ko je potoval na Špansko, da prevzame vladarsko namestništvo, je prenočil некоč v bornem mestecu in je dejal: „Rajši bi bil v tem mestecu prvi ko v Rimu drugi!“ Bogat in proslavljen se je vrnil s Španskega v Rim ter je osnoval s Pompéjem in bogatim Krasom prvi trlumvirat (trozvezo) ter je zavladal z njima rimski državi. Zavezniki so si razdelili oblast nad prostrano državo; Cezar je dobil namestništvo v tostranski (cisalpinski) Galiji in z njo tudi upravo večjega dela današnjih slovenskih pokrajin. Navali Japodov proti mestoma Tergeste (Trst) in Akvileja (Oglej) in hrepenenje, da spoznava te kraje in narode, ga je privedlo l. 57. pr. Kr. v naše kraje; del Alp se od takrat imenuje po njem „Julijske Alpe“. X

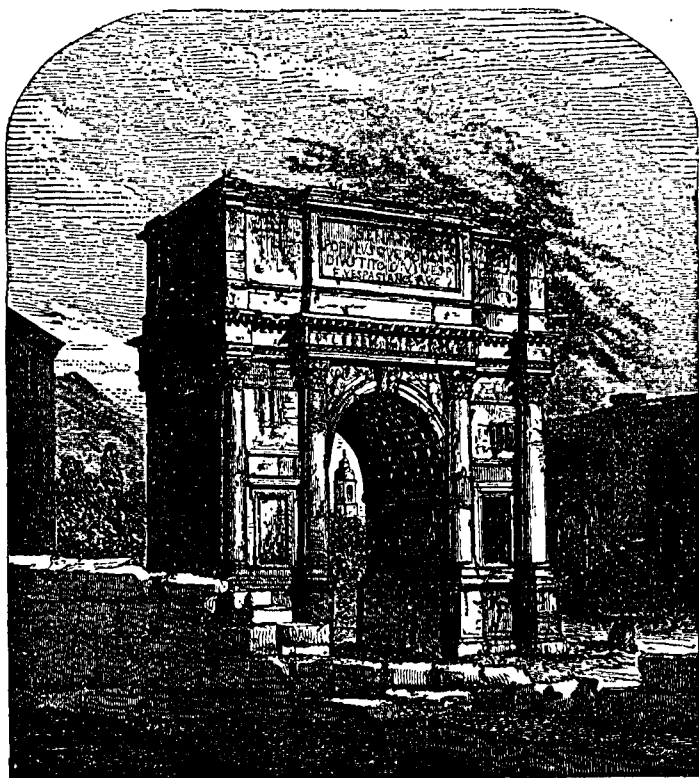
✓ Ker je zaveznik Pompej ruval v Rimu proti njemu, je krenil Cezar s svojo vojsko na jug; ko je prekoračil rečico Rúbikon, je izpregovoril znamenite besede: „Kocka je padla!“ Pompej je zbežal na Grško, a Cezar je udaril za njim ter ga premagal pri Farzálu v Tesaliji. Nato je podjarmil tudi Malo Azijo, in sicer tako brzo, da je sporočil o svoji zmagi v Rim: „Veni, vidi, vici!“ (Prišel sem, videl in zmagal.) Ker je tudi zaveznik Kras padel v boju s Parti, je odslej vladal Cezar sam; nadel si je naslov „imperator“ (vladar) in dal kovati novce s svojo sliko. To pa ni bilo nekaterim republikancem pogodu in so se zarotili proti njemu. Ko je 15. marca l. 44. pr. Kr. prišel Cezar v senat, so planili zarotniki nanj z bodali. Ugledavši med zarotniki tudi svojega ljubljenca Bruta, je vzkliknil: „Kaj tudi ti, moj sin!“ Iz 23 ran krvaveč se je zgrudil mrtev pod kipom Pompejevini. ✓

✓ **16. Rimsko cesarstvo in krščanstvo.** Po Cezarjevi smrti je sklenil njegov pranečak Oktávijan z Antónijem in Lépidom drugi triumvirat ter je premagal zarotnike in pristaše ljudovlade pri Filipih v Macedoniji. Ko se je bil Oktavijan iznebil obeh svojih zaveznikov, se je proglasil za neomejenega vladarja ter se je nazival odslej cesar Avgust*, v spomin na slavnega svojega deda. Za vladanja cesarja Avgusta je napočila umetnosti in znanosti „zlata doba“. Na cesarskem dvoru je živelo veliko pesnikov, zgodovinopiscev in učenjakov; najznamenitejši pesniki so bili Vergíl, Horác in Ovíd. Po zgledu Avgustovem so tudi drugi bogataši podpirali umetnike; zlasti se je odlikoval po darežljivosti Mecéna, in po njem še dandanes imenujemo velikodušne pospeševalce znanstva in umetnosti mecene.

Za vladanja cesarja Avgusta se je rodil Odrešenik Jezus Kristus v mestecu Betlehemu v Palestini; ta dežela je imela takrat sicer še svoje vladarje, a se je že morala pokoriti mogočni rimski državi. S preznamenitim dogodkom Zveličarjevega rojstva se prične krščansko časostetje. Ob času, ko je Jezus Kristus s svojim trpljenjem in s smrtjo na križu odrešil grešno človeštvo (l. 33.), je vladal v Rimu cesar Tibérij in v njegovem imenu je Sveto deželo upravljal Poncij Pilat.

* Mesec avgust spominja še danes na rimskega vladarja.

Odrešenik človeštva je tretji dan od smrti vstal, šel v nebesa k svojemu Očetu ter poslal svojim učencem svetega Duha, ki jih je razsvetlil. Zdaj je sv. Peter pogumno stopil pred ljudstvo ter mu oznanjeval sveto vero. Kakor sv. Peter so tudi drugi apostelnji jeli učiti Kristusove nauke; razšli so se po svetu ter so po raznih krajih ustanovili krščanske srenje.

Sl. 4. Titov slavolok v Rimu.

Nasledniki apostelnjov so bili škofje, a njim so v pastirski službi pomagali duhovniki. In kakor je bil sv. Peter glava apostelnjom, tako so tudi njegovi nasledniki ali papeži postali vrhovni poglavarji vesoljne krščansko-katoliške Cerkve.

Najčistejša ljubezen je vezala ude cerkvenih srenj in ni ga bilo lepšega življenja nego v prvih krščanskih občinah. Moč sv. evangelija je v ljudeh obudila čisto novo življenje: živeli so

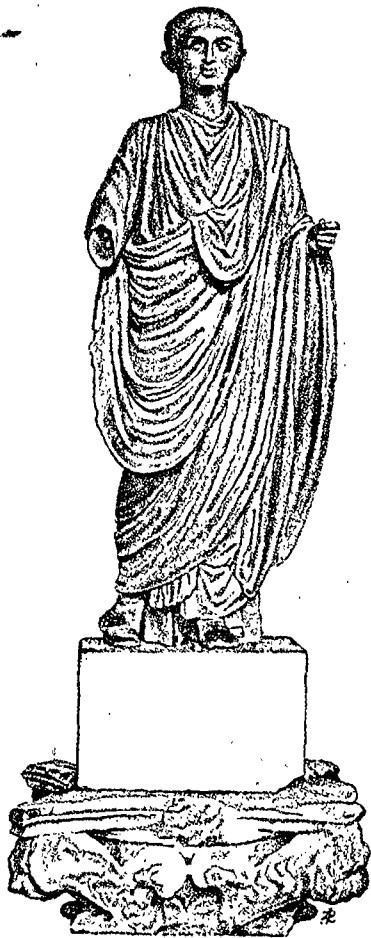
zmerno, a v potrebah so radi pomagali drug drugemu; bogataš ni preziral siromaka, ampak kar je kdo imel, je bila lastnina vseh; mnogi so porazdelili vse premoženje med ubožce; po stanovih ni bilo razločka med njimi, zakaj v vsakem, bodisi sužnik ali imeniten gospod, so častili podobo božjo. Posebno lepo je krščanstvo delovalo na rodbinske razmere; žena ni bila več sužnica možu, ampak postala mu je zvesta enakovredna družica.

Krščanska vera se je hitro razširjala in kmalu ga ni bilo kotiča v rimskem cesarstvu, kamor bi ne bila zasijala luč večne resnice. Toda večina rimskih cesarjev je bila sovražna kristjanom, ki so se vsled tega ponekod zbirali v podzemeljskih katakombah k verskim opravilom. Prvi je začel kristjane hudo preganjati cesar Néron l. 64.; za njegovéga vladarstva bila tudi umorjena aposteljna Peter in Pavel. Toda vsa ta preganjanja — štejejo jih navadno deset — so kristjani prestali stanovitno, sledeč zgledu svojega Odrešenika.

Nekateri rimski cesarji pa so bili tudi do kristjanov pravičnejši, kakor n. pr. cesar Tit (sl. 4.), kateremu je bil „dan izgubljen, ako ni nikomur nič dobrega storil“. Za njegové vlade je ognjenik Vezuv zasul mesta Herkulane, Pompeje in Stabije (l. 79.) ter so Rimljani razdejali Jeruzalem. Popolno svobodo pa je dobilo krščanstvo v rimski državi šele (l. 313.) za vlade cesarja Konstantina.

(7. Rimljani v avstrijskih deželah (sl. 5.). Že l. 183. pr. Kr. so ustanovili Rimljani mesto Oglej (Akvileja), ki je bilo odslej „ključ Italije“. Iz Ogleja so napadli in podvrgli Japode, Istre in Karne; l. 128. pr. Kr. so že podjarmili Vipavsko dolino in sosednjo kraško pokrajino, a l. 33. pr. Kr. so bili gospodarji vsej Iliriji. Ko so se po Cezarjevi smrti vzdignili po Alpah bivajoči narodi zoper rimsko oblast, je pripeljal Oktavijan Avgust sam rimske legije po cesti, ki je držala skozi gozdove ob kranjskem Snežniku, in je oblegel mesto Metullum pri Starem trgu. To mesto je branilo proti Rimljanom 3000 junakov, ki so dolgo odbijali vse rimske navale; a končno so hrabri branitelji podlegli rimski premoči. Japodi so mesto sami užgali in umrli s svojci v ognju. Oktavijan je nato podjarmil ob Krki bivajoče Latobike in se polastil pokrajino do ustja Kolpe, kjer so ustanovili Rimljani mesto Siscia (Sisek). Ko so se pozneje še enkrat uprli narodi po

današnjih slovenskih in hrvaških deželah, je poslal cesar Oktavijan Avgust svoja pastorka Tiberija in Druza zoper upornike. Rimljani so z grozovito silo zatrli upor in razširili svojo oblast do Dunava, ki je postal mejni veletok rimskega cesarstva (l. 14. po Kr.).

Sl. 5. Rimski dostojanstvenik.

Rimljani so ustanovili v pridobljenih deželah, v Noriku, Panoniji in Istri, več vojaških naselbin, kjer so se pozneje zgradila tudi meščanska selišča. Tako so nastala mesta: Emona (Ljubljana), Celeia (Celje), Petovia (Hajdina pri Ptuj), Virunum (na Gosposvetskem polju), Juvavum (Solnograd), Vindobona (Dunaj); razen utrjenih mest so nastale tudi manjše naselbine, kakor Nauportus (Vrhnika), Nevioudunum (Drnovo pri Krškem) i. dr.

V podjarnljenih pokrajinah so zgradili Rimljani tako trdne ceste, da je njih sledov še danes vse polno po naših krajih (ajdovske ceste). Najvažnejše ceste so bile: iz Ljubljane čez Vrhniko v Italijo; čez Trojane, Celje in Stranice pri Konjicah v Ptuj ter iz Ljubljane mimo Višnje gore čez Trebnje, Drnovo pri Krškem in Čatež v Sisek. Izvrstne ceste so Rimljanom vrlo služile v obrambo države, a po njih se je tudi razširjala omika v najoddaljenejše kraje

in se prevažalo razno blago: sol, vino, med, vosek, kožuhovina, jantar, zlato, baker, železno in jekleno orožje, lončena posoda itd. Rimljani so tudi že plovili po večjih rekah, osuševali so barja, kopali prekope, pokončavali zveri, zasajali vinsko trto, izdelovali opeko itd.

Po Rimljanih so se pri nas razširili tudi rimski odnošaji in latinski jezik. Vera je ostala podložnikom, in ponekod so Kelti in Rimljani častili skupno keltska in rimska božanstva. Že v prvem stoletju po Kr. se je razširila v naših pokrajinali deloma tudi krščanska vera navzlic ludemu preganjanju po nekaterih rimskih cesarjih. Posebnih zaslug za krščanstvo sta si pridobila prvi oglejski škof sv. Mohor in njegov dijakon sv. Fortunat. Toda poganstvo se je le počasi umikalo krščanski veri; brez števila mučencev je žrtvovalo življenje za Zveličarja, med drugimi tudi celjski škof Maksimilijan in ptujski škof Viktorin. Pokristjanjevanje pa je za nekaj časa docela ustavilo preseljevanje narodov, ki je zadalo smrtni udarec mogočni rimski državi in ki loči kot temen oblak stari vek od srednjega veka.

V. Kultura v starem veku.

Vera. Človek je že v najstarejši dobi opazil, da so mu nekatere prirodne moči koristne, druge pa škodljive. Spoznal je, da sta mu nevihta in blisk na kvar, a uvidel je tudi, koliko blagodati mu pošilja solnce. To je bil vzrok, da so nekateri narodi jeli solnce posebno častiti, a razen solca tudi druga nebesna telesa in razne prirodne moči.

Ker si človek prirodnih moči ni mogel drugače jasno predstavljati, jim je dajal človeško podobo. Posebpljujoč prirodo si je ustvaril obilico božanstvenih bitij: postal je pogan.

Bogove so častili na posebnih, posvečenih krajih, kakor ob vrelcih, na holnih, v logih, ali pa so jim postavljali svetišča — tempelje. Da bi si pridobili naklonjenost bogov, so jim duhovniki (žreci) žrtvovali krvave in nekrvave daritve po določenih obredih. Krvave žrtve so bili spočetka ljudje, posebno vojni ujetniki in sužnji, pozneje tudi goveda, ovce, koze in golobi, ki so jih sežigali na žrtveniku. Za nekrvave daritve so jim služili vino, sadje, kruh, pecivo in kadilo.

Posebno ob molitvah so pogani kaj radi žrtvovali. Med molitvijo so razprostirali odprte roke nakvišku ter jih niso sklepali kakor dandanašnji kristjani, ki s sklenjenimi rokami kažejo vdanost v božjo voljo.

Državne uredbe. V najstarejši dobi so se preživljali ljudje z lovom in ribištvo. Vsled tega so se sinovi kmalu ločili od roditeljev, ker bi bilo obširni rodbini lovišče premajhno.

Ko so se naposled rodovi tako razmnožili, da ni mogel lov dajati vsem dovolj hrane, so krotili in gojili koristne živali, kakor govedo, konje, ovce, koze in svinje. Kadar jim je zmanjkalo paše, so zapustili dosedanje bivališče ter šli iskat novih pašnikov. To je bila doba nestalnega pastirčevanja.

Nadaljnja stopnja v razvoju je bilo poljedelstvo. Pašniki namreč niso več zadoščali mnogobrojnim čredam; človek je zato začel saditi in sejati rastline, osobito žito. Doslej je stanoval v šatorih, a ker ga je sedaj setev in žetev priklenila na domačo grudo, si je postavil iz lesa in kamenja trdne hiše.

Čim bolj so se pa ljudje pečali s poljedelstvom, tem več orodja so potrebovali. Ker si posameznik ni mogel sam izvrševati vsega orodja, so se poprijeli le nekateri tega posla, in postali so rokodelci.

Država se je izčlnila iz rodbinske uredbe, kjer je bil gospodar tudi vladar. Ko se je pozneje več rodbin strnilo v celoto, je bil najstarejši gospodar zaeno glavar vsej skupini. Iz te navade se je sčasoma razvilo kraljestvo. Kralji mogočnih rodov so pogostoma izvajali svoj rod od bogov in podložniki so jih vsled tega tudi po božje častili. Oblast kraljeva je bila navadno trojna: vojvodstvo v boju, pravica najvišje sodbe in opravilo daritve kot prvi duhovnik.

Toda plemenitniki, živeči na kraljevem dvoru, so si prilaščevali vedno večjih pravic. Ponekod so si naposled priborili vso oblast, kakor n. pr. v Sparti, ter so ustanovili plemenitaško državo (aristokracijo). Ako pa se je ljudstvo samo polastilo kraljevih pravic, so izpremenili monarhijo v ljudovlado (republiko), kakor v Atenah in v Rimu.

Včasih se je posrečilo častihlepnim možem, da so se siloma povzpeli na kraljevi prestol ter vladali kruto kot trinogi (tirani). V Rimu se je naposled zgodilo, da so po večstoletni ljudovladi zasedli prestol cesarji.

Ljudski zbori so že v starem veku odločilno vplivali na vladne uredbe; brez narodne volje se niso sklepale postave. Tako se je že v starem veku ustvarila podlaga ustavnim (konstitucionalnim) državam, kakršne so dandanašnji vse evropske države.

Obrt in trgovstvo. V nekaterih obrtih so se odlikovali narodi. Že v starem veku ter so izumili marsikaj koristnega. Egipčani so že izdelovali platno, Asirci in Babilonci pa so pripravljali dragocene preproge. Od Egipčanov sino se naučili, kako se izdeluje steklo in žge lončena posoda. Vrče in žare (vaze) pa so še posebno lepo preslikavali Grki. Rudarstvo je dajalo zlato, srebro, železo, cin in svinec. Iz žlahtnih kovin so narejali spočetka podobe malikov in okraske, a pozneje tudi denar; iz drugih kovin pa so izdelovali posode, orodja in posebno orožje. (Bakrena, bronasta in železna doba.) Kot izvrstni ladjedelci so sloveli osobito Feničani; ladjam so dajali obliko ribjega trupla, a kot plavute so jim služila vesla.

Trgovina se je vršila odkraja le z menjavanjem stvari; šele Feničani so uvedli denar, spoznavši ga pri Babiloncih. A denar so nekaj časa le telitali, ne pa šteli; toda ni čuda, saj so nekateri narodi, n. pr. Spartanci, imeli denar

Sl. 6. Starorimska pošta.

iz železa. Celo uredba naše pošte sega v to davno preteklost; po perzijskem kraljestvu so bile trdno zidane ceste, kjer je bilo vsakih 30 km postajališče za pošto, a Rimljani so uvedli celo vsakih 10 km poštne postaje (sl. 6.).

Umetnost in znanstvo. Med umetnostmi se je najprej razvilo stavbarstvo. Hiše so zidali iz kamena ali opeke in njih strehe so bile spočetka ravne. V stavbarstvu so se posebno odlikovali Grki, ki so osobito templje okraševali z umetnimi kipi in reliefi. A tudi Rimljani so izvrševali znamenite stavbe, n. pr. cesarske palače, templje, cirkuse in kopališča; zidali so tudi trpežne ceste, tlakovane z raznimi kameni, cestne mostove (viadukte) in vodovodne oboke (akvedukte).

Grki so visoko cenili pesništvo ter so hodili v gledališča poslušat žaloigre. Ker so bila gledališča (amfiteatri)

namenjena za zabavo vsemu ljudstvu, so jih zidali zelo obsežna in brez strehe, da je moglo vanje tisoče in tisoče ljudi. Rimljanom je gledališke igre nadomeščal cirkus, kjer so se vršile dirke, boji sužnikov (gladiatorjev) in živalske borbe, katerim so posiroveli gledalci v poznejših časih — za preganjanja kristjanov — metali celo človeške žrtve.

A tudi naše znanosti imajo izvir v davni preteklosti. Že Egipčani so se pečali z zvezdoznanstvom in geometrijo. Od Babiloncev smo povzeli razdelitev kroga na 360 stopinj in uporabo mer. Egipčani so že delili leto na 365 $\frac{1}{4}$ dni, a Babilonci so razdelili po 12 sozvezdijh živalskega kroga leto na dvanajst mesecev ter so računili teden po sedem dni. Imena mesecev smo ohranili rimljanska do današnjih dni, vendar pa so Rimljani pričenjali leto z marcem, ki so ga imenovali po vojnem bogu Martu. Julij Cezar je odredil, da se šteje vsako četrto leto s 366 dnevi kot prestopno leto; šele l. 1582. je papež Gregórij XIII. popravil ta koledar tako, da tekom vsakih 400 let odpadejo trije prestopni dnevi.

Tudi pisava je bila že znana starim narodom. Egipčani so pisali v hieroglifih, a razen tega tudi v črkah na papiru. Nekateri drugi narodi na Jutrovem so se posluževali klinopisa, a v mestu Pergamu v Mali Aziji so naposled izumili poseben način strojitve kož, in odslej so pisali izvečine na pergament.

Pravosodje. V najstarejših časih so bili kralji tudi najvišji sodniki. V Sparti in v Atenah sta bila starašinstvo in areopag najvišji sodišči. Že v Atenah se je mogel obtoženec pritožiti proti razsodbi arhontov na porotno sodišče. Posebno natanko pa se je razvilo pravosodje pri Rimljanih, od katerih se še dandanašnji učimo prava. Rimljani so nalagali obsojencem denarne globe ali so jih tudi obsojali v pregnanstvo in na smrt. Kdor je drugega večkrat iz škodoželjnosti in po krivici obdolžil, so mu vtisnili pečat ovaduha (denuncijanta).

Vojevanje. Že najstarejši narodi so imeli dvoje vrst vojnika: pešce in borilce na bojnih vozeh. Oboroženi so bili z lokom in puščico, s sulicami, kopji in meči; v obrambo pa so jim služili oklep, šlem in ščit. Vojna dolžnost ni bila v vseh državah obča in tudi ni trajala povsod enako dolgo; v Atenah so hodili v boj le imovitejši meščani, Špartanci pa so bili vsi vojaki-pešci od 20. leta pa do smrti.

Rimljani so morali služiti v vojski od 17. do 47. leta; izvzeti so bili le slabotneži, bolniki in ubožci, zakaj vojaki so se morali sami oskrbovati z orožjem in s hrano. Vsled tega so bili rimljanski konjiki samo bogataši ter so nosili s škrlatom obrobjeno obleko, a na prstu zlat prstan. Iz teh odličnih konjikov se je razvilo poznejše viteštvo.

B. Doba preseljevanja narodov.

I. Na predelu starega in srednjega veka.

V prvih stoletjih po Kristusovem rojstvu je zavladovala v Rimljanih velika razkošnost; bili so kakor gospodar, ki se samo razveseljuje in zapravlja, naposled pa mu pride posestvo na boben in kupijo ga skromni sošedje.

Tudi Rimljani so imeli sosede, ki niso bili gospodje, a so bili silni borilci: nemške ali germanske narode in tam na vzhodu Slovane in druge narode. Ta ljudstva so začela siliti na rimsko zemljo. Dandanašnji se selijo le poedine rodbine ali po kakih sto ljudi v Ameriko in drugam. Takrat pa so se selili celi narodi, na stotisoče, in sicer tudi z ženskami in otroki, s konji in vozovi. To vrvenje se je pričelo v Evropi v 4. stoletju po Kr. in se imenuje preseljevanje narodov.

Najprej so krenile divje čete Hunov l. 375. z bregov reke Volge proti zapadu. Ob Dnjepru so naleteli na Vzhodne Gote ter jih premagali; Zahodni Goti, prebivajoči ob desnem bregu Dnjepra, pa so se umaknili proti Balkanskemu polotoku. Rimljani se niso mogli dolgo upirati Gotom; njih moč je še posebno opešala, ko so (l. 395.) razdelili ogromno državo v zapadnorimsko in vzhodnorimsko (bizantinsko) cesarstvo. Pod svojim hrabrim kraljem Alarikom so poplavili Goti Macedonijo in Grško, a naposled so vdrli Zahodni Goti celo v Italijo ter zasedli Rim. Odtod je krenil Alarik v južno Italijo, kjer pa je nanagloma umrl. Zahodni Goti so ga pokopali na dnu reke Buzenta, a nato so se njih krdela obrnila v Galijo (sedanje Francosko), kjer so se za delj časa naselili. Izpodrinili so jih šele germanski Franki, ki so pozneje prodrli preko Rena v Galijo, se ondudaj trajno naselili ter od rimskih domačinov

sprejeli latinski jezik. Iz zmesi germanskih Frankov in polatinnjenih Keltov je vzniknil francoski narod. Huni so se novič pojavili pod svojim kraljem Atilo (l. 444.—453.).

Huni so bili finskega plemena. Hranili so se s koreninami, zelenjavo in sirovim mesom, ki so ga jezdeč omehčavali pod sedlom. Jahači pa so bili izvrstni; saj so bili skoraj noč in dan na konjih. Brez ognjišča in dvorišča so se podili semtertja s svojimi vozovi, na katerih so bivale žene in otroci. Vrhunec moči so dosegli Huni, ko jim je zavladal Atila. Le-ta je bil majhen in čokat, grd kakor vsi Huni, a stanoval je v palači, zgrajeni iz lepo obsekanega lesa. Sam sebe je nazival „šibo božjo“.

Atila je premagal vzhodnorimskega cesarja v Carigradu, a nato je krenil iz svojega navadnega taborišča (med Tiso in Dunavom) ter udaril z veliko vojsko v Galijo (sedanje Francosko). Toda Rimljani s svojimi zavezniki so ga porazili (l. 451.) na Katalavnskem polju (ob reki Marni). Da bi osvetil ta poraz, je udaril koj drugo leto v Italijo. Spotoma je razrušil mesti Ptuj in Celje. Po dolgem obleganju je razdejal tudi Akvilejo (Oglej). Iz Ogleja je mnogo ljudi zbežalo na bližnje otoke (lagune), in iz teh naselbin so pozneje zrastle sloveče Benetke.

Od Ogleja je drevil Atila naravnost proti Rimu. Toda svarilne besede papeža Leona I., ki je prišel divjakom s procesijo naproti, so Atilo genile tako, da se je vrnil na Ogrsko, kjer je kmalu nato umrl. Po Atilovi smrti so se podjarmljeni narodi kmalu otresli Hunov, ki so se umikali proti vzhodu ter se polagoma razpršili.

Že drugo leto izza smrti Atilove je pridrevilo v Rim germansko pleme Vandalov (l. 455.); oplenili so vse mesto in uničili nebroj umetniških dragocenosti. (Odtod izraz „vandalizem“.)

Po neprestanih navalih barbarskih narodov je bila povsem oslabela zapadnorimska država. Preostala ji je naposled samo še Italija, a po izgubljenih pokrajinah so se največ naselila germanska plemena. L. 476. pa je pridrl čez Norik germanski vodja Odoakar ter premagal zadnjega zapadnorimskega cesarja Romula Avgustula in se nazval kraljem Italije.

Po razrušitvi zapadnorimske države se je povsem preobrazila zahodna Evropa; zato tudi navadno s tem dogodkom zaključujemo zgodovino starega veka.

Odoakar je modro in pravično vladal Italijo, dokler ni (l. 493.) prihrul čez Panonijo kralj Teodorik z Vzhodnimi Goti, ki so Odoakarja v Raveni ujeli in ubili. Teodorik je ustanovil veliko Vzhodno gotsko državo, ki je segala še preko Alp ter obsegala tudi naše pokrajine.

Ko so (l. 555.) Bizantinci uničili po dolgoletni vojni Vzhodnogotsko kraljestvo, so zasedli Kranjsko Langobardi, ki so bili zavezniki Bizantincev. Pravljičica pripoveduje, kako je langobardski kralj Alboin občudoval z Nanosa (po drugih sporočilih: z Matajurja) prelepe ravnine gorenjeitalske ter pri tej priliki ustanovil vojvodino furlansko, ki jo je izročil svojemu sorodniku Gizulfu.

Langobardi so ostali v naših krajih le kratko časa ter so odkorakali čez Hrušico in Vipavsko dolino v Italijo, kjer so si osnovali kraljestvo na ravnini ob Padu (Lombardija). Od Langobardov zapuščene kraje pa so zasedli Obri (Avari).

II. Slovani.

1. **Življenje starih Slovanov.** Ko so se ob občen preseljevanju pomikali germanski rodovi proti jugu in zapadu, so jim sledili v zapuščene pokrajine Slovani. Pojavili so se sicer v ogromnem številu, toda imeli še niso prave državne uredbe. Živeli so namreč v zadrugah, kakršne so se do današnjega dne ohranile ponekod pri Hrvatih. V zadrugi so živeli vsi sorodniki skupaj, in zato je štela zadruga dostikrat po več sto ljudi. Zadržniki so imeli skupno premoženje, a udje so se imenovali po prvem gospodarju; če je bilo temu n. pr. ime Peter, so se zvali njegovi nasledniki Petroviči. Zadržna imena je ohranilo še celo nekaj krajev, kakor Ivanovci, Vinkovci i. dr. na Hrvaškem. Glavarja zadruga so imenovali starešino, ki so mu ponekod tudi rekali vladika ali gazda. V začetku je bil najstarejši član obenem tudi starešina, pozneje pa so zadržniki izvolili tistega, ki se jim je zdel najsposobnejši. Starešina je shranjeval zadržne svetinje, vodil gospodarstvo, daroval bogovom in razsojeval prepire. Rajne starešine so visoko častili, a ponekod so jih celo oboževali kot hišne varihe.

Kadar se je zadruga zelo pomnožila, je ustanovilo nekaj članov novo zadrugo. Stara zadruga je ostala z novimi vedno v prijateljstvu in zvezi; tako zvezo zadrug so zvali župo

Starešine vseh zadrug iste župe so si volili župana; člani te odlične rodbine so se pozneje imenovali plemiči ali žlahtriki, v drugih krajih pa so jih nazivali boljare, vlasteline, pane ali zemane. Župljani, združeni v pleme, so imeli svoj utrjen župni grad, kamor so se zatekali o vojnem času in v katerem so shranjevali dragocenosti.

Ako so se plemena preselila v druge kraje, so dala vodam in goram ista imena, kakršna so bila navadna v prejšnji domovini. Zato naletimo v slovanskih deželah tako pogosto na imena Bištrica, Krka, Holm (Hum); Poljane in dr. Ker so Slovani izprevideli, da posamezne župe ne morejo odoleti silnemu sovražniku, so se plemena združila v narod, ki si je za čas vojne izvolil velikega kneza. Vsak narod je imel utrjeno mesto, ki se je zvalo Višegrad ali Velegrad. V Višegradu je bival veliki knez in v njem so zborovale narodne skupščine.

Spočetka so volili velikega kneza župani. Pozneje pa se je ukoreninila navada, da je nasledoval umrlega kneza najstarejši mož iz vladarske rodovine. Ker je pa tako starostno (senioratsko) nasledstvo čestokrat povzročalo krute boje, so nvedli nekateri narodi prvorodstveno nasledstvo, t. j. po umrlem knezu je sledil na prestolu najstarejši sin ali njegov najbližnji sorodnik.

Stari Slovani so bili vsi enakopravni ter niso imeli sužnikov kakor Grki, Rimljani in Germani. V zadrugah so imeli le nesvobodne hlapce, ki so si pa mogli kupiti svobodo ter so se odslej zvali ognjiščani.

Svojih žen niso smatrali Slovani kot sužnice, zakaj tudi žene so mogle postati starešine in nekatere so povzdignili celo na knežji prestol, n. pr. Libušo v Čehih, Vando v Poljaki in dr.

Kdor je v Slovanih kršil zakon (pravdo), je razžalil same bogove. Vsled tega so tudi čisto prepuščali bogovom, da naj sodijo hudodelnika, ki se je moral očistiti v ognju ali v vodi (božja sodba).

Splošen slovanski običaj je bila krvna osveta, ki se je ohranila pri nekaterih slovanskih plemenih do današnjega dne.

Vera in bogočastje. Stari Slovani so bili pogani in so verovali v množino božjih bitij, dobrih in slabih; dobra so zvali bogove, slaba pa bese. Kar je dobrega na svetu, so jim naklanjali bogovi, vse slabo pa je prihajalo od besov. Po mislih

starih Slovanov so živeli njih bogovi v zadrugi kot ljudje. Gospodar in oče vseh bogov je bil Svarog, stvarnik nebes in zemlje, svetlobe in toplote, kot Perun tudi povzročitelj bliska in groza. Svarogov najstarejši sin je bil Dažbog (solnce), mlajša sinova pa Ogenj in Mesec, a ličeri Zora in Danica. Od ostalih bogov je bil Veles bog čred, Vesna boginja pomladi, Živa in Lada boginji rodovitnosti, Triglav bog zemlje, morja in zraka, Morana boginja zime in smrti, Kurent bog razuzdanosti.

Nižje vrste boginje so bile Rojenice, določujoče usodo novorojenčkom, in Vile, ki so stanovale po gozdih in vodah. Manj mogočna bitja so še bila: Škrat, Čatež, Povodni mož, Divji mož, Vehtra-baba, Mora i. dr.

Že poganski Slovani so verovali, da je človeška duša neumrjoča, a menili so, da leta tako dolgo po drevju, dokler ne pokopljejo ali ne sežgo mrliča.

Pravičniki pridejo po smrti v lep kraj, ki se mu pravi nav, hudobneži pa v temen prostor, v takozvano črno noč. Mrliče so nekateri pokopavali, drugi pa sežigali, a na grob so nasipali velike gomile.

Spočetka so starešine in župani darovali bogovom v svetih gajih in na holmcih; sedaj pa so tudi Slovani dobili duhovnike in so gradili bogovom posebna svetišča.

Najimentionejši prazniki so se strinjali z izpremembami v prirodi. Radogosta so častili v jeseni, darujoč mu vina in medu; podzemeljske in vodne bogove so slavili o Božiču, ko so bili najkrajši dnevi (kračuni); pred pustom so praznovali Kurentov god; ko je skopnel sneg so sežgali podobo boginje Morane, proslavljajoč Vesno; a poleti so obhajali god Solca in Ognja, zažigajoč njima na čast kresove.

Kultura. Že v starodavnih časih so se stari Slovani pečali s poljedelstvom ter so redili živino in gojili čebele. Poznali so že davno plug ter sejali pšenico, rž, oves, ječmen in proso. Žito so mleli v žrnvah, iz moke pa so znali peči kruli. Razentega so tudi pridelovali bob, grah, lečo, repo, čebulo in česen ter sadili jablane, hruške in slive.

Slovani so se tudi kaj pridno bavili z različnimi obrti; osobito slovanski tkalci in kožarji so sloveli daleč naokrog.

Potomci so izvrševali samo iste obrtovine kot njih pradedje; zato so bili v eni zadrugi sami lončarji, v drugi kovači ali rešetarji itd.

Trgovstvo se je spočetka vršilo v Slovanih z zamenjavanjem. Ker niso poznali denarja, so plačevali tuje blago z domačimi pridelki, s platnom i. dr. Sčasoma so se naselili krog župnih gradov trgovci in obrtniki. Ob večjih vodah so Slovani tesali ladje ter so že zgodaj zasloveli kot izurjeni brodarji.

Slovani so bili dobrovoljnega in iskrenega srca, a najbolj so se odlikovali po svoji gostoljubnosti. Posebno so ljubili petje, spremljajoč svoje milotožne pesmi z brenkanjem na tamburici.

Sicer so bili Slovani miroljuben narod, a če je bilo treba, so se tudi hrabro postavili v bran. V boju so rabili puščice, meče, sulice, bate in ščite. Kaj radi so izvabili sovražnika v soteske, gozdove ali močvirnate kraje, kjer so ga laže uničili.

Slovanska plemena. Velika slovanska družina se je polagoma razcepila v mnogo plemen, ki so zapustila drugo za drugim vzhodno Evropo ter se pomikala proti zapadu in jugu. Najdalje na zapad so prodrli Polabski Slovani, ki so zasedli ravnine sedanje severne Nemčije ob Labi in Odri. Druga plemena so se naselila po sedarjem Češkem, Moravskem in severozapadnem Ogrskem; pravimo jim sedaj Čehi. Njih vzhodni sosedje so bili Poljaki, mejaši Rusov, ki so ostali v prvotnih slovanskih bivališčih. Sloveni (jugoslovanska plemena) so se bila že v 6. stoletju po Kr. razširila po Balkanskem polotoku od obal Črnega morja pa tja do obal Jadranskega morja ter ob Dunavu in njega dotokih navzgor po vseli vzhodnoalpskih deželah.

2. Sloveni. Ko so odšli Langobardi v Italijo (l. 568.), so si osvojili njih bivališča, t. j. večji del sedanje Ogrske, zlasti nekdanjo rimsko pokrajino Panonijo, obenem z Obri tudi naši pradedje; zvali so se tačas kakor vsi drugi Jugoslovani — Sloveni. Divjemu konjiškemu narodu obrskemu so se umikali v bolj gorate kraje po Štajerskem, Kranjskem, Koroškem in Primorskem in so zasedli celo vzhodno Tirolsko, Solnograško ter Gorenje in Dolenje Avstrijsko na desnem bregu Dunava.

Koncem 6. stoletja (l. 592.) so ustavili sosednji Bavarci na Toblaškem polju na Tirolskem prodiranje Slovenov, ki so

nato poklicali na pomoč Obre (Avare). Odslej so bili Slovenci odvisni od Obrov, nomadskih divjakov, ki so se kaj radi bojevali in grozovito plenili in pustošili. Slovenci so težko prenašali obrski jarem; obdelovati so morali svojim tlačiteljem polja, jim pomagati v vojnah, a razentega so jim morali še plačevati dan (tribut). Po telesu in načinu življenja so bili Obri podobni Hunom; svoj plen so spravljali v utrjenih taborih na ogrski planjavi. Na žalostno obrsko gospodstvo še zdaj spominjajo pripovedke o psoglavcih ali pesjanih.

Strašne sile obrske je Slovene rešil Samo. On je zapadnim Slovanom ustanovil prvo veliko državo, ki se je razprostirala od Krkonošev pa do Jadranskega morja ter je torej obsegala Čehe, Moravane in velik del Slovencev. (Od l. 623.—658.) Samo pa ni užugal le Obrov, ampak premagal je tudi frankovskega kralja Dagoberta, ki je v zvezi z Langobardi in Alemani napadel slovenske pokrajine. Po smrti Samovi so se ločili Čehi od Slovencev in so osnovali svojo državo. Toda tudi Slovenci so se bili od Sama navzeli vladarske modrosti in narodnega ponosa in, pokarjajoč se domačim vojvodom korotanskim, so si ohranili svobodo skoro poldrugih sto let. Alpske dežele, ki so se nekoč zvale Norik, so odslej imenovali Korotan. Najbrž so že takrat umeščali slovenske vojvode po starodavnem običaju na Gosposvetskem polju na Koroškem.

Ko so l. 748. Obri zopet z veliko silo napadli Slovene, se je obrnil v stiski korotanski vojvoda Borut za pomoč do Bavarcev, zaveznikov mogočno naraščajoče frankovske države. Bavarski vojvoda Tasilo II. je ustregel Slovenom in res tudi odolel Obrom, a prisilil je tudi Boruta, da ga je priznal za vrhovnega gospodarja ter mu izročil za talca sina Gorazda in nečaka Hotimira (Kajtimara). Tako so dobili Bavarci nadvlado nad Korotanom, in naši predniki so prišli pod nemško oblast.

3. Slovenci pod nemško oblastjo. Karel Veliki. Mnogokaj se je izpremenilo v naših pokrajinah kakor tudi po vsej srednji Evropi, ko je zasedel prestol frankovskih kraljev Karel Veliki. Slavni frankovski kralj si je najprej podjarmil Langobarde ter si tako prillastil Italijo. Kmalu nato je odstavil upornega bavarskega vojvodo Tasila in je priklopil Bavarsko svoji državi. Za Bavarci so prišli naši predniki na vrsto. Oglejski patrijarh je namreč naprosil Karla, naj podjarmi tudi Slovene,

da jih bo laže pokristijaniti. In res je poslal Karel l. 788. proti njim svojega sina Pipina; le-ta je podjarmil Slovence po Istri in Liburniji.

Z veliko večjo težavo pa je premagal Karel naposled tudi Obre, ki so hudo nadlegovali frankovsko državo z roparskimi pohodi. V krvavih bojih je razdril velikanske tabore med Dunavom in Tiso, kamor so bili uanesli Obri vse svoje neizmerne zaklade, naplenjene po zapadni Evropi v teku dveh stoletij. Frankom so se morali pokoriti tudi Čehi na Moravskem in Češkem in plačevati kot dan nekaj srebra in 120 volov vsako leto. Skoraj vso dobo svojega vladanja se je bojeval Karel s Sasi, stanojučimi med Renom in Labo. Sasi so bili še pogani in so se pod vodstvom Vidukindovim vztrajno branili krščanske vere in frankovske nadvlade. Potoke krvi je pretil Karel, preden je iztrebil starogermansko vero ter uklonil svobodne Sase svoji vladi. Kot vnetega razširjevalca krščanske vere ga je papež o Božiču l. 800. v Rimu slovesno venčal za „rimskega cesarja“.

(Karel je razdelil svojo ogromno državo — in tudi slovensko zemljo — v krožne grofovine (gaue) ter je postavil vsaki na čelo uradnika-grofa, ki ni bil le kraljev namestnik in vojaški poveljnik, ampak tudi sódnik. Večje od navadnih grofov in so bile krajinske grofovine, ki jih je Karel Veliki utemeljil za brambo državne meje. Vlado v slovenskem Korotanu je poveril grofu furlanskemu. Bavarski krajinski grof pa je vladal Vzhodno krajino, v kateri so takisto stanovali večinoma Slovenci in ki se je raztezala severno in vzhodno od Korotana tja do Dunava (čez današnjo Dolenjo Avstrijo in zapadno Ogrsko).

Karel Veliki je tudi kaj modro skrbel za blaginjo svojih podanikov. Posebno vnet je bil za šole; še v svoji moški dobi se je učil pisati, kar je bilo v tistih časih nekaj posebnega. Rad je prihajal v šole ter grajal slabe in hvalil pridne učence. Poljedelstvo je pospeševal posebno s tem, da je na svojih posestvih uredil vzorno kmetije in dajal podložnikom navodila, kako je upravljati razna kmetijska dela. Slovenci in Hrvatje so ohranili spomin na tega vladarja v besedi „kralj“, ki je nastala iz lastnega imena Karel.

Po Karlovi smrti (l. 814.) so se njegovi sinovi dolgo let prepirali za obširno dediščino. Po krvavih bojih so naposled l. 843. v miru Verdunskem razdelili ogromno državo, iz katere sta se pozneje razvili francosko in nemško kraljestvo.

Sloveni za Karlovih naslednikov. Karel Veliki je pustil Slovenom še domače kneze, četudi si jih niso smeli samostojno voliti, nego so morali prositi cesarja, da jih potrdi. Domači knezi so vladali Slovence še po starih, narodnih zakonih, „v domačih šegah utrjenih“. Toda to ni trajalo dolgo. Karlov naslednik Ludovik Pobožni je vzel Slovenom domače kneze ter jih nadomestil s frankovskimi grofi.

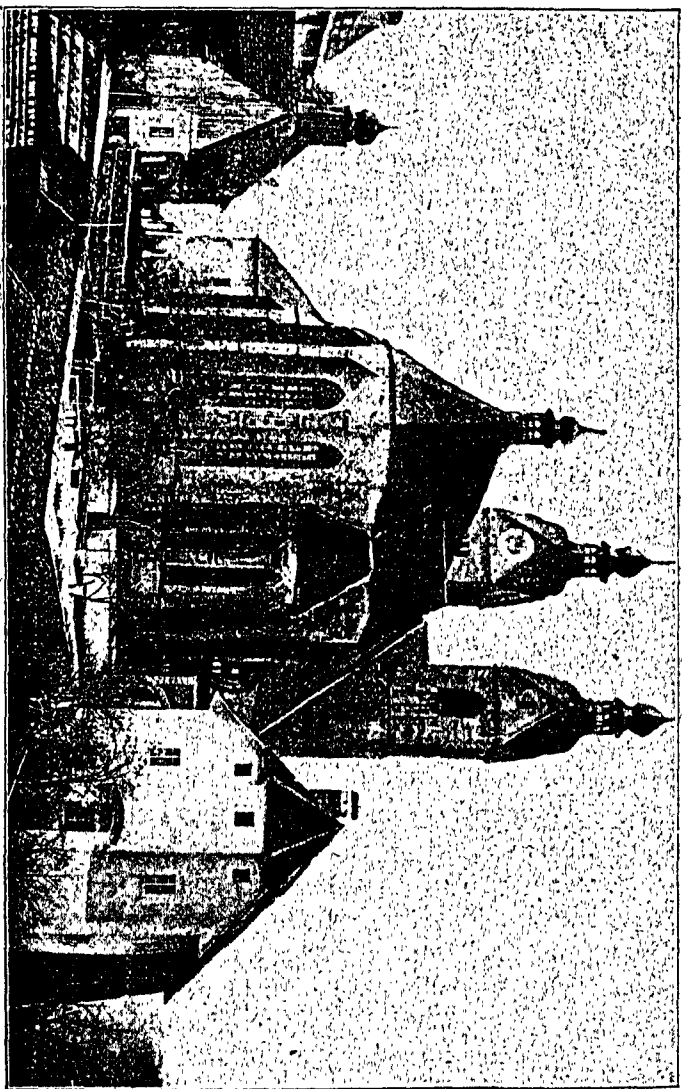
V Posavju je tačas vladal Slovenom knez Ljuđevit. Bridko je čutil krivice, ki so se dogajale njegovim rojakom po Frankih. Ker cesar ni uslišal njegovih pritožb, se je uprl (l. 819.) ter porazil furlanskega krajinskega grofa Kadolaja. Ljuđevit pa se ni mogel več ustavljati, ko ga je razen Kadolajevega naslednika Balderika napadel tudi izdajalski dalmatinski knez Borna. Zategadelj se je umaknil v Bosno in odtod je zbežal v Dalmacijo, kjer ga je zavratno umoril Bornov ujec (l. 823.).

Ljuđevitova smrt je bila za Slovence hud udarec. Ko je umrl za njim še zadnji slovenski vojvoda Etgar, so izgubili Sloveni poslednji ostanek nekdanje samostalnosti.

Kršćanstvo v Slovenih. Ko so Slovence podjarmili Bavarci in potem Franki, se je kršćanstvo hitreje širilo po slovenski zemlji. Sicer so že nasledniki sv. Mohorja in Fortunata razširjali po naših krajih sveto vero; a kršćanstvo se je ohranilo samo v krajih ob morju in okrog Ogleja. Docela se je utrdilo kršćanstvo v Slovenih šele takrat, ko so jih podjarmili Bavarci. Borutova talca, Gorazda in Hotimira, je Tasilo dal vzgojiti v kršćanski veri. Ko sta postala vojvoda na domačih tleh, sta se oba goreče trudila, da bi zasejala med svoj narod seme kršćanstva. Pri tem so jima pomagali bavarski duhovniki, posebno sv. Modest, ki je ustanovil več cerkva v Korotanu, tako tudi cerkev Gospe svete (sl. 7.) blizu Krnskega gradu. Toda bavarski misijonarji niso imeli posebnega uspeha; Sloveni namreč niso razumeli njihovega jezika; mrželo jim je pa tudi, da so jim Nemci naložili takoj desetino.

Po Hotimirovi smrti je njegov sin Vladuh z orožjem hotel prisiliti poganske rojake, da bi sprejeli kršćansko vero. Toda le-ti so se uprli ter dvakrat zapodili Vladuha iz dežele. Z bavarsko pomočjo je naposled Vladuh premagal nasprotnike (l. 772.) ter jih prisilil, da so se dali krstiti.*

* Primeri Prešernov „Krst pri Savici“.

Sl. 7. Cerkev Gospe svete pri Celovcu.

Za Karla Velikega je slovenski grof Ingo pomagal iztrebiti še zadnje sledove malikovalstva. Karel Veliki je tudi določil reko Dravo kot mejo med solnograškim nadškofijstvom in okrožjem oglejskega patrijarha; ta meja je ostala, dokler niso l. 1461. ustanovili ljubljanske vladikovine.

4. Ciril in Metod. Planinskim Slovenom so sicer Bavarci in Franki prinesli krščanstvo, a vzeli so jim tudi njih samostalnost. Da bi tudi njegove dežele ne zadela enaka usoda, je moravski knez Rastislav sklenil, odpraviti iz svoje države nemške propovednike. Zato je naprosil grškega cesarja Mihaela III., naj mu pošlje krščanskih učenikov, ki bodo večji slovanskega jezika. Cesar je uslišal njegovo prošnjo ter mu poslal brata Cirila in Metoda.

Le-ta sta bila doma iz Soluna, kjer je takrat poleg Grkov živelo mnogo Slovenov. Roditelji so ju lepo odgojili; posebno mlajši Konstantin ali Ciril, kakor se je zval pozneje, je bil tako učen, da so ga sploh imenovali Modrijana. Brata sta se bila baš vrnila z misijonskega pota pri Kazarjih, ko sta izvedela za Rastislavovo prošnjo. Še istega leta (863.) sta se odpravila na Moravsko. Tu sta uvedla v službo božjo slovenski jezik; prevedla sta tudi sv. pismo, in Ciril je bil v ta namen izumil novo pisavo (glagolico). Toda Nemcem delovanje novih blagovestnikov ni bilo pogodu; zakaj dobro so vedeli, da bodo Slovane teže podjarmljali, če jih bodo vodili domači dušni pastirji. A ker Cirilu in Metodu drugače niso mogli do živega, so ju zatožili rimskemu papežu, češ, da učita krivo vero.

Papež se je hotel sam prepričati, kaj da je na tem očitaniu resničnega, in je pozval Cirila in Metoda, naj prideta v Rim. Pokorna višjemu povelju, sta se odpravila pobožna brata na pot. Med potjo sta tudi na današnjem slovenskem Štajerskem in Hrvaškem učila krščansko vero. V Rimu sta sijajno ovrgla vsa obrekovanja. Toda mlajši brat se ni več vrnil iz Rima, kjer je umrl l. 869., potem ko je vstopil v samostan in zamenjal ime Konstantin z imenom Ciril.

Metoda pa je papež povzdignil v škofa. Ker je takrat besnel po Moravskem boj med Rastislavom in Nemci, se Metod ni vrnil na Velegrad, ampak je ostal v Panoniji, kjer ga je prijazno sprejel tamošnji slovenski knez Kocelj. Pa tudi tu je bil slovenski blagovestnik nemškimi škofom trn v peti, in

dolžili so ga, da jim krati pravice. Zdaj je goreči mož sam šel na Nemško, da bi se opravičil; toda njegovi sovražniki so ga vrgli v ječo, v kateri so ga imeli blizu tri leta zaprtega. Preganjani in obrekovani blagovestnik je šel nato drugič v Rim, kjer je iznova dokazal svojo nedolžnost. Papež je odobril vse njegovo delovanje, ga potrdil za moravskega nadškofa in dovolil, da se tudi vprihodnje služba božja opravlja v slovenskem jeziku.

Ko je sv. Metod umrl na Velegradu l. 885., je nitranski škof Vihing napel vse sile, da je odpravil slovensko bogoslužje. Izgnal je tudi Metodove učence, ki so šli na Hrvaško, Srbsko in Bolgarsko; tu so tako iskreno delovali, da so kmalu popolnoma iztrebili ostanke poganstva.)

5. Osnutek slovanskih držav. Dežele planinskih Slovenov, t. j. večji del pokrajin, kjer prebivajo dandanašnji Slovenci, so se za vlade Karla Velikega priklopile Bavarski vojvodini. Slovenci so torej izgubili svojo narodno samostalnost. Toda drugi slovanski rodovi so se združili v mogočne države, ki so koncem 9. stoletja vzcetele med Jadranskim in Črnim morjem ter med Baltiškim in Egejskim morjem. Prva in najznatnejša država je bila Moravska, na jugozapadu Hrvaška, na jugu Bolgarska in Srbska, na severozapadu Češka, na severovzhodu Poljska, a na severu Črnega morja po nepreglednih poljanah Rusija. Vse te slovanske države so bile v nepretrgani vrsti, in šele, ko so prihrumeli Madžari v podunavske pokrajine, se je zabila zagozda med severne in južne Slovane.

Hrvaška. Odkar so Franki planinske Slovence odcepili od drugih rojakov, so se združili ostali Slovenci po današnji Hrvaški in Dalmaciji v dve kneževini: v Belo ali Dalmatinsko Hrvaško in v Posavsko Hrvaško med Savo, Kolpo in Dravo. Posebno lepo je procvitala Dalmatinska Hrvaška, ki ji je sredi 9. stoletja vladal mogočni knez Trpimir. Njegova oblast je segala od Jadranskega morja do Srema ob Dunavu. Trpimir je stoloval v Bihaču, trdnjavi ob morju blizu Spleta. Njegov naslednik Domagoj se je posebno veliko bojeval z Benečani, ki jim je zadal toliko udarcev, da so ga nazvali „najhujšega kneza slovenskega“.

Početkom 10. stoletja je vladal Hrvatom Tomislav. Ta hrabri vladar je junaško odbijal navale Madžarov ter je pridružil Beli Hrvaški slovensko zemljo med Savo, Dravo in

Dunavom. Naposled je razbil še vojsko močnega Simeona, carja bolgarskega. Združivši pod svojo oblast vse pokrajine hrvaške, se je dal l. 925. venčati za kralja hrvaškega. Za Tomislava je bila Hrvaška tako močna, da je štela 100.000 pešcev in 60.000 konjenikov, a hrvaška mornarica je imela 180 večjih in manjših ladij.

Bolgarsko in Srbsko. Ko so l. 679. pridrevili od obal Azovskega morja divji Bolgari, narod finskega plemena, so podjarmili Slovene, stauujoče med Dunavom in Balkanom, ter ustanovili bolgarsko-slovensko državo. V tej državi je torej bilo dvojno ljudstvo: premagani Sloveni, ki so se bavili s poljedelstvom, in gospodujoči Bolgari. Toda tekoni dveli stoletij se je ta razlika docela zabrisala. Bolgari so se oprijeli običajev in jezika slovenskega, a Sloveni so sprejeli ime bolgarsko. O tem času (l. 865.) se je posebno proslavil bolgarski knez Boris, ki je sprejel s svojimi velikaši sv. krst od bizantinskih svečenikov. Takrat so dobili na Bolgarskem zavetišče tudi Metodovi učenci, pregnani z Moravskega. Eden teh učencev, Klement, je baje priredil Bolgarom nove črke (cirilico), ki se je kasneje razširila tudi med Srbe in Ruse. — Najslavnejši bolgarski vladar je bil Simeon Veliki (893.—927.). Posebno slavo si je pridobil v bojih z Grki; s svojo vojsko je prodrl celo večkrat pred Carigrad. Ta mogočni vladar si je tudi nadel ime „car bolgarski“.

Srbske kneževine, ki so jim načelovali veliki župani, je sklopil v enotno državo Štefan Nemanja. Od Grkov si je priboril mesto Sredec (Sofijo), a na zapad je razširil državo do Jadranskega morja, kjer se je polastil Skadra in Kotora. Umril je (l. 1200.) na Sveti gori, kjer je ustanovil znamenit samostan. Njegov sin Sava je postal nadškof srbski; ker je utrdil grško-iztočno cerkev v Srbiji, ga je proglasila pravoslavna cerkev za svetnika.

Moravsko in Češko. Po Samovi smrti se je ohranila Moravska kot posebna država, ki se je raztezala tudi črez severno Ogrsko do Dunava. Posebno se je odlikoval moravski knez Rastislav, ki mu gre tudi zasluga, da so se Moravci pokristjanili. Izdal pa je slavnega kneza njegov sinovec Svato-pluk; izročil je naučec svojega strica Rastislava sovražnemu koroškemu vojvodu Karlmanu in ta ga je dal v zapor

svojemu očetu, nemškemu kralju Lindoviku. Rastislavu so iztaknili oči in umrl je zapuščen v samostanu. Njegov naslednik Svatopluk je povzdignil Moravsko do tolike moči, kakršne ni imelo še nikdar. K njegovi državi je takrat spadala vsa zapadna Ogrska do Dunava in Drave, Češka pa mu je bila zvesta zaveznica.

Na smrtni postelji je pozval Svatopluk svoje tri sinove k sebi in jim velel, naj prelomijo zvezek protja. Ker sinovi niso mogli zvezka prelomiti, razveže starec šibe in prelomi vsako posebej, češ, tako tudi vam ne bo nihče kos, dokler ostanete složni.* Toda Svatoplukovi sinovi niso slušali očetovega nauka; prepirali in vojskovali so se med sabo ter oslabili državo tako, da so se sosednji Madžari izlahka polastili Moravske in razdejali slavni Velehrad.

O pričetku češkega kraljestva nam pa pripoveduje pravljica tako-le: Prvi češki knez je bil Krok, ki je vladal v Višegradu. Zapustil je tri hčere, a najmlajšo in najmodrejšo, Libušo, je določil za kneginjo. Za moža si je izbrala preprostega kmeta Premisla; Libušini poslanci so ga bili dobili baš pri oranju na njivi, ga posadili na konja in odvedli v Višegrad, kjer so ga venčali za kneza. Libuša je ustanovila novo mesto ob Voltavi ter ga je nazvala Praga. — Premislovi potomci, Premisloviči, so vladali Češki več stoletij, namreč do l. 1306. Od poznejših vladarjev je posebno znamenit knez Bořivoj, ki se je dal s svojo soprogo Ljudmilo krstiti na Velegradu od sv. Metoda.

Baltiško-polabski Slovani. Ob reki Labi do Baltiškega morja se je naselilo več slovanskih plemen, med katerimi so bili najimenitnejši Srbi, Bodrici in Lutici. Usoda teh Slovanov je bila žalostna; dasi mnogoštevilni in hrabri, se vendar niso mogli ubraniti pritiskajoči nemški sili. Karel Veliki je podjarmil Lutice in Srbe, ki so morali Frankom plačevati dan. Ko so se pozneje uprli nemškemu gospodstvu, jih je porazil lužički grof Geron ter jih prisilil, da so se dali krstiti in da so plačevali desetino.** Toda stari slovanski bogovi so še enkrat vstali iz prahu pozabljivosti, ko so si Lutici in Bodrici l. 1066. izbrali za vladarja Kruka, mogočnega kneza rujanskega. Kruk se je srečno vojskoval z Nemci in Danci; za njegovega vladanja je bil na otoku Rujanu sijajno opravljen tempelj boga

* Prim. A. Aškerčevo pesem „Svetopolkova oporoka“.

** Prim. J. Jurčičevo žaloigro „Tugomer“.

Svetovida. Njegov naslednik je premestil vladarski prestol v Bukovec (Lübeck). Ob času križarskih vojen pa so polabski Slovani izgubili povsem svojo samostalnost in sčasoma so opustili tudi svoj materinski jezik. Slovanski jezik so ohranili do današnjega dne samo še Lužički Srbi.

Poljsko in Rusko. Poljsko državo med Vislo in Odro — tako pripoveduje pripovedka — je utemeljil hrabri Leh. Dal je posekati gozd, v katerem je bilo obilo orlovih gnezd, ter sezidal mesto Gnezdno. Njegov naslednik Krak pa je ustanovil mesto Krakov; pred mestom je sezidal grad na gori, na kateri je poprej ubil velikanskega zmaja. Kraka je nasledila njegova hči Vanda; vladala je modro in blago svojemu narodu; a ker so se radi nje vnele krvave vojne, se je žrtvovala za domovino in skočila v reko Vislo. — V 9. stoletju je zasedla poljski prestol rodbina Piastovcev, ki so nato vladali več sto let. Prvi zgodovinsko znameniti vladar je bil Mečislav (ali Meško; od l. 962.—992.); za Mečislava se je ukoreninilo krščanstvo na Poljskem in se je ustanovila škofijska stolica v Poznaniu. Še slavnejši pa je bil njegov sin in naslednik Boleslav Hrabri, ki je poljsko državo tako povečal, da se je razprostirala od Labe do Dnjepra in od Baltiškega morja čez Karpate do Dunava in Tise. Žalostno slavo si je pridobil tudi Boleslav II. Predrzní (1058.—1080.), ki je z lastno roko v cerkvi umoril krakovskega škofa Stanislava. Nasilni Boleslav se je za to dejanje pokoril v samostanu ob Osojskem jezeru, kjer je umrl kot navaden menih.*

Vzhodni Slovani, posedši obširne planjave današnje Rusije, so le iztežka odbijali navale svojih sosedov Kozarov, Varjagov i. dr. Zategadelj so poslali do varjaškega plemena poročilo: „Zenilja naša je velika in obilna vsakovrstnih plodov, ali redu ni v njej; pridite torej in bodite naši knezi!“ Nato so se trije ruski bratje napravili na pot, a s seboj so vzeli mnogo sorodnih ljudi. Starejši brat Rurik se je nastanil v Novgorodu (l. 862.), združil vsa plemena ter utemeljil rusko državo. — Po smrti Rurikovi je vladal za njegovega mladoletnega sina Igorja sorodnik Oleg. Le-ta je bil hraber knez in je osvojil mesto Kijev ob Dnjepru („mater ruskih mest“); oplenil je celo Carigrad in bizantinski cesar mu je moral plačati bogato odkupnino.

* Prim. A. Aškerčevo pesem „Mutec osojski“.

O smrti Olegovi si pripoveduje ruski narod tako-le: Knez Oleg je imel prekrasnega konja; a neki čarodejec mu je prerokoval, da bo baš ta konj njegova smrt. Ko je konj poginil, si je knez dal prinesiti njegove kosti ter je stopil na črepinjo, rekoč: „Vedeževalec se je zlagal.“ Ali kača, skrita v konjski črepinji, piči kneza, ki je moral umreti.

Knez Igor se je posebno proslavil v krvavih bojih z divjimi Pečenegi. Po njegovi smrti je vladala njegova žena Olga, ki se je dala tudi krstiti. A največjih zaslug za razširjenje krščanstva v Rusih si je pridobil njen vnuk Vladimir I. (980.—1015.). Toda Rusi niso sprejeli rimsko-katoliške vere, ampak grško-pravoslavno, a iz svetega pisma so se seznanili s cirilskimi pismenkami, s katerimi pišejo še dandanes.

III. Madžari.

1. Življenje Madžarov. Madžari ali Ogrji so nasledniki in sorodniki Hunov in Obrov. Pridrli so iz Azije, se mudili nekaj časa po ruski stepi ob Dnjepru in se naposled naselili na Ogrskem.

Madžari so bili nizkega stasa in oblega lica; z glave pa so jim visele dolge kite. Prišedši v Evropo, so bili še divji; jedli so sirovo meso in pili kri. Posebno radi so hodili na lov, ribarili in pitomili konje in govedo. V boju so sloveli kot posebno dobri strelci s puščicami.

2. Vojne. Madžari so bili huda šiba vsem sosednim narodom; uničili so mogočno Velikomoravsko kraljestvo in se polastili Vzhodne krajine, ki jo je bil ustanovil Karel Veliki. Odsihdoh se jim ni upal nihče več postaviti po robu; še celó nemška država se jih ni mogla ubraniti, ker je bila tačas razcepljena in oslabela. Šele nemškemu kralju Henriku I. se je posrečilo, da jih je porazil ob reki Unstrut na Turinškem (l. 933.). Toda že 22 let pozneje so pridrevili še v večjem številu na Bavarsko, ponašajoč se, „da bodo njih konji popili vse reke in jezera ter s kopiti porušili vsa mestà“. Ali mogočni nemški kralj Otton Veliki jih je s pomočjo Čehov na Leškem polju (l. 955.) tako potolkel, da odslej niso več nadlegovali svojih sosedov in so se privadili mirnemu, stalnemu življenju.

3. Štefan Sveti. Poljedelstva in obrtov so se Madžari naučili od Slovanov, od katerih so sploh sprejeli vso omiko, kar še dandanes priča obilica slovanskih izrazov v madžarščini. A tudi luč kristjanske vere je prisijala Madžarom od Slovanov;

praški škof sv. Vojteh je prišel sam na dvor glavarja Geze, iz rodu Arpadov, ter je krstil njegovega sina na ime sv. Štefana.

Za svojega vladanja je Štefan popolnoma utrdil krščanstvo v Madžarih. Ustanovil je več vladikovin, ki jih je podredil višji vladikovini ostrogonski, ter je zgradil mnogo samostanov. Tedanji papež Silvester II. mu je za te zasluge podelil častni naslov apostolskega kralja ter mu poslal zlato krono, s katero so ga svečano venčali l. 1000.

Štefan je uredil svojo državo povsem nanovo; po slovanškem zgledu je razdelil deželo v županije (komitate), ki so jim načelovali veliki župani.

Katoliška Cerkev je proglasila tega znamenitega kralja za svetnika, Ogri pa ga še dandanes časte kot deželnega patrona.

C. Doba srednjeveškega plemstva.

I. Viteštvo.

Frankovski in pozneje tudi nemški kralji so priklenili podjarmljene narode s premočnimi vezmi na svojo državo. V pridobljene dežele so pošiljali svoje uradnike, ki so se nazivali grofje. Spočetka so bili grofje popolnoma odvisni od kralja, ki jih je lahko vsak čas odstavil. Nekateri grofje pa so sčasoma postali silno mogočni, bodisi da so podedovali, ali s silo pridobili mnogo novih posestev. Take mogočneže, ki so zavlادali kar celim plemenom, so nazvali vojvode. Za slovenske pokrajine je bil posebno važen bavarski vojvoda, čigar oblast je segala daleč preko bavarskih mej.

Poleg vojvodov in grofov je bilo pa še dosti druge prosto rojene gospode, ki so dobivali od bogatejših plemenitnikov posestva z gradovi vred v najem. Taka posojena posestva so imenovali fevde, uživalce pa vazale (najemnike). Razen teh veljavnejših plemenitašev so bili tudi neodvisni možje, ki so oskrbovali deželnim knezom pristave ali celó gradiče; te služnike so zvali ministerijale. Časih so nekdanji služniki dobili več gradov v svojo last ter si pridobili svojih vazalov, ki so pa tudi postali plemiči, vitezi. Tako je postalo viteštvo naposled poseben stan, za katerega so se morali plemiči nalašč izučiti.

Zategadelj so pošiljali vitezi svoje sinove, brž ko so bili stari sedem let, na grad kakega prijateljskega viteza, ali še rajši na dvor odličnih knezov. Tu je bival dečko (paž) sedem let; domači duhovnik ga je učil krščanskega nauka, časih tudi malo čitati in pisati ter mu je vtepel nekaj latinščine v glavo; grajska gospa pa ga je učila, kako se mora vesti, streči pri obedu itd. Najbolj so se morali viteški sinovi izvežbati v sedmerih viteških umetnostih, namreč v jahanju, streljanju z lokom, borjenju, plavanju, lovu, šahanju in pesnenju.

S štirinajstim letom je paž postal ščitonosec; odslej je spremljal svojega gospodarja na lov, k viteškim igram in v boj.

V enainvajsetem letu so mladeniče svečano povitezili. Na ta slovesni dan se je pripravljajl s postom in z molitvijo. Ko je prejel sv. zakramente, je prisegel pred oltarjem, da bo branil pravico, ščitil vdove in sirote, častil cerkev in nje služabnike ter se bojeval z neverniki. Nato je pokleknil pred imenitnega viteza ali celo kralja, ki ga je trikrat lahko udaril z mečem, rekoč: „V imenu Boga, sv. Mihaela in sv. Jurija te proglašam za viteza.“ Po „viteškem udarcu“ so mu izročili znake viteškega dostojanstva: meč, šlem, oklep, vojno suknjo, pas, železne rokavice, konja in zlate ostroge.

Vitezi so se bojevali na konjih ter so imeli zakrit celo obraz, tako da jih v železju ni bilo spoznati. Zato so si izvolili plemenitaši posebna znamenja, ki so si jih dali slikati na svoje ščite; tako so nastali grbi.

Razen vojne je bila vitezom najljubša zabava lov in viteške igre. Posebno priljubljen je bil lov s sokoli, ki so se ga udeleževale tudi gospe in gospodične.

Viteške igre (turnirji) so se vršile v ograjenem, s peskom posutem prostoru. Na eni strani je bil prostor za gledalce, ki so iz vseh strani privreli gledat viteški „mejdán“. Na poziv glasnika (herolda) sta se postavila določena viteza drug proti drugemu in na določeno znamenje sta izpodbodla konja in si zdirljala naproti. Vsak izmed njiju je izkušal zadeti s kopjem nasprotnika v prsi in ga podreti na tla; komur se je to posrečilo, je bil zmagalec. Pripetila se je, seve, tudi marsikatera nesreča; često si je vitez v težki železni opravi pri padcu zlomil roko ali nogo ali pa mu je nasprotnikovo orožje zadalo smrtno rano. A ne samo po dva in dva sta se borila, ampak časih tudi večje vrste vitezov, da je bila igra prav podobna resnemu boju. Zmagalec je prihajal pred ođer, kjer je bila zbrana najvišja gospoda, snel šlem ali dvignil vizir, da so ga vsi videli, se poklonil ter prejel navadno iz rok najodličnejše gospe na grado, n. pr. dragoceno orožje, prstan, zlato verižico ali kaj drugega.

Vitezi so bivali v gradovih, ki so jih sezidali najraje na strmih gričih. Navadno je bil grad obdan z dvojnimi zidom; med obojnimi obzidjem je bil obor (Zwinger). Vnanji zid je bil časih še obdan z globokim jarkom, čez katerega so spuščali pridvižni most. Najtrdnější del gradu je bil „bergfried“, t. j. stolp, v čigar najvišjem predelu je bival čuvaj in v katerem so se grajski lahko branili še tedaj, če je sovražnik osvojil že ves drugi grad. V spodnjem delu stolpa je bila grajska ječa, v katero so spuščali jetnikom jedila skozi odprtino v stropu.

Življenje po gradovih je bilo zlasti pozimi silno pusto; saj niso imeli niti poštene kurjave niti razsvetljave. V dvorinah so pač imeli kurišča (kamine), ki so sicer dajala dosti dima, pa malo gorkote. A tudi temačno je bilo po dvorinah. Okna so bila že itak majhna, a zadelavali so jih vrhutega še z lesenimi zatvornicami, z mehurji, z roženimi ploščami ali oljnatim papirjem. Stekla namreč izprva sploh niso imeli, ali pa jim je bilo predrago. Kaj čuda, da so se grajski prebivalci razveselili vsakega tujca, ki jim je prinesel novic iz daljnega sveta. Posebno dobrodošli gostje so jim bili „potujoči pevci“, ki so jih vedrili s pesmimi, slavečimi junaške viteške čine.

II. Križarske vojne.

1. Romarji. Okrog leta 1000. se je pojavila velika verska navdušenost; tačas so namreč ljudje mislili, da bo konec sveta. Sodnega dneva sicer ni bilo, kakor se je prerokovalo, a iskrena pobožnost se navzlic temu ni ohladila. Verniki so odslej prav pridno hodili na božja pota; najraje so hodili v Rim, moliti na grobova sv. Petra in Pavla; od takrat se je tudi v Slovencih udomačila beseda „romati“. Drugi romarji so zopet zahajali v Cahe (Aachen) in Kelmorajn (Köln am Rhein) na Nemškem, a najsvetejša božja pot jim je bila Sveta dežela, kjer je nekdanj ućil in umrl naš Zveličar. Dokler so v Sveti deželi vladali krščanski grški cesarji in arabski vladarji, se kristjani niso plašili dolge poti, dasi je bila težavna in nevarna. Ko so pa v XI. stoletju surovi Seldžuki (Turki) osvojili Sveto deželo, so delali krščanskim romarjem velike zapreke; kajti Turki so bili mohamedanci in najvećji nasprotniki krščanstva.

2. Mohamed. Mohamedansko vero je ustanovil Arabec Mohamed. Doma je bil iz Meke ob Rdečem morju ter se je v svoji mladosti izučil trgovstva. Na svojih potovanjih se je seznanil z židovsko in krščansko vero. Popustivši trgovski stan, se je umaknil v samoto ter je premišljeval, katera vera bi njegovim rojakom najbolj ugajala. Vrnivši se iz samote v Meko, je trdil, da se mu je prikazal nadangel Gabrijel, ki mu je naznanil, da ga je Bog izvolil za preroka. Ali baš njegovi rojaki v Meki so mu bili največji nasprotniki ter so ga pregnali iz domačega mesta. Mohamed je bežal v Medino; od tega časa (l. 622.) štejejo mohamedanci svoja leta. V Medini je pridobil Mohamed veliko privržencev; z mečem v roki si je nato priboril svoje rojstno mesto, in kmalu je vsa Arabija priznavala islam, to je vdanost v božjo voljo.

Mohamedove nauke so po njegovi smrti zbrali v knjigo koran. Ta uči, da je samo en bog, Alah, a Mohamed je njegov prerok. Polnesec je znamenje moslemov (vernikov), a boj za islam je vsakemu mohamedancu najsvetejša dolžnost. Kdor pade v boju, pride naravnost v sedma nebesa. Mohamed je tudi prepovedal uživanje mesa nečistih živali in piti vino ter ukazal vernikom, da se morajo postiti, moliti in se pridno univati.

Mohamedovi nasledniki, kalifi, so v kratkem času osvojili velik del Male Azije z Jeruzalemom vred, severno Afriko in Špansko, kjer so premagali Zahodne Goté (l. 711.) in ustanovili mavrsko državo. Arabci so se sčasoma povzpeli na visoko stopinjo omike, o čemer pričajo še dandanašnji arabske številke in izrazi, kakor muselin, damast, algebra, alkohol, zenit in dr.

3. Vzroki križarskih vojen. Iz Palestine je prihajalo čimdalje več tožb, kako skrunijo Seldžuki svete kraje in kakšne grozovitosti počenjajo s krščanskimi romarji. Papež Urban II. je zategadelj leta 1095. sklical cerkveni zbor v francosko mesto Clermont (izgovori Klermó); tu se je zbralo na tisoče plemenitega in preprostega naroda, in papeževa beseda je vse tako razvnela, da so sklenili, pomagati zatiranim kristjanom, zdušno kličoč: „Bog hoče, Bog hoče!“ Udeležniki so si pripeli rdeč križ na desno ramo v znamenje, da se bodo borili za križ; zategadelj so nazvali te bojevnike križarje, a njih boje križarske vojne.

Večino križarjev je gnala na Jutrovo iskrena pobožnost in hrepenenje, da bi oteli Turkom svete kraje. A nekatere so vabili še drugi razlogi: marsikdo se je hotel pokoriti za zločine, nekaterim je še od ljudskega preseljevanja ostalo v krvi veselje do potovanja po svetu, robovi so si hoteli pribojevati svobodo, obrtniki in trgovci so si iskali zaslužka, vitezi so dajali svoji bojaželjnosti odduška in marsikateri osiromašeli plemenitnik se je nadejal, da si pridobi na Jutrovem bogastva.

4. Prva križarska vojna. Najgorečnejši križarji niso mogli pričakati, da se vojska uredi; drli so takoj pod vodstvom Petra Amienskega proti Jutrovemu. Toda ta slabo oborožena krdela, brez pravega vojaškega reda, so že večinoma razkropili po Ogrskem in Bolgarskem.

Velika redna vojska se je odpravila šele po žetvi leta 1096. na pot; zbirališče jim je bil Carigrad. Nabralo se je nad 600.000 ljudi, največ Francozov, a jedva polovica jih je bilo dobro oboroženih. A v Mali Aziji so križarji silno trpeli od vročine, žeje in lakote, mnogo pa so jih tudi pobili zviti Seldžuki. Ko so prišli leta 1099. pred obzidje Jeruzalema, je štela vojska le še kakih 20.000 vojniki. Ko so zagledali križarji pred sabo smoter mukotrpnega potovanja, so popadali na tla in poljubljali zemljo, ki jo je bil posvetil sam Zveličar. Mesto pa so osvojili stoprv po šesttedenskem obleganju, kajti Turki so se hrabro borili in so bili zavarovani z močnim obzidjem.

Ko so križarji ugrabili Turkom še nekaj pokrajin in mest v Palestini, so si izvolili Bogomira Bouillonskega (izg. Bujonskega) „braniteljem“ sv. groba; pobožni lotarinški vitez namreč ni hotel sprejeti zlate krone v deželi, kjer je Zveličar nekdanj nosil trnjevo. Pač pa si je nadel po Bogomirovi smrti njegov brat Balduin ime „jeruzalemskega kralja“. Tudi nemški cesar Friderik II. si je nadel pozneje ta častni naslov. Ko se je pa nehalo nemško cesarstvo (leta 1806.), je avstrijski vladar prevzel naslov „kralj jeruzalemski“.

*5. Tretja križarska vojna. Vretje bojevnikov v Sveto deželo in bojevanje s Saraceni (mohamedanci) je trajalo skoro nepretrgoma vse XII. stoletje, dasi štejejo samo sedem glavnih križarskih vojen. Toda križarji niso v nobeni vojni dosegli posebnih uspehov. Posebno sijajna je bila tretja križarska vojna, dasi niti le-ta ni imela trajnih posledic.

Jeruzalem se ni mogel dolgo ustavljati Turkom; prilastil si ga je naposled egiptovski sultan Saladin. Na prigovarjanje papeževo se je napotil nemški cesar Friderik I. Rdečebradec z veliko vojsko pomagat kristjanom. Krenil je po isti poti kakor nekdanj Bogomir Bouillonski; a še preden je došel v Palestino, je utonil v reki Salef, hoteč jo preplavati. Mnogo križarjev se je nato vrnilo domov, druge pa je izvečine pobrala kuga.

Medtem so dospeli po morju pred trdnjavo Akon avstrijski vojvoda Leopold V. Krepostni, angleški kralj Rihard Levosrčni in francoski kralj. Po krutem boju so si osvojili trdnjavo. Vojvoda Leopold V. se je boril tako junaško, da je bila njegova bela suknja vsa krvava razen bele proge pod jermenom, s katerim je imel pripasan meč. Tako je baje nastal belordeči nižje avstrijski grb. Toda avstrijski vojvoda se je po tem boju vrnil domov; razžalil ga je bil Rihard Levosrčni, ker je dal z nekega stolpa odstraniti avstrijsko zastavo ter jo vreči v blato.

Kmalu potem se je vrnil tudi Rihard Levosrčni iz Svete dežele. Ker mu je pa vihar blizu Ogleja razbil ladjo ob obali, se je hotel preoblečen na tihem splaziti čez Avstrijsko domov na Angleško. Toda v vasi Erdbergu blizu Dunaja so ga spoznali in vojvoda Leopold V. ga je zaprl v grad Dürnstein. Pravljica pripoveduje, da ga je tu naposled našel njegov zvesti pevec Blondel; Angleži pa so nato za veliko vsoto denarja odkupili svojega kralja.

Jeruzalem je tudi po mogočni tretji križarski vojni ostal v oblasti sultana Saladina; a sčasoma so si osvojili Seldžuki še ostale gradove in trdnjave, in ko jim je prišla leta 1291. v roke trdnjava Akon, je bilo konec krščanski oblasti v Sveti deželi.

III. Krščanstvo po križarskih vojnah.

1. **Samostani.** Iz verske gorečnosti ob času križarskih vojen so se porodili razni pobožni redovi. Že v 3. stoletju po Kr. so se posamezni ljudje unikali hrupu sveta ter so živeli v puščavah le za molitev in božjo čast. Imenovali so jih zato puščavnike (anahorete). Sv. Anton je zbral mnogo takih

puščavnikov, da so živeli potem zadružno. Iz Egipta, kjer se je pričelo to samostansko življenje, se je menišтво razširilo tudi po zapadni Evropi.

Sv. Benedikt je ustanovil že l. 529. na Monte Casino blizu Napolja samostan in nov red, ki se po njem imenuje benediktinski. „Moli in delaj!“ je bilo jedro pravil, ki jih je dal svojim redovnikom. V določenih urah so se zbirali benediktinci v cerkvi ter skupno molili, prosti čas pa je bil določen telesnemu in duševnemu delu. Iz benediktinskega reda so se razvili še drugi redovi, kakor kartuzijanski in cistercijenski.

Ti redovi so bili nekako bolj gosposkega značaja, a ljudstvo si je zaželelo siromašnih menihov, ki bi čutili in nosili s trpinom nadloge življenja. To željo je izpolnil sv. Frančišek, sin bogatega trgovca iz mesta Assisi na Laškem. Ustanovil je l. 1208. nov red, ki se po njeni imenuje frančiškanski. Frančiškani so se morali zavezati, da bodo živeli od radodarnosti drugih ljudi ter se oblačili v ostro samostansko obleko. Že čez 10 let je bilo 5000 menihov tega reda, a 15 let po ustanovitvi reda je uvedel frančiškane vojvoda Bernard že tudi v Ljubljani. Ob istem času je ustanovil Španec sv. Dominik prav tako oster red, namreč red dominikanski. Po zgledu teh dveh so nastali pozneje tudi ženski rodovi.

2. Viteški redovi. Nekateri vitezi so za križarskih vojen sklenili posebne bratovščine; živeli so po meniško, a njih najimenitnejša obljuba je bila boj proti nevernikom. Viteze, ki so si po osvojitvi Jeruzalema osnovali svoj red, so imenovali po bolnici pri sv. Ivanu ivanovce ali hospitalce; njih znak je bilo črno krilo z belim križem. Po izgubi Svete dežele so se preselili ivanovci na Ciper in Rod in naposled na Malto; zato so se tudi zvali rodski in maltski vitezi.

Francoski vitezi so osnovali (l. 1118.) red templjevcev, ki so nosili belo obleko in rdeč križ na hrbtu. Nekaj kasneje se je osnoval red nemških vitezov; njih znak je bil bel plašč s črnim križem. Ta red se je preselil pozneje z Jutrovega na Prusko ter obstoji poleg maltskega še dandanes v naši državi.

3. Škofje in papeži. Doba križarskih vojen je silno pomnožila moč in veljavo škofov. Mnogi izmed njih so imeli tudi posvetno oblast nad podložniki; velik del slovenskega naroda je bil pokoren takim knezom-vladikam. Oni so smeli

na svojem ozemlju soditi, pobirati davke, kopati rudo in kovati nočve, a njih bivališča so bila pravi vladarski dvori. Na Primorskem, južnem Kranjskem in po nekaterih koroških in štajerskih krajih so si pridobili oglejski patrijarhi vladarsko oblast. Škofom iz Freisingna na Bavarskem sta bili pokorni Selška in Poljanska dolina; Bled in Bohinj sta bila last brixenskih škofov; Beljak z okolico in okrožje Vrbskega jezera je vladal bamberski vladika; okrog Lipnice, Ptuja in Rajhenburga pa je bil narod pokoren solnograškim nadškofom.

Ker so škofje prejeli posvetno oblast in posestva od cesarja, so bili zaraditega njegovi podložniki (vazali). Cesarji so si torej lastili pravico, imenovati le-te cerkvene višje pastirje. Vtihatopila se je pa celo razvada, da so cesarji višje cerkvene službe takorekoč prodajali, kar pa je velika cerkvena pregreha (simonija). Naposled si je lastil cesar pravico, da izroči novemu škofu palico in prstan v znamenje duhovne oblasti (investitura).

Tem zlorabam se je uprl z vso silo papež Gregorij VII. (1073.—1085.), mož jeklene volje in najčistejšega življenja. Ker se tedanji nemški cesar Henrik IV. ni hotel pokoriti novim odredbam, ga je papež izobčil iz Cerkve. Da bi si izprosil odvezo, se je odpravil cesar bos in peš pozno jeseni čez Alpe na Laško. Tri dni je stal bos v hudem mrazu pred gradom Kanoso, kjer je tačas bival papež, dokler si ni naposled izprosil milosti. Toda tudi poslej še ni bilo konca prepiru med cesarjem in papežem. Šele za vlade Henrika V. se je sklenil takozvani wormski konkordat (l. 1122.), ki je določal, da izroči izvoljenemu škofu papež palico in prstan (t. j. cerkveno oblast), cesar pa posvetna posestva.

4. **Vpliv krščanstva na kulturo v srednjem veku.** V srednjem veku je krščanstvo mnogovrstno vplivalo na kulturo raznih narodov; osobito samostani so bili v oni dobi prava utočišča materialne in duševne prosvete. S spisovanjem knjig so se bavili izključno le menihi; risali so na koženico črko za črko ter osobito lično okraševali črke začetnice (inicijale). Zato pa je marsikateri menih presedel mesece in celo leta, preden je dovršil knjigo; saj pa je bila knjiga, lepo v trpežne usnene platnice vezana in opremljena s srebrnimi zaponami, tudi tako dragocena, da si jo je mogel kupiti le kak bogataš.]

Zopet drugi menihi so bili učitelji. Učenci so pisali na voščene tablice z železnim koničastim držalnikom, razširjenim na nasprotnem koncu v ploščato lopatico; z le-to so namreč mogli pogladiti voščeno plast, kadar jim je bilo zbrisati popisano ploskvo. Poleg pisanja so se učili samostanski učenci tudi čitanja, računanja in latinskega jezika ter so se vadili v govorništvu, v godbi in petju. Vse te vednosti in spretnosti so združevali pod imenom „trivium“ in „quadrivium“.

Samostani so bili izvečine bogati; zakaj menihi so znali dobro gospodariti. Ob času lakote so pa bili menihi tudi največji dobrotniki stradajoči okolici; tedaj so odprli bogate svoje shrambe ter delili živila med sestradane okoličane.

Ko je bil Konstantin Veliki priznal kristjanom pravico, da smejo javno opravljati službo božjo, so jeli vsepovsod postavljati božje hrame. Pri stavbi cerkva pa so gledali tudi na to, da so jih izvršili čimnajveč umetniško. V raznih narodih so se vsled tega sčasoma udomačile posebne oblike zidanja, t. j. stavbni slogi. Na Jutrovem so zidali največ v bizantinskem slogu; v teh stavbah je navadno na sredi enakoramnega križa velika kupola, a okoli se vrste v krogu drugi prostori. Bizantinski slog so posebno radi uporabljali v nagrobnih cerkvah, v takozvanih mavzoléjih*. V tem slogu je zgradil cesar Justinijan cerkev sv. Zofije v Carigradu, ki je za naših dni turška mošeja.

Po zgledu velike bazilike v Rimu so pričeli zidati cerkve v romanskem slogu, ki se razlikujejo od drugih posebno po tlorisu, ki ima obliko dolgega križa, in pa po okroglih oblokih. V romanskem slogu so mimo drugih sezidane tudi cerkve v Spiri in nova frančiškanska cerkev v Mariboru.

Na severnem Francoskem se je v XII. stoletju razvil nov slog, ki so ga Italijani zaničljivo imenovali gotiški, t. j. barski. Pozneje so gotiški slog največ uporabljali na Nemškem; glavni znak tega sloga so rtasti obloki in mnogi oporni stebri, ovenčani s stolpčiči. Značilne stavbe v gotiškem slogu so: cerkev sv. Štefana in votivna cerkev na Dunaju, stolna cerkev v Kolinu in v Zagrebu.

* Mavzoleji se imenujejo po nagrobnem spomeniku, ki ga je dala postaviti neka kraljica v Mali Aziji (okoli l. 350. pr. Kr.) svojemu umrlemu možu Mavzolu.

IV. Babenberžani.

1. Ustanovitev Vzhodne Krajine. Kakor je nekdanj Karel Veliki ustanovil Krajino na vzhodni granici svoje države v obrambo proti drzovitim Obronu, tako je tudi po porazu Ogrov na Leškem polju Oton I. Veliki nanovo uredil Vzhodno Krajino. Toda bila je dosti manjša kakor nekdanja Karlova; začenjala se je ob Anizi ter ni segala niti do Dunajskega lesa. Iz njenega prvotnega imena Ostarrfchi je nastala beseda Österreich, t. j. Avstrija.

Po smrti njenega prvega upravitelja Burkharda je dobil Vzhodno Krajino babenberški grof Leopold I. (l. 976.); izročil mu jo je cesar Oton II., in sicer, kakor pripoveduje pravljica, iz hvaležnosti, ker je Leopold rešil njegovemu očetu Otonu Velikemu na lovu življenje.

Istega leta se je odcepila od bavarske vojvodine tudi Koroška (Karantanija) z istrsko grofijo vred ter je postala svoja vojvodina. Izmed koroških vojvod so bili posebno znameniti grofje eppensteinski in sponheimski.

Kranjska dežela je bila tačas zelo razkosana. Gorenjsko se je imenovalo Kranjsko in vladal jo je grof, ki je bržčas bival v Kranju. Slovenska Krajina je obsegala večji del Dolenjske. Velika posestva na Kranjskem pa so imeli tudi posamezni velikaši, kakor brižinski škofje, oglejski patrijarhi, a v XI. stoletju tudi že Turjačani, Galenbergi in Ostrovrharji.

2. Vzhodna Krajina se razširi do Morave in Litave. V neprestanih bojih z Ogrji so Babenberžani polagoma razširili mejno grofovino. Že Leopold je pomaknil vzhodno mejo do Dunajskega lesa, a mejni grof Adalbert Zmagoviti (1018.—1055.) je razširil svojo oblast celo do Morave in Litave. Od tedaj tvorita te reki domalega vso mejo med Ogrsko in Nižjo Avstrijsko.

3. Leopold III. Sveti. Izmed Adalbertovih naslednikov je posebno znamenit Leopold III. (1095.—1136.). Bil je v najbližjem sorodstvu z nemškimi cesarji iz rodu Hohenstaufovcev. Da bi bil bliže ogrske meje, se je preselil iz Melka, dosedanje prestolnice Babenberžanov, na zadnji obronek Dunajskega lesa, ki se še dandanašnji imenuje Leopoldova gora. Leopold III. se je posebno odlikoval po svoji pobožnosti; ustanovil je imenitni

Samostan Klosterneuburg* ter daroval mnogo sveta menihom in cerkvam. Spričo njegove pobožnosti so ga po smrti proglasili za svetnika, in na Nižjem Avstrijskem ga časte kot deželnega patrona.

4. Henrik II. Jasomirgott (1141.—1177.). Leopoldov sin Henrik II., ki se je tako rad rotil, da so mu dali priimek Jasomirgott (Bog mi je pričal), je postal tudi bavarski vojvoda. Na ukaz cesarja Friderika Rdečebradca se je sicer moral odpovedati tej časti; zato pa je dobil kot odškodnino od Friderika naslednje svoboščine (privilegije): Avstrija je postala vojvodina (l. 1156.); vojvoda je smel sam določiti svojega naslednika in v svoji vojvodini je bil poslej sam najvišji sodnik.

Henrik II. si je izbral Dunaj za stolno mesto, ki se je odslej naglo razvijalo. Sezidal je na Dunaju vojvodski grad, ustanovil samostan škotskih menihov in položil temelj prekrasni cerkvi sv. Štefana.

5. Leopold V. Krepostni (1177.—1194.). Henrikov sin Leopold V. je znatno povečal svojo vojvodino. Leta 1192. je namreč umrl vsled gobavosti štajerski vojvoda Otakar, zadnji iz rodu Traungaucev, ter je zapustil Štajersko, ki je bila stoprv 12 let poprej postala vojvodina, Babenberžanu Leopoldu V.

Leopold V. se je posebno odlikoval pri obleganju trdnjave Akona v Sveti deželi; a pozneje ga je papež izobčil, ker je zaprl angleškega kralja Riharda Levosrčnega, vračajočega se iz Palestine.

Pri neki viteški igri v Gradcu je Leopold V. ponesrečil; na ledenih tleh se je konju izpodrsnilo in vojvoda si je zlomil nogo. S pomočjo sluge si je sam odrezal pohabljeno nogo, a je kmalu nato umrl.

6. Leopold VI. Slavni (1198.—1230.). Kakor njegov oče se je tudi Leopold VI. udeležil križarske vojne, in sicer skupaj z ogrskim kraljem Andrejem II., očetom sv. Elizabete. Zbog viteškega ponašanja in blagonosnega vladanja si je pridobil priimek Slavni.

Leopold VI. je posebno Dunajčanom izkazal mnogo dobrot, pospešujoč njih trgovino in obrtnost. Zanimal se je tudi prav živo za slovenske pokrajine. Nakupil je od brižinskega škofa

* Prim. pravljico o pajčolanu grofove soproge Neže.

nekaj vasi blizu Škocijana in Šmarjete na Dolenjskem ter tako združil prvi kos Kranjske z Avstrijo. Pri izlivu Savinje je dal sezidati čez Savo kamenit most, da je olajšal trgovcem promet od Dunaja proti Trstu.

7. Zadnji Babenberžan. Po Leopoldu VI. Slavnem je zavladal Vzhodni Krajini njegov sin Friderik II. Le-ta si je stekel priimek Bojevitega, ker se je neprestano bojeval z domačimi plemiči, s Čehi, z Ogrji in celo z nemškimi cesarjem. Na Kranjskem je Friderik Bojeviti priženil in nakupil toliko posestev, da se je imenoval „gospoda kranjske dežele“. V bitki ob Litavi (l. 1246.) je obležal bojaželjni vojvoda mrtev, dasi je njegova vojska sijajno premagala sovražne ogrske čete.

Ker Friderik II. ni zapustil otrok, je z njim izmrla slavna babenberška rodovina, ki je vladala Avstrijo skoraj 300 let.

D. S. W.

Drugi del.

Od Rudolfa Habsburškega do Marije Terezije. (1273.—1740.)

A. Doba Habsburžanov do Maksimilijana I.

I. Rudolf Habsburški.

1. **Medvladje.** Rimsko-cesarska krona, ki jo je bil Karel Veliki sprejel iz papeževih rok, je postala nemškimi kraljem usodna. Iz za križarskih vojen so se namreč trudili nemški kralji na vso moč, da bi si osvojili vso Italijo ter vladali nad samim papežem v Rimu. Tem poizkusom so se upirali papeži, in v neprestanih bojih je podlegel nemški kraljevi rod Hohenstaufovcev. Po smrti zadnjega Hohenstaufovca Konradina je bila nemška cesarska krona že tako ob veljavo, da je ni hotel sprejeti nobeden izmed uglednih knezov. Nazadnje so jo celo ponujali tujim vladarjem, in res sta jo sprejela kastiljski kralj Alfonz in Rihard, brat angleškega kralja. Tako je država imela dva kralja, pravzaprav pa je bila brez njega; zakaj niti Alfonz, niti Rihard se ni brigal za nemške posle. To žalostno dobo, ki je trajala od 1254. do 1273. leta, imenujejo *interregnum*, t. j. medvladje.

Ker ni bilo nikogar, ki bi bil krotil nemške kneze, je njih oblastnost silno narasla. Osobito nekaterim malim vitezom ni bilo več do poštenega dela; prežali so raje na mimo potujoče trgovce, da so jih oropali ali jim izsilili velike odkupnine. Bojaželjni vitezi so se bojevali tudi med sabo, a pri teh viteških pobojih so največ trpeli kmetje. Močnejši je teptal pravice slabjšega in namesto zakonov je vladala oborožena pest (pestna pravica).

2. **Otakar II.** Prav tisti čas je bila tudi avstrijska vojvodina brez vladarja, ker je s Friderikom II. izmrl moški rod babenberški. Tudi po Avstrijskem so roparski vitezi hajdukovali in pustošili

vasi in mesta; zato so miroljubni avstrijski plemiči, duhovščina in meščanje povabili moravskega mejnega grofa Otakarja, naj zasede zapuščeni prestol. Otakar je sprejel ponudbo; a da bi si pridobil tudi dedinsko pravico do babenberškega posestva, se je poročil z Marjeto, sestro pokojnega vojvode Friderika II. Ko mu je kmalu nato umrl oče, je postal tudi kralj češki.

Medtem je zasedel Štajersko ogrski kralj Bela IV. Ker pa je ta dežela spadala k babenberški dediščini in ker tudi Štajercem ni bila pogodu madžarska vlada, je zbral Otakar močno vojsko ter popolnoma porazil Ogre pri Kressenbrunn ob Moravi (l. 1260.). Tako je češki kralj Otakar II. zavladal po vseh deželah, ki so bile nekdanj last Babenberžanov.

Kmalu potem je umrl koroški vojvoda Ulrik III. iz rodu Spornheimcev. Ker ni imel otrok, je zapustil Koroško, h kateri je takrat spadal tudi velik del Kranjskega, svojemu nečaku Otakarju. Otakarjeva država se je torej raztezala od Krkonošev pa do Jadranskega morja ter je združevala kakor nekdanj Samovo kraljestvo vse Čehe in pa večji del slovenskega naroda.

Otakar II. je bil torej najmočnejši med vsemi Přemisloviči. Bil je lepega stasa, širokopleč in krepkih udov; na bojišču je bil hraber junak, a slovel je tudi kot moder državnik. Svojemu narodu je bil naklonjen ter je branil preproste ljudi nasilnih mogotcev. Znano je, da je bil posebno dobrih rok; ko je požar razdejal velik del Dunaja, je podaril pogorelcem tako veliko vsoto, da so mu naredili priimek „zlati kralj“.

Neizprosen pa je bil nasproti roparskim vitezom. Njih roparska gnezda je porušil in strogo kaznoval plemenitaške hajduke. Na Štajerskem je dal več plemičev zapreti, a marenberškega viteza celo usmrtiti. Vsled te strogosti so ga tudi imenovali „železnega kralja“.

Otakar je bil poseben prijatelj Nemcem. Vabil jih je v svoje dežele, jim izročal rudnike in rodovitne pokrajine in jim priznaval celo več pravic nego domačinom. Tudi na dvoru so sčasoma zavladali nemški običaji in nemški jezik. A navzlic temu so baš Nemci pogubili Otakarja II.

3. Rudolf Habsburški — nemški kralj. Da bi napravil konec žalostnemu medvladju, je pozval mogunški nadškof nemške izborne kneze v Cahe (Aachen); tu so se zbrali v cerkvi ter izvolili Rudolfa Habsburškega l. 1273. za nemškega

kralja. Rudolf je bil doma iz Švice ter je dobil svoj priimek po gradu Habsburgu, stoječem na Wülpelsbergu ob reki Aari. Mnogo je bilo knezov, ki so bili mogočnejši od Rudolfa; a volilni knezi ali izborniki baš takih niso marali, boječ se, da bi jim kratili njih oblast. Rudolf se jim je zdel kakor nalašč ustvarjen za to mesto in zanj so glasovali vsi izborniki, razen kralja Otakarja II., čigar poslancev niti k volitvi niso pustili.

Rudolf je moral priznati izbornim knezom velikih pravic, posebno, da ne bo ničesar važnega odredil proti volji izbornikov. Šele nato so ga v stolni cerkvi v Cahah slovesno venčali za nemškega kralja. Po venčanju je imel novoizvoljeni kralj razdeliti knezom državne fevde. Pri tem je moral vsakdo poklekniti predenj in kralj se ga je doteknil z žezlom. A glej, žezla ni bilo najti nikjer; pozabili so ga bili namreč v Frankfurtu. Toda Rudolf ni bil v zadregi; prijel je križ, ki je odrešil človeštvo, ter je z njim razdelil fevde.

Ko je zasedel Rudolf nemški prestol, je bil v 55. letu svoje starosti. Njegova postava je bila nekaj posebnega. Bil je velik, krepak, živih oči, orlovega nosu in brez brk. V občevanju je bil prijazen in ljudomil ter se je prav rad tudi pošalil. Njegova pravicoljubnost se je ohranila celo v prislovič; kdor ni bil mož-beseda, so mu dejali: „Ta pač ne pozna Rudolfove pravičnosti.“ Kako je bil Rudolf pobožen, nam kaže ta-le dogodbica: Kot grof je bil nekoč na lovu v velikem gozdu. Kar zasliši glas zvončka in ugleda duhovnika, ki je nesel sveto popotnico k bolniku. Toda duhovnik ni mogel črez potok, ker je bila voda narastla in odnesla brv. Ravno si je sezual črevlje, ko je pristopil grof Rudolf; posadil ga je na svojega konja in ga spremil do bolnikovega doma. In tega konja ni hotel več nazaj vzeti, nego ga je podaril duhovniku, naj bi ga porabljal odslej v službi božji. Ta duhovnik je prišel pozneje za kaplana k mogunškemu nadškofu, katerega je pri volitvi nemškega kralja opozoril na pobožnega švicarskega grofa.

Rudolf se je zadovoljil s častjo nemškega kralja in se ni odpravil na dolgo pot v Rim, kjer so njegove prednike venčali za rimsko-nemške cesarje. On ni hotel kratiti papeževe oblasti na Laškem, ampak posvetil je rajši vso pozornost miru in redu v domovini.

4. Boj med Rudolfom in Otakarjem. Rudolf je zahteval od nemških knezov in češkega kralja Otakarja II., naj vrnejo vso državno last, ki so si jo bili prisvojili, odkar ni bilo na Nemškem pravega kralja. Ali Otakar II. se ni hotel izlepa okaniti pridobljenih dežel. Trikrat ga je Rudolf povabil predse, toda zaman. Zato ga je proglasil za upornika in je začel vojno proti

njemu. Ker pa so se proti Otakarju II. dvignili tudi domači plemenitaši, ki so ga sovražili vsled njegove strogosti, se je ponižal brez boja pred Rudolfom. Prepustil mu je Avstrijsko, Štajersko, Koroško in Kranjsko ter priznal njegovo vrhovno oblast nad Češkimi in Moravskimi.

Izguba lepih dežel je Otakarja II. silno skelela; zato se je pripravil na novo vojno. Na Moravskem polju l. 1278. se je vnel odločilni boj; Čehi so bili premagani in kralj Otakar II. je obležal mrtev v boju.

Po smrti silnega tekmeca je Rudolf prepustil Češko in Moravsko Otakarjevemu sinu, kateremu je dal tudi svojo hčer za ženo. Na državnem zboru v Augsburgu l. 1282. pa je izročil Avstrijsko in Štajersko ter deželno zastavo kranjsko svojim sinovoma Albrehtu in Rudolfu. Koroško je prepustil tirolskemu grofu Meinhardu, ki mu je bil pomagal v boju proti Otakarju II. Korošci so umestili Meinharda kot vojvodo na Gosposvetskem polju po starosloyenskem obredu. Tudi Gorenjsko in Slovensko Krajino je dobil Meinhard v najem; naslov „gospoda na Kranjskem“ so si pa lastili Habsburžani.

Rudolf Habsburški je umrl l. 1291. v Spiri (Speyer), in tukaj tudi počiva slavni ustanovitelj naše presvetle cesarske rodbine.

II. Albreht I. in Friderik Lepi.

1. Albreht I. Na Avstrijskem in Štajerskem je od l. 1282. vladal Rudolfov najstarejši sin Albreht I.; njegov brat Rudolf se je namreč odpovedal sovladarstvu. Albreht je bil sicer strogo pravičen vladar, a navzlic temu se mu podaniki niso hoteli takoj pokoriti. Najprej so se mu uprli Dunajčani, češ, njim ima zapovedovati le nemški kralj, ne pa avstrijski vojvoda. Albreht I. pa je zbral vojsko na Kahlenbergu ter je zaprl dovoz po cestah in po Dunavu, tako da niso meščani dobivali živeža. Lačni rokodelci so zdaj prisilili imenitnejše meščane, da so šli prosit vojvodo odpuščanja ter so se mu popolnoma vdali.

A uprli so se mu tudi avstrijski in štajerski plemenitaši, ker jih je jezilo, da je bil vojvoda naklonil najboljše službe svojim rojakom iz Švice. Toda Albreht I. je ugnal tudi plemenitaše. Ker je bilo pozimi in je bil zapadel debel sneg, mu

je moralo kakih 2000 kmetov izkidati pot čez Semernik. Nato je udaril z vojsko na štajersko gospodo ter jo zopet uklonil svoji oblasti.

Albreht I. si je pridobil tolikšen ugled, da so ga izborni knezi celo izvolili za nemškega kralja.

Žalostna pa je bila smrt Albrehtova. Albreht je bil namreč varih svojemu nečaku Ivanu, lahkomiselnemu in zapravljivemu mladeniču; zategadelj mu je pridržaval očetovo dedovino. To je pa Ivana silno jezilo. Ko se je l. 1308. mudil Albreht I. na svojih posestvih v Švici, ga je osveteželjni nečak z nekaterimi zarotniki ob reki Reuši napadel in umoril. Ivan, ki so ga poslej imenovali *Parricido*, t. j. očetomorilca, je zbežal na Laško; a kmalu nato je umrl v ječi, šele 23 let star.

2. Friderik Lepi. Albreht je imel več sinov, med katerimi je vladala lepa sloga in ljubezen. Kako iskreno sta si bila vdana posebno Friderik in Leopold, o tem nam priča povest o Albrehtovem psu. Leopold je bil nehote ubil zvestega čuvaja; a Friderik se je izdal za krivca, da bi obvaroval brata stroge kazni razljučenega očeta.

Ker so nekateri nemški volilni knezi izvolili Friderika Lepega za nemškega kralja, drugi pa Ludovika Bavarskega, se je vnela med obema dolgotrajna vojna. Naposled sta se oba kralja sprijela v odločilni bitki pri Mühldorfu ob Ini (l. 1322.). Friderik se je hrabro bojeval, toda napadel ga je nenadoma od zadaj grof norimberški; vsledtega so pobegnili nekateri oddelki njegove vojske, preden jim je prišel na pomoč s svojimi četami Leopold, ki je bil že blizu bojišča. Friderika so ujeli ter ga zaprli na grad Travnice.

Medtem ko je bil Friderik v zaporu, njegov brat Leopold ni držal križem rok. Spravil je zmagalca Ludovika v tako zadrego, da je le-ta obljubil Frideriku prostost, ako pomiri svojega brata. Friderik je to obljubil. Ker se pa Leopold ni dal pogovoriti, da bi nehaj napadati Ludovika, se je vrnil Friderik v ujetništvo. Ta zvestoba je Ludovika tako ganila, da se je pobotal s Friderikom ter mu je celo ponudil, da bi vladala skupaj nemško državo.

Že ob smrti Rudolfa Habsburškega so se združile švicarske pokrajine Schwyz, Uri in Unterwalden ter so sklenile „večno zvezo“. Friderikov brat, hrabri in viteški Leopold,

je hotel upornike zopet ukloniti pod habsburško vlado. Ko pa so Leopoldove čete dospele v sotesko pri Morgartnu, so jih Švicarji nenadoma napadli ter pobili okorne, v železje opravljene viteze (l. 1315.).

Švicarske pokrajine so bile za Habsburžane izgubljene; zato pa so pridobili za Friderika Lepega Savinsko dolino in Slovenji Gradec, ki sta dotlej spadala h koroški vojvodini, a so ju takrat spojili s Štajersko.

III. Albreht II. — Umeščanje koroških vojvod.

1. **Albrehtova osebnost.** Friderika Lepega sta preživela njegova brata Albreht II. in Oton Veseli. Albrehta so zaradi odlične vladarske modrosti nazivali Modrega, pa tudi Hromega. Nekoč je bil namreč použil strup; ozdravil je sicer, toda ostal je hrom. A navzlic hromosti je potoval mnogo po svojih deželah, rad poslušajoč vsakega in potrjujoč stare pravice.

2. **Habsburžani pridobe Korotan.** Ko je umrl koroški vojvoda Henrik, je obdržala Tirolsko njegova hči Margareta, ki so ji nadevali priimek Maultasch, a Korotan in večji del Kranjskega je nemški kralj podelil Otonu Veselemu. V Št. Vidu, tedanjem stolnem mestu Koroške, so se poklonili velikaši novemu vojvodi ter mu prisegli zvestobo (l. 1335.). A Korošci so šele tedaj smatrali Habsburžane za svoje gospodarje, ko se je Oton dal umestiti po staroslovenskem običaju na Gosposvetskem polju.

3. **Umeščanje koroških vojvod.** Ko je razpadla obširna Samova država, so vladali Slovencem domači korotanski vojvode. Ti so se ob svojem umeščanju zvesto držali starih običajev, posebno ako je nov rod zasedel vojvodski stol, kakor češki kralj Otakar II., tirolski grof Meinhard in Habsburžan Oton Veseli.

Na Gosposvetskem polju, severno od Celovca, se je nahajal blizu Krnskega gradu ostanek rimskega stebra, takozvani knežji stolec. Na dan umeščanja vojvode je sedel na ta kamen svoboden kmet, držeč z eno roko lisastega vola, z drugo pa lisasto kobilu. Približal se mu je novi vojvoda, opirajoč se na palico, v kmetiških škornjih in kmetiški obleki. Kmet je vprašal sosede: „Kdo je oni, ki se tam približuje?“

Sl. 8. Vojvodski prestol na Gosposvetskem polju.
(Naslikal M. Jama.)

Narod mu je odgovoril: „Deželni knez je.“ Dalje je vprašal kmet: „Ali je pravičen sodnik, ki išče sreče domovine? Ali je svobodnik? Ali je prijatelj in varih prave vere?“ — „Je in bo vselej!“ mu je odgovoril narod. Še enkrat se je oglasil kmet: „A s kako pravico me preganja s sedeža?“ Narod mu je dejal: „Šestdeset beličev dobiš ter lisastega vola, kobilo in obleko, ki jo ima sedaj knez na sebi; tudi oprosti tvojo lišo vseh davščin.“ Kmet je nato nalahno udaril kneza na lice, opominjajoč ga, naj bo pravičen sodnik. Knez pa je stopil na kamen, mahnil z mečem na vse štiri vetrove in obljubil, da bo branil deželo zoper vse sovražnike ter da bo pravičen sodnik in varih vdovam in sirotam. Izpil je še iz klobuka vode v znamenje treznosti in zadovoljnosti, a nato je šel — odkar so bili Slovenci kristjani — z vsem spremstvom vred v gosposvetsko cerkev, kjer je duhovnik blagoslovil kneza. Šele po cerkvenem obredu je knez slekel kmetiško obleko, se opravičil po knežje ter sedel k slovesnemu obedu. Popoldne pa je šel na polje, kjer stoji še dandanes iz nagrobnih kamenitih plošč sestavljen prestol z dvema sedežema (sl. 8.). Na tem prestolu sedeč je delil knez fevde (najeme), potrjeval gospodom in kmetom stare pravice, poslušal pritožbe in prošnje naroda ter razsojal prepire.

4. Habsburžani na Kranjskem. Oton Veseli je bil prvi Habsburžan na kranjski zemlji. Iz Št. Vida je potoval v Ljubljano, zakaj h Korotanu je spadalo tudi Gorenjsko in Dolenjsko.

V tej dobi so se tudi naselili Nemci na Kočevskem. Ti nemški naseljenci so bili frankovski in turinški uporni kmetje, ki so jih Ortenburžani poslali na Dolenjsko in jim ondi odkazali zemljišča.

IV. Rudolf IV. in njegovi nasledniki.

1. Rudolf IV. razširi avstrijsko posest. Ko je umrl Albreht II. Hromi, je prevzel vlado habsburških dežel najstarejši njegov sin Rudolf IV., ki pa je bil tačas sam stoprv 19 let star. Navzlic svoji mladosti pa je zasnoval dalekosežne načrte, kako bi razširil svojo posest.

Na Tirolskem je takrat še vladala Margareta. Ker se je bila že postarala in se naveličala krotiti prešerne plemenitaše, je izročila vlado Rudolfu IV., ki je prihitel v najhujši zimi v Bolcan,

ko je bil ravnokar umrl Margaretin edini sin. Margareta je preživela svoja zadnja leta na Dunaju v molitvi in blagotvorjenju, a nanjo še dandanes spominja dunajski okraj Margareten.

A tudi na slovenskih tleh si je Rudolf IV. pridobil novih posestev; oglejski patrijarh mu je namreč odstopil Vipavo, Postojno in Lož. Vsledtega se odslej ni več zval samo „gospod“, marveč „vojvoda na Kranjskem“ ter je tudi sklical (l. 1460.) prvi veliki knežji shod v Ljubljani.

Da bi njegovi nasledniki laže razširjevali avstrijsko posest, je sklenil dedinske pogodbe z goriškimi grofi in s kraljema ogrskim in češkim.

2. Rudolf skrbi za blagovitost in prosveto. Rudolf IV. je ves čas svojega življenja skrbel, da bi gmotno podprl podložnike in povzdignil njih duševno prosveto. Cerkev sv. Štefana, ki je bila stara že blizu 200 let, je dal prezidati v gotiškem slogu. Temelj so ji položili l. 1359., a dovršili so velikansko stavbo šele čez 74 let.

Na Dunaju je ustanovil (l. 1365.) vseučilišče, na Kranjskem pa Novo mesto, ki se po njem zove Rudolfovo.

3. Rudolfova osebnost. Rudolf IV. si je s svojim modrim vladanjem pridobil obilo slave; to kažejo posebno njegovi častni priimki. Dejali so mu Molčeči, ker ni nikomur prej razodel svojih načrtov, dokler jih ni izvedel; vsied njegove učenosti so ga imenovali Pismouka; ker je ljubil sijajni dvor, so mu rekli Sijajni, in ker je ustanavljal nova mesta, cerkve in šole, so mu dali priimek Ustanovnik.

Neumorno se je trudil Rudolf IV. Ustanovnik za blaginjo svojih podložnikov. Nenadoma pa ga je napadla vročinska bolezen na potovanju v Italijo; umrl je star šele 26 let (l. 1365.).

4. Delitev habsburških dežel. Rudolfova mlajša brata sta si razdelila avstrijske dežele, in sicer je vladal Albreht III. Dolenji Avstriji, h kateri je spadala tudi Gorenja Avstrija, Leopold III. (sl. 9.) pa je bil gospodar Štajerske, Koroške, Kranjske, Tirolske in Prednjeavstrijskih dežel (t. j. posestev v Švici, na Švabskem in v Elzaciji) ter je postal začetnik štajerske vrste. Vladal je torej tudi slovenskim pokrajinam.

Leopold III. se je neumorno trudil, da bi še razširil meje svoje oblasti. To se mu je tudi posrečilo. Ko je umrl zadnji goriški grof, se je polastil na podlagi dedne pogodbe vzhodne

Istre, Pivke in Metlike (l. 1374.), Tržačani pa so mu l. 1382. radovoljno izročili Trst z okolico. Naposled je Leopold III. še nakupil nekatere dele Predarlskega ter z njimi tesneje zvezal Tirole in posestva v Švici. Ali baš Švica je bila za

Sl. 9. Leopold III.

Leopolda usodepolna. Uprli so se njegovi oblasti kmetje in pastirji v gorah; kakor nekdanj pri Morgartnu so sedaj pri Sempachu (l. 1386.) pobili viteško vojsko in tudi Leopold III., „Cvet viteštva“, je obležal na bojišču.

5. Zadnje vojvodsko umeščanje na Gosposvetskem polju. Leopoldova sinova sta očetove dežele zopet delila; Štajersko, Koroško, Kranjsko, Istro in Trst je dobil Ernest, ostale dežele pa Friderik s prazno mošnjo. Habsburške dežele so bile torej odslej razkosane med tri vladarje.

Gospodar slovenskega naroda je bil Ernest, ki so ga imenovali Železnega; bil je namreč tako močan, da je z roko prelomil železno podkev. Ernest Železni je kruto strahoval roparske viteze in se je tudi Ljubljčanom izkazal pravičnega sodnika, ko je ostro kaznoval deželnega glavarja Turjaškega. V čislili so mu tudi bile starodavne šege. Zato je prišel v Korotan in se dal po staroslovenskem običaju umestiti za vojvodo. A on je bil zadnji vojvoda, ki se je podvrgel častiljivemu domačemu obredu.

V. Karel IV. Luksemburški.

1. Prvi Luksemburžani na Češkem. Vnuk kralja Otakarja II., Večeslav III., je bil zadnji češki kralj iz rodu Přemislovičev. Baš ko je potoval na Poljsko, da bi se ondi dal venčati za kralja, ga je v Olomúcu umoril neki turinški vitez. Za njim je vladal eno leto Rudolf, sin habsburškega kralja Albrehta, tri leta pa koroški vojvoda Henrik. Nemški cesar Henrik VII. Luksemburški je nato pridobil češko krono svojemu sinu Ivanu, ki je na Češkem ustanovil vladanje luksemburške rodbine. Ivan je bil silno nemirne nravi; ni mu bilo živeti brez viteških iger in brez bojev. V teh večnih praskah je pridobil nekaj šleskih pokrajin in Heb češki kroni. Bil je tako bojaželjen, da se je udeležil za svojega sorodnika, francoskega kralja, bitke pri Crécyju (izg. Kresfju), navzlic temu, da je bil že slep. Toda v bojnem metežu je hrabri kralj našel svojo smrt (l. 1346.).

2. Karel IV. (1346.—1378.) Še za življenja Ivana je bil Karel izvoljen za nemškega kralja; pozneje je šel tudi v Rim ter se dal venčati s cesarsko krono. Za Nemško ni mogel kaj prida storiti, ker so ga ovirali oblastni velikaši. Najimenoitnejše je, da je z „zlato bulo“ (zlatim pismom, l. 1356.) uredil volitev nemškega cesarja po izbornikih ali volilnih knezih.

Pač pa se mora za Češko imenovati Karlova doba prava zlata doba. Dal je sezidati krasno kraljevo palačo na Hradčanih, poleg nje veliko cerkev sv. Vida, preko Voltave pa

kamenit most (Karlov most). Nedaleč od Prage je dal zgraditi trden grad Karlov Tin, a v Pragi je ustanovil nov samostan ter ga izročil redovnikom, ki so opravljali sv. mašo v staroslovenskem jeziku. Češkemu jeziku je tudi na dvoru priznal več veljave in ugleda.

Da bi povzdignil trgovino in obrtnost, je izboljševal ceste, gradil mostove in vabil najspretnjše rokodelce na Češko. Češko steklo, platno in pivo je bilo že tedaj na glasu. Zasaditi je dal tudi vinsko trto in hmelj. Za njegove vlade so vrhutega še našli zdravilne Karlove vari.

Najbolj pa se je proslavil Karel z ustanovitvijo praškega vseučilišča (l. 1348.). Že ko je bival v mladih letih v Parizu, ga je tamošnja univerza, Sarboņa, tako navdušila, da je sklenil tudi svoji domovini nakloniti podobno ognjišče učenosti. Praško vseučilišče je bilo prvo v srednji Evropi, a posečali ga niso le domačini, ampak tudi Nemci, Poljaki in Madžari. Razdeljeno je bilo vseučilišče kakor dandanes na fakultete, a bilo jih je samo troje: teološka (bogoslovna), juridiška (pravoznanska) in medicinska (zdravoslovna). Današnji četrti oddelek, filozofski ali modroslovski, so tačas nazivali „učenje prostih umetnosti“.

Karel IV. je podpiral tudi umetnosti, posebno pa je izboljšal pravosodje. Odslej so morali tudi gospodje pred sodnika, dasi jih je tóžil le revež — podložnik. Notranjemu procvitu pa je sledila tudi vnanja moč češkega kraljestva, zakaj Karlu se je posrečilo, priklopiti Češki Šlesko in Lužice, Braniborsko in Gorenji Palatinat.

Karel IV. je z modrim vladanjem dosegel toliko uspehov, da so njegove zglede pospemali tudi drugi vladarji.

3. Karlova naslednika. Karel IV. je razdelil mogočno češko državo med svoja sinova, tako da je njegov naslednik Večeslav IV. podedoval samo Češko in Šlesko. A še tukaj si je Večeslav nakopal nasprotstvo višjega plemstva, in naposled se je zameril tudi Cerkvi, ker je ukazal Ivana Nepomučana vreči raz most v Voltavo. Plemenitniki so ga celo dvakrat ujeli in ga imeli nekaj časa v zaporu.

Večeslavov naslednik, njegov mlajši brat Žiga (Sigmund), je bil sicer dobil še od očeta Karla Braniborsko; izvolili so ga za nemškega kralja in priznali za ogrskega kralja, a češko krono si je priboril šele po dolgih husitskih bojih.

VI. Husiti.

1. Jan Hus. Velike prepire in boje za vlade kraljev Večeslava in Žige je povzročil Jan Hus. Rodil se je v Husincu na Češkem (l. 1369.). Izvolivši si duhovski stan, se je tako odlikoval po čednostnem življenju, po zgovornosti in učenosti, da je postal učitelj bogoslovja na praškem vseučilišču. V svojih propovedih je po vzoru angleškega bogoslovca Wycleffa kar očitno grajal razkošno življenje visokih cerkvenih dostojanstvenikov, pozneje pa je naravnost napadal same nauke katoliške Cerkve.

Hus je pridigoval v češkem jeziku ter je zahteval, da se tudi božja služba opravlja česko. Tako je potegnil na svojo stran Čehe, posebno nižje plemiče, kmete in rokodelce. Tembolj so se mu upirali nemški profesorji na vseučilišču. Ker je pa tudi kralj Večeslav podpiral Husa, se je veliko nemških profesorjev in dijakov izselilo v druga mesta.

Naposled je papež Husa izobčil in ga pozval pred cerkveni zbor v Kostnice ob Bodenskem jezernu, da bi se opravičil. Hus je poziv sprejel, ker mu je kralj Žiga s posebnim pismom zagotovil osebno varnost v deželah, po katerih bo potoval. Ker se Hus ni hotel vdati in preklicati svojih nauk, ga je cerkveni zbor izobčil iz Cerkve ter ga izročil mestni gosposki kostniški, ki ga je kot krivoverca sežgala na grnadi (l. 1415.).

2. Husitski boji. Ko se je med Čehi razširila novica o Husovi usmrtni, so se uprli ne le cerkveni, ampak tudi posvetni oblasti. S prostim narodom pa so potegnili tudi mnogi plemenitaši in mesta. Ko je medtem umrl kralj Večeslav, niso hoteli njegovega brata Žige (Sigmunda) priznati za kralja, navzlic temu, da je že vladal na Ogrskem in bil že zasedel nemški prestol. Čehi so se ga branili, ker ni hotel privoliti husitske vere in ker so ga dolžili, da je bil zvalil Husa v Kostnice samo zato, da bi ga tam pokončali. Žiga je tedaj začel proti husitom dolgotrajno vojno. V tem boju so se najhuje vedli taboriti. Imenovali so se tako po mestu Taboru, ustanovljenem vrhu neke gore. Med sabo so se nazivali brate in sestre in so živeli po zgledu prvih kristjanov združeno; zato tudi ni bilo med njimi preprirov radi lastnine, niti tatvin. Živeli so silno strogo; niso pili pojnih pijač in na svojih shodih niso dovoljevali godbe in plesa.

Na čelo upornikom je stopil Jan Žižka, najimenitnejši vojskovodja tedanjih dni. Že zgodaj je bil zapustil plug, se izučil v latinskih šolah ter služil mnogo let za vojaka na Poljskem. Izgubil je bil sicer v bojih eno oko, a pridobil si je tudi izredno vojaško izurjenost. Svojo vojsko je oborožil z majhnimi topovi, veliko njegovih pešakov je sukalo bate z žreblji, a vozne ograje so mu bile nekaka premakljiva trdnjava. A ne samo vojaška spretnost in izboljšano orožje sta pripomogla Žižki do njegovih zmag, nego tudi strogi vojaški red.

Po Žižkovi smrti je prevzel vodstvo tabóritov Prokop Veliki, nekdanji menih. Tudi ta jih je vodil od zmage do zmage, in ko je porazil vse sovražne čete v domači deželi, je peljal zmagovito svojo vojsko v sosednje pokrajine.

Ker pa so vsled dolgotrajnih bojev češke dežele čimdalje bolj propadale, so husiti naposled sklenili z bazelskim cerkvenim zborom pogodbo, takozvane bazelske kompaktate (l. 1433.). Po tej pogodbi je bila husitom dovoljena raba keliha; ker so torej prejemale sv. obhajilo v obeli podobah, so jih zvali utrakviste.

Stoprv sedaj so Čehi priznali Žigo svojim kraljem. A ta je kmalu nato umrl (l. 1437.). Na smrtni postelji je še rotil ogrsko in češko gospodo, naj volijo njegovega zeta Alberta V., vojvodo avstrijskega, naslednikom, češ, da le tedaj, ako ostane Češka in Ogrska pod enim vladarjem, se rešita neodoljivih Turkov.

VII. Devica Orleanska.

V 14. in 15. stoletju so si bili Francozi in Angleži neprestano v laseh; angleški kralji so si namreč hoteli prilastiti tudi francoski prestol. Posebno srečno so se vojskovali Angleži za francoskega kralja Karla VII.; že so si bili osvojili vso severno Francosko s Parizom vred. Nato pa so oblegli s šilno vojsko mesto Orleans, ključ južne Francoske. V največji sili pa se pojavi v francoski vojski junaška devica Jeanne d'Arc (izg. Žan Dark) ter porazi napredujoče Angleže.

Bojevita Ivanka je bila kmetiška hči iz vasi Domremy oli levem bregu reke Moze. Že v svojih mladih letih je bila zelo pobožna in krepostna. Kakor vsi prebivalci tiste pokrajine je bila tudi ona iz srca vdana svojemu kralju. Ko so Angleži

osvajali in pustošili njeno domovino, so se ji ob nekem studentu in na vrtu pojavljale razne prikazni. Nekoč se ji je neki prikazal arhangel Mihael in jo je pozval, naj hiti svojemu kralju na pomoč. Leta 1428. je res stopila pred kralja, ki ga sicer še ni videla nikdar poprej, a ga je takoj spoznala, dasi se je bil nalašč preprosto oblekel. Kralj je dal deklico še natanko izprašati, in ko se je prepričal, da je res dobra in pobožna kristjanka, ji je izročil oklep, čelado in orožje ter ji dal konj in bojevnikov kakor kakšnemu vojaškemu poveljniku. Devica si je dala nato prirediti belo zastavo, s sliko Matere božje sredi lilij in angelov, ter je krenila proti obleganemu Orleansu. Francozi so jo smatrali za nebeško poslanko in navdala jih je vsled tega silna navdušenost; Angleže pa je objel strah, ker so menili, da je čudovita nasprotnica čarovnica, poslana od hudobca. Ivanka je v nekaterih dneh osvobodila Orleans in prepodila sovražnike; zato je tudi dobila priimek „Devica Orleanska“. Odtod je udarila junaška deklica proti Rheimsu (izg. Rensu), in kjerkoli se je pokazala s svojo belo zastavo, so se jadrno umikali oplašeni sovražniki. V Rheimsu je bil nato Karel VII. slovesno venčan za kralja, in Ivanka je prisostvovala tej svečanosti v popolni vojaški opravi.

V poznejših bojih pa so Angleži pogumno Ivanko ujeli ter jo obdolžili, da je čarovnica in krivoverka. Dasi se je nedolžna devica neustrašeno branila in bistrourno zagovarjala, so jo vendarle obsodili na smrt ter jo (l. 1431.) sežgali na grmadi.

Toda smrt hrabre device ni ustavila zmagovitega napredovanja francoske vojske; Angleži so se morali naposled umakniti povsod s francoske zemlje, in ostalo jim je le še mesto Calais (izg. Kalé). Francoski narod pa se še dandanašnji hvalležno spominja preproste kmetiške deklice, Device Orleanske.

. VIII. Friderik III.

1. Prvi Habsburžan na ogrskem in češkem prestolu. Želja, ki jo je izrazil kralj Žiga na smrtni postelji, se je izpolnila: vojvoda Albreht V., ki je bil oženjen s hčerjo zadnjega Luksemburžana, Žige, je zasedel po tastovi smrti češki in ogrski prestol. Kmalu nato so ga knezi izborniki izvolili tudi za nemškega kralja (l. 1438.). Odslej so Habsburžani nad 300 let ne-

pretrgoma zasedali nemški prestol. Toda Albreht ni vladal niti dve leti; ko se je vračal iz vojne zoper Turke, ga je nanaglo pobrala smrt (l. 1439.).

2. Friderik III. Sin Ernesta Železnega, Friderik, je prevzel vladarstvo dežel štajerske vrste (t. j. Štajerskega, Koroškega, Kranjskega in Trsta) že l. 1424., a na nemški prestol so ga povzdignili po Albrehtovi smrti, l. 1440. Vladal je do l. 1493., torej na Štajerskem in v sosednjih deželah celih 69 let. Friderik III. (kot štajerski vojvoda Friderik V.) je bil preprostega vedenja, in očitali so mu tudi, da je neodločen in omahljiv. Dasi je bil preprost in vrhutega še štedljiv, je časih vendarle rad sijajno nastopil; zato se je dal venčati z velikimi slavnostni za rimskega cesarja. Ni pa se dal umestiti na koroškem vojvodskem stolu, češ, da le-ta stari obred žali cesarsko dostojanstvo. Potraten je bil le takrat, kadar so mu ponujali v nakup dragocene kamene in bisere. Veroval je tudi, da je možno na umeten način delati zlato; sprejemal je zategadelj rad pod streho ljudi, ki so trdili, da umejo to umetnost, ki so jo takrat zvali alkimijo. Verjel je tudi astrologom, ki so pravili, da morejo iz zvezd izračunati bodočnost. Friderik je prav rad molil in obdarjal cerkve. Ustanovil je ljubljansko vladikovino ter ji podaril gornjegrajski samostan (l. 1461.). To ustanovo je pozneje potrdil papež Pij II., ki je bil nekdanj župnik v Starem trgu pri Slovenjem Gradcu.

Frideriku III. je bila v državnih poslih zvezda-voditeljica živo prepričanje, da čuva nad Avstrijo posebna pomoč božja. Zato je bilo njegovo geslo: „Alles Erdreich ist Österreich untertan“ (t. j. Ves svet je Avstriji podložen); a z začetnicami tega gesla (A. E. I. O. U.) je krasil razne zgradbe. V teh nadah se Friderik ni varal. Svojega sina Maksimilijana je oženil z Marijo, edino hčerjo mogočnega in bogatega vojvode burgundskega, Karla Drznega. Tako je pripravil pridobitev burgundske države, ki je obsegala današnjo Belgijo in sosednje pokrajine.

Friderik III. je podelil članom habsburškega rodu naslov na dvojvoda. Trudil pa se je tudi, da bi združil vse avstrijske dežele pod svojo oblast. A temu se je najbolj upiral njegov brat Albreht VI., in tudi mogočni plemenitaši in deželni stanovi so mu delali velike preglavice. Tudi združitve avstrij-

skili dežel z Ogrskim in Češkim ni mogel Friderik ohraniti. Sicer so Ogrji in Čehi po dolgem obotavljanju priznali za kralja Vladislava Posmrtnika (Posthumusa), sina Albrehta V.; toda ko je umrl mladeniški kralj (l. 1457.), se je tudi raztrgala vez, ki je družila obe kraljestvi s Habsburžani. Čehi so si izbrali za kralja modrega viteza Jurija s Podčbrada, ki je bil cesarju Frideriku vedno dober prijatelj in pomočnik v zadregah. Ogrji so si izvolili za kralja Matijo Korvina, a Friderik je pridobil potemtakem samo Gornje in Spodnje Avstrijsko.

3. Kralj Matjaž. Matija Korvin — kralj Matjaž — je bil sin Ivana Hunyadija, ki se je bil proslavil v mnogih bojih s Turki. Za vlade kralja Matjaža se je Ogrska povzdignila do velike moči. Turkom je vzel Matjaž del Bosne in trdnjavo Jajce, a napadel je tudi cesarja Friderika III. ter mu vzel Dolenje Avstrijsko z Dunajem vred. Ustanovil je plačano stalno vojsko (črno vojsko) ter podpiral osobito nižje plemstvo in kmete. Ker to ogrskim velikašem (magnatom) ni bilo po volji, jih je nekoč povabil v vinograd, kjer so morali prijeti za motike in pridno kopati. Toda gospodi, ki ni bila vajena težkega dela, so se brž naredili žulji na rokah in so omagali. Kralj Matjaž je nato ostro pòsvaril magnate, češ, tako si morajo kmetje v potu svojega obraza služiti kruh. — Matjaž je bil tudi velik prijatelj znanostim in umetnostim. Zasnoval je glasovito Korvinsko knjižnico in v Požunu je ustanovil vseučilišče (l. 1465., torej baš 100 let po ustanovitvi dunajskega vseučilišča). Njegova doba se zove zlata doba Ogrske.

Kralja Matjaža so ohranili Slovenci v živem spominu kakor malokaterega soseda. A to ne le spričo njegovih vrlin, ampak tudi zato, ker so njegove čete hudo razgrajale po naših deželah. Ogrji so požgali Ljutomer in opustošili ves Spodnji Štajer do Maribora; zasedli so Ptuj, Radgono in vse Kranjsko od Kostanjevice do Ljubljane; oropali in razdrli so mnogo gradov in samostanov. Narodna pripovedka pravi, da spi kralj Matjaž s svojo črno vojsko v gorski votlini na Pečicah na Koroškem, ob kameniti mizi sedeč. Kadar se mu ovije brada devetkrat okoli mize, bo pridri z vojsko iz gore ter naredil mir na zemlji.

IX. Plemstvo na slovenskih tleh.

1. Celjski grofje. Blizu Braslovč v Savinski dolini je stal v srednjem veku soneški grad. Soneški plemiči so bili izprva samo ministerjalci, a postali so kmalu svobodni gospodje. Iz

Sl. 10. Stari grad pri Celju.

gorenje Savinske doline so širili soneški gospodje svojo oblast dalje, in že za vlade cesarja Ludovika (l. 1331.) so dobili celjski grad (sl. 10.); odslej so se imenovali celjski grofje.

Sčasoma so celjski grofje silno obogateli; 70 velikih gradov in mnogo manjših posestev na slovenski in hrvaški zemlji je bila njih last. Ustanovili so več novih samostanov in pomnoževali imetje starih samostanov, kakor žičkega, studeniškega, pletrskega itd.

Grof Herman se je proslavil v boju s Turki pri Nikopolju (l. 1396.). Cesar ga je imenoval slavonskim banom in grofom v hrvaškem Zagorju. Njegova hči Barbara je postala celo soproga kralja Žige.

Svojega sina Friderika pa Herman ni posebno maral, ker se je drugič poročil s Hrvatico Veroniko Deseniško. Ošabni Herman je dal sina zapreti v celjski grad, Veroniko pa je izročil celjskim sodnikom, češ, da je čarovnica in je s pomočjo hudega duha premotila Friderika. Sodniki so sicer oprostili nedolžno Veroniko, a razjarjeni tast jo je dal na ostroviškem gradu v Savinski dolini v kopeli zadušiti.

Cesar Friderik je hotel celjske grofe zopet ukloniti pod svojo oblast. Toda grof Friderik in njegov sin Ulrik sta se uspešno borila proti cesarju. Najela sta slavnega husita, češkega vojskovodjo Jana Vitovca, ter sta premagala Friderikovo vojsko in razrušila nekaj njegovih gradov. Zmagovito je branil Vitovec tudi Slovensko Bistrico proti Ogrom, ki so neprestano napadali Štajersko. Celjana sta se bojevala proti cesarju tudi na Kranjskem. Osvojila sta si za nekaj časa Kranj, a zaman sta oblegala Ljubljano (l. 1441.). Ljubljančani so se tako hrabro branili, da jim je cesar odpustil ves hišni davek; le po en krajcar je zahteval od njih v znamenje, da so njegovi podložniki.

Posebno visoko se je povzpел zadnji celjski grof Ulrik. Mladega Vladislava Posmrtnika je imel popolnoma v svoji oblasti, ker mu je bil stric in varuh. Ko je Vladislav imenoval Ulrika svojim namestnikom na Ogrskem, ni bilo to nikakor po volji Ogrom. Leta 1456. so ga zategadelj v Belgradu zavratanó umorili ogrski zarotniki, na čelu jim Vladislav Hunyadi. Ko so položili mrtvega Ulrika v minoritski cerkvi v Celju (sl. 11.) v krsto, je klicar razbil grb, rekoč: „Danes grof celjski in nikdar več.“

Po smrti zadnjega celjskega grofa bi imel vsled dedne pogodbe dobiti cesar Friderik vsa celjska posestva. Hrabri Vitovec pa je hotel priboriti bogato dediščino kralju Vladislavu ter je celo oblegal cesarja v Celju. Frideriku so prišli na pomoč Kranjci pod baronom Lambergom ter so ga oprostili. Ko je kmalu potem umrl kralj Vladislav, je zopet postal Habsburžan Friderik gospodar velikemu delu Slovencev.

Sl. 11. Lobanje celjskih grofov v nemški cerkvi v Celju.

2. Goriški grofje. Nekaterim slovenskim pokrajinam so bili gospodarji goriški grofje. Najprej so bili lastniki samo solkanskega okraja in šele Eppensteinovci so si sezidali grad na Gorici. Za temi je prešla dežela v roke grofom turngavskim, katerih glavni dom je bil grad Bruck blizu mesta Lienza v Pustrski dolini. Ker so bili umni in imoviti gospodarji, so oglejskim patrijarhom često pomagali iz zadrege. Seveda ta pomoč ni bila zastonj, nego so jim morali le-ti zastaviti marsikatero lepo posestvo, ki je ostalo goriškim grofom.

Grof Meinhard III. si je že prisvojil veljavo nemškega kneza. Podedoval je bil silno veliko ozemlja, po materi Pazinščino in slovensko stran na Dolenjskem, po svoji ženi pa skoro vse Tirole.

Po njegovi smrti (l. 1258.) sta si razdelila sinova dežele; Albert II. je dobil Goriško s posestvi na Furlanskem, Notranjskem in v Istri, Meinhard IV. pa Tirole. Meinhard IV. je pomagal Rudolfu Habsburškemu proti Otakarju ter je v zalivalo prejel Korotan z Gorenjskim.

Meinhardov sin Henrik je bil zapravljev lahkoživec. Nekaj let je bil kralj češki, a izpodrinil ga je Ivan Luksemburški. Ker je imel edino hčer Marjeto, imenovano Maultasch, so po njegovi smrti zasedli Habsburžani Korotan in Gorenjsko (l. 1335.); Tirole pa je Marjeta sama izročila Rudolfu IV. (l. 1363.).

Daljši obstoj je bil usojen Albertovi betvi goriških grofov. Istro in Slovensko krajino je pridobil avstrijski vojvoda Leopold III. (l. 1374.). Po grofiji Goriški pa je posegel šele cesar Maksimilijan I. kot dedič zadnjega goriškega grofa (l. 1500.).

3. Andrej Baumkircher. Izmed mnogih plemenitnikov na slovenskih tleh se je v tedanji dobi posebno proslavil Andrej Baumkircher. Rojen je bil v Vipavi ter je bil lastnik mnogih gradov na Štajerskem. Bil je silno velik mož in tako močan, da je podkve lomil z roko. Ko so hoteli sovražniki vdreti v Dunajsko Novo mesto ter tam ujeti cesarja Friderika III., je sam toliko časa branil vhod, da so zaprli mestna vrata.

Pozneje pa se je izneveril cesarju, ki mu ni hotel izplačati dolžne vsote, [in je začel z njim vojno. Naposled sta se spravila pod pogojem, da mu vrne cesar vsa osvojena posestva. Kmalu nato pa so ga zvijačno zvalili v Gradec in obglavili.

4. Erazem Predjamski. Pravtako nesrečen plemenitnik je bil Baumkircherjev prijatelj Erazem Predjamski. Nekoč je na Dunaju ubil nekega viteza, ki je blatil spomin njegovega prijatelja, junaškega Andreja. Zato ga je oblegal cesarski poljnik Niko Ravbar v njegovem gradu, sezidanem v votlini

sredi skalnate stene, v Predjani pri Postojni (sl. 12.). Erazem je menil, da ga ne morejo premagati, niti izstradati. Dobival je namreč po podzemski jani toliko hrane, da je vrgel oblegalcem kar po celega vola in bravca iz gradu ali pa jim postregel z okusnim zgodnjim sadjem in s svežimi jagodami, ki jih je dobival iz Vipave. Toda Ravbar je naposled podkupil Erazmovega slugo; ta jim je povedal, kam naj namerijo top, kadar bodo zvečer videli luč. To se je zgodilo: krogla je prodrla slabi zid in kamenje je ubilo Erazma, zadnjega viteza iz te slavne rodbine (l. 1485.).

Sl. 12. Predjamski grad.
(Naslikal J. Germ.)

B. Kultura v srednjem veku.

I. Kmetje.

1. **Robstvo med Slovenci.** Dokler so bili Slovenci še samostojni, ni bilo posebne razlike med združnimi člani. Plemiči so uživali le več spoštovanja, ne pa več pravic nego svobodini. A tudi svobodini so živeli z nesvobodnimi svojimi ljudmi v prijaznih družinskih razmerah. Čim pa so zavladali na Slovenskem Bavarci in Franki, so vzeli svobodo našim svobodinom. Nemci so že od nekdaj med seboj imeli sužnje in podložnike; sužnike ali robe so smeli prodajati, zamenjavati in darovati, kakor se jim je ljubilo; podložniki pa so bili sicer svobodni po rojstvu, toda brez svojega imetja; zato so delali za svobodine, ki se jim je videlo delo nečastno.

Zasužnjenim Slovincem se je godilo še luje nego nemškim nevoljnikom; zakaj le-tem je bil gospod vendar človek istega naroda. Slovenskemu robu pa je ostal gospodar vedno le „Nemec“, t. j. človek, ki ga Slovenec ni razumel. Bolj ko so se množili nevoljniki, manj je ostalo svobodnih ljudi. A tudi takratna svoboda ni bila nič kaj prijetna; saj je moral svobodin na povelje vladarjevo pustiti svoj dom, se oborožiti in iti na vojsko. Zategadelj je marsikateri svobodin raje šel h grofusesedu, mu prodal svoja posestva in postal njegov nesvobodin; odslej vsaj ni imel drugega višjega gospoda nego svojo „gospoko“.

2. Kmetje po križarskih vojnah. Križarske vojne in strašne nezgode v 14. stoletju so imele dobre posledice za kmetiški stan. Premnogo sužnikov ni bilo več nazaj z Jutrovega, druge je pobrala kuga, mnogo pa jih je uteklo v mesta in trge. Gosposke oblasti so se morale sedaj prijazneje vesti napram ostalim sužnikom, da jim niso ušli še ti. Priznati so morali robom več svobode in pravic, niso jih smeli več prodajati in darovati ter so jim morali dajati več pravice do zemljišča.

Mnogim družinam je prepustila gosposka kmetijo v zakup, t. j. kmetiški dom je ostal rodbini od roda do roda, dokler je plačevala davščine in mrtvaščino (t. j. po smrti roditeljev najboljšega vola ali najboljšo oblačilo). Druge družine pa so imele kmetijo samo za dva, tri rodove (Freistift); toda taki kmetje so slabo obdelovali polje in zanemarjali dom, ker so le nekaj časa uživali sad svojega truda.

V tej dobi so tudi že zapisovali v zemljiško knjigo (urbar) dolžnosti, ki jih je imel kmet napram gosposki. Ubratil se je torej laže krivici.

Sodnike je postavljala kmetom gosposka, ki je imela ponekod tudi pravico krvave sodbe, t. j. sinela je obsojati na vislice. V gradovih so bile pisarne, kamor je moral priti kmet, hoteč podedovati očetovo posestvo, prodati ali kupiti zemljišče; tu je plačeval pristojbine za kupna in ženitvena pisma in za mrtvaščino ali poklon. V gradu pa so bile tudi temnice, kamor so zapirali nepokorne kmete in hudodelce.

V sleherni vasi je bil župan, ki je sporočal sosedom povelja gosposke, a tudi branil pravice vaščanov nasproti gosposki in grajskim valpotom (nadzornikom tlačanov). Župan

je razsojal tožbe, kadar je šlo za manjše prestopke in prepire. Razsojati mu je pomagalo dvanajst veljavnih kmetov porotnikov. V določenih časih je skliceval kmete na zbor, ki se je vršil ponekod pod vaško lipo. Na županskih zborih je določevala gosposka zakone na podlagi starih navad. Ti zakoni, Banntaidinger, so se kmetom objavljali vsako leto, in ker so določevali kazni za razne prestopke prav natančno, so nekoliko omejevali oblast gosposk. V vinorodnih krajih so se razen tega vršili posebni gorski shodi, ki so jih morali posečati vinogradniki s svojim gorščakom.

Ker je kmet posestnik bolje gospodaril nego nekdanj sužnik, se je množilo imetje, a naraščalo je tudi stanovništvo. Kmetje so prodirali vedno više v gore, trebili gozde ter so napravljali iz njih laze, rovté in planine. Bivšim robom se je sedaj godilo pravitako dobro kakor svobodinom, ki so se ohranili le v nekaterih krajih (Teharčani, Zagorci).

3. Kmetiška beda koncem srednjega veka. Ko so proti koncu srednjega veka nastopili krvavi časi, so prišle nad kmeta hude nadloge. Posebno za cesarja Friderika III. ni nikoli nedostajalo bojev, bodisi domačih ali pa z Ogrji, Benečani in Turki. Vojaški mezdniki so kar sami plenili, kadar niso prejeli plače. Hoteč jih izplačati, je pa moral cesar naložiti deželam visoke davke, osebne naklade, ki jih je moral plačevati celo berač in otrok v zibeli.

A razen visokih davščin so še druge nadloge trle kmeta. Prepovedano mu je bilo, prodajati svoje blago drugod nego v mestu, ali pa ga je moral celo prepustiti gosposki za slepo ceno. Sol je bila draga, a kmet ni smel kupovati cenejše morske soli. Poleg tega je moral pomagati utrjevati mestno obzidje, dočim njemu nihče ni pomagal graditi taborov in ga nihče ni branil, kadar je razgrajal Turek po deželi. Graščaki so zahtevali vedno več tlake, desetine in mrtvaščine, zakupniki graščin pa so vrhutega pobirali prenaklade. Da se ne bi vznemirjala v gozdih zverjad, je bilo zabranjeno kmetu, delati nove laze in rovté. Podložnik je moral jemati novce, kakršnekoli je dobival, a gosposka je zahtevala od njega le „dobrih“ novcev. Da bi omejili prosto selitev podložnikov, je moral plačati odhajajoči kmet kot odhodnino desetino ali celo tretjino vsote, ki jo je bil izkupil za svoj dom.

Največ pa so pretrpeli kmetje radi vojaščine. Vsak trideseti, dvajseti, deseti ali celo vsak peti mož je moral na vojsko; ostali pa so morali brezplačno prevažati vojaško blago ali dajati vojakom priprego, stanovanje in hrano in še mirno prenašati vse sirovosti razdivjanega vojaštva. Kaj čuda, da se je kmet z žalostnim srcem spominjal nekdanjih ugodnih „starili časov“!

4. Nezgode. Koncem srednjega veka — osobito v 14. stoletju — so zadele prebivalce naših pokrajin kaj hude nezgode.

Kobilice. S Poljskega in Ogrskega so se priteple l. 1338. strašne trume kobilic, ki so požrle na polju vse do zadnje bilke. Sicer jih je huda zima večinoma uničila ali pa so jih ljudje sami strli in požgali; vendar so še nekaj let prihajale iz zemlje, kamor so bile zalegle jajca, ter so spomladi uničevale vse, kar je pognalo iz tal.

Potres. Od predpusta pa do konca l. 1348. je stresal Kranjsko in Koroško silen potres. Najhuje je bilo v Beljaku, kjer je potres porušil vse cerkve in hiše razen lesenih koč. Na Dobraču se še dandanes vidi kraj, kjer se je odtrgal kos gore, ki je zasul 17 vasi, 3 gradove in 9 cerkva ter zajezil Zilo, da je baje poplavlila 10 vasi.

Kuga. Jedva se je bil narod nekoliko oddalnil od tega strahu, že je Bog poslal še hujšo šibo — kugo ali „črno smrt“. To bolezen so zanesli z Jutrovega. Ljudem so se izpehavale črne in rdeče otekline pod pazduho. V mnogih hišah ali celo v nekaterih vaseh ni ostal nihče živ. Odtakrat se je tudi ohranila navada, da pravimo kihajočim: „Bog pomagaj!“; zakaj kdor je kihnil, je bil navadno že v krempljih črne smrti.

Lakota. Tem nadlogam se je naposled pridružila še lakota. Tačas so bili kmetu skoro edini dohodki poljski pridelki; s temi je plačeval desetino in zanje je dobival menjajoč razne domače potrebščine. Če je pa prišla slaba letina, ni imel ne žita, ne novcev, da bi si kupil živil, in zavladala je lakota, ki je trajala često po več let. Pomagati so mogli le graščaki in samostani, ki so iz svojih žitnic razdeljevali žito med stradajoče kmete.

Verske posledice. Vsled neprestanih nezgod se je lotila ljudi silna skrušenost in hoteli so z najtežjimi izpokornimi deli potolažiti jezo božjo. Velike množice so romale na daljno

božjo pot v Calhe in Kelmoraj n. Prišlo pa je v navado še drugo čudno romanje. Ljudje vseh stanov, stari in mladi, so se zbirali v procesije; nosili so zastave, sveče in plamenice in na javnih trgih so bičali drug drugega, prepevaje svete pesmi.

da privede kje

II. Srednjeveška mesta.

1. **Postanek srednjeveških mest.** O preseljevanju narodov so večinoma porušili utrjena rimska mesta v naših deželah. Na teh razvalinali so sčasoma zrastle nova mesta, tako n. pr. Dunaj, Solnograd i. dr. Drugod je nastalo mesto okoli samostana ali gradu, ki ga je bil sezidal kak grof, škof ali tudi cesar sam in okrog katerega je bil naselil svoje podložnike. Često je nastala kaka večja naselbina ob stočičšču dveh rek ali dolin in ob imenitnejših prehodih črez reke in barja. Gospodarji takih naselbin so dajali njih stanovnikom razne pravice, kakor semnje, tržne dneve i. dr. Vse te svoboščine so tvorile takozvano mestno pravdo, ki je bila meščanom najdragocenejša listina.

Kdaj je nastala bela Ljubljana, ne vemo natanko. Grad so postavili najbrž že za frankovskih kraljev, a najstarejši del mesta, Stari trg, je bil že obzidan okoli l. 1100. Onostran Ljubljanice, v Novem trgu, se je naselila gospoda, ki ni marala bivati skupno z rokodelci in trgovci. Predmeščanje so se naselili na Poljanah, v Krakovem, Trnovem in drugod.

V Kranju jo že zarana stoloval grof. Blizu nekdanjega Viruna in Blatograda so ustanovili Slovenci št. Vid, prestolnico koroških vojvod. Freisinški škof je ustanovil škofjo Loko, bamberški Beljak, solnograški Ptuj in Brežice. Šentpavelski samostan je bil gospodar Velikovecu, tržaški škof Trstu, stiški opat Novemu mestu, poznejo pa deželni knez (prvi Rudolf IV.). Celju so dali domači grofje mestno pravdo, Maribor pa je nastal iz naselbine poleg mute črez Dravo. V dobi turških napadov so zavarovali z obzidjem Metliko, Vipavo, Lož, Kočevje, Kostanjevico, Višnjo goro in Krško.

2. **Mestna uprava.** Mestni občini na čelu je bil mestni sodnik, v večjih mestih pa župan. Sodnik ali župan je bil načelnik dvojnemu občinskemu odboru. Meščane so sklicevali dvakrat na leto, sodili njih prepire in jih opominjali k redu. Sodnik je zaslišaval tožnika, toženca in priče ter sprejemal prisege; v nekaterih mestih je imel celo krvavo sodbo. Ako je deželni knez potrdil smrtno obsodbo, so pripeljali hudo delca izven mesta, kjer so se dvigale vislice. Za nekatera zlo dejstva pa je bila kazen sramotni steber (pranger) na mestnem trgu.

Meščanu vobče ni bilo treba delati tlake, ne plačevati mitnine in desetine. Tudi drugih naklad niso imeli toliko kakor kmetje; pač pa so uživali mnogo ugodnosti. Zato so tudi kmetje silili v mesto; kdor je namreč bival eno leto na mestnem svetu, je postal prost po izreku: „Prost je, kdor dilha mestni zrak.“

3. Vnanje lice srednjeveških mest. Srednjeveška mesta so bila izvečine obdana z obzidjem in z vodo napolnjenim jarkom, čez katerega je držal dvizen most. Na mestnem obzidju so bili hodniki in line za branitelje, a na voglih tudi močni stolpi. Ker je obzidje stalo mnogo denarja, so bila revnejša mesta utrjena samo z močnim plotom, nasutim na obe strani s prstjo.

Ulice so bile ozke, netlakovane in silno nesnažne. Razni obrtniki in trgovci so stanovali blizu skupaj, tako da je imela vsaka zadruga svoje ulice. Ker ni bilo mestne razsvetljave, si je moral vsakdo svetiti sam, ako je šel ponoči izpod strehe.

Navadno v sredini mesta je bil veliki trg in tam je stal tudi vodnjak. Na trgu je bila mestna hiša, v kateri so bile nastanjene pisarne in sodna dvorana. Često je bil na kakem griču tik mesta tudi grad, zadnje pribežališče meščanom, ako jih je oblegal sovražnik.

4. Meščani. Srednjeveški meščani so si največ sluzili svoj kruh z obrtom in s trgovino.

Obrtniki so imeli svoje stanovske zadruge, takozvane cehe (Innungen). Vsaka ceha je imela svoj dom, kjer so se zbirali mojstri na posvetovanje ter se oglašali potujoči pomočniki. Cehe so tudi nadzorovale rokodelce; da so izvrševali svoj obrt natanko po zadružnih določilih. Razen „poštenih“ rokodelcev pa so bili tudi „nepošteni“. Tako so namreč imenovali tiste šušmarje, ki so izvrševali rokodelstvo, ne da bi se ga bili dobro naučili, ali pa niso bili vpisani v nobeno ceho ter so hodili po hišah delat „v štero“.

Najbogatejši meščani so bili trgovci, ki so se sami smatrali za nekake plemenitaše ali patricije. Trgovci so si sčasoma pridobili od vladarjev velikih pravic. Nekaj ur daljave od mesta ni smel nihče tržiti in krčmariti. Kmet ni smel svojih pridelkov prodajati doma, ampak samo v mestu. Tuji trgovci,

gosti, so smeli samo ob določenih dnevih prodajati v mestu, in še takrat samo meščanom. Gosti so smeli voziti in tovoriti le po določenih cestah, često v velikih ovinkih, in prišedši v mesto, so morali izložiti svoje blago, da so si meščani izbrali najboljše. Stoprv potem je smel trgovec potovati z ostalim blagom zopet dalje. To pravico so imenovali skladno pravico. Gorje pa trgovcu, ako se mu je na potu prevrnil voz, ali če se je sora doteknila ceste ali čoln brega; brž je zapadlo blago mestu ali gospodu, ki je bil lastnik tiste zemlje. In to se je često dogajalo, zakaj rimske preizvrstne ceste so izginile, a namesto njih so nastala pota, ki niso bila niti podobna cestam.

Živalni promet pa je tudi vplival na jezikovne razmere slovenskih mest. Tujci trgovci in obrtniki so prinašali z Laškega in Nemiškega nekatere pri nas dotlej neznane obrte; zato je tudi ostalo med narodom toliko tujih izrazov zlasti za obrtstvo in obrtno orodje.

Promet s tujci in rastoča imovitost sta rodila v mestih veliko potratnost. Oblačili so se silno smešno; moški so bili celo še gizdavejši nego ženske. V nošali je postalo vse tako vrtoglavo, da so morale gosposke s posebnimi ukazi določati, kaj sme kdo oblačiti in česa ne.

5. Židje. Skoro povsod so se v srednjem veku vgnezdili po mestih Židje. Tržili so z vsemi stvarmi, izprva tudi z robovi. Vladarjem pa so bili Židje prepotrebni; od njih so dobivali denar na posodo in z njih pomočjo so kovali nove denarje. Zato so jih nekateri, n. pr. Babenberžani, Friderik III. i. dr., skrbno ščitili. V Ljubljani se jim je že l. 1213. godilo tako dobro, da so si zgradili veliko sinagogo, ko jim je bila stara zgorela. Priljubljeni pa Židje baš spričo denarnih poslov niso bili nikjer. Ker so jih tudi doživili raznih zlodejstev, so jih večkrat krvavo preganjali. Okoli l. 1500. pa jih je cesar Maksimilijan I. iztiral iz slovenskih pokrajin.

6. Rudarstvo in denarstvo. Izprva je bil cesar edini lastnik rudokopov. Ko je pa podelil to pravico deželnim knezom, so postali frelsinški škofje lastniki rudnikov na Kranjskem. Na Gorenjskem so delali fužine in plavže za železno rudo posebno Italijani. Tudi živo srebro so že takrat našli v Idriji (l. 1490.).

Vsi posvetni in duhovski knezi, ki so vladali kdaj na Slovenskem, so kovali svoje novce. Kaj raznovrsten denar je krožil pri nas, kakor soldi (zlati novci cesarja Konstantina), hellerji (iz Halla na Švabskem), češki groši (grosso = debel denar), tirolski krajcarji (s križem), forinti (iz Florence), nemški goldinarji, tolarji (iz Joachimstala na Češkem), laški cekini, naši penezi, beliči, drobni bori, ranjši i. dr.

7. Zdravstvo in šolstvo. Meščani so vedno bolj skrbeli za izboljšanje zdravstvenih razmer. Napravljali so kopaljšča, kjer so „padarji“ stavili pijavke in rožiče. Zdravili so takrat še tudi z zagovori in nroki. Blazne ljudi so zapirali v ječe, gobave pa v posebne hiše.

Da zadoste želji po višji omiki, so meščani ustanavljali šole. Toda te šole so bile samo latinske; ako so govorili učenci domači jezik, jim je zapela palica. Mnogi naši rojaki so se šolali tudi na inozemskih vseučiliščih, na katerih so postali nekateri celo sami učitelji (magistri in doktorji). V Ljubljani so tudi že imeli l. 1262. učitelja pri sv. Petru in pri sv. Nikolaju.

III. Iznajdbe srednjega veka.

1. Knjigotisk. Knjige so dolgo časa pomnoževali samo s prepisovanjem. S tem poslom so se posebno pečali menihi. Vsledtega so bile knjige redke in silno drage. Že v 14. stoletju so izrezavali v les podobe svetnikov in jih odtiskavali z izreki in kratkimi molitvicami vred.

Mogunški meščan Ivan Gutenberg (sl. 13.) pa je izumel premične črke in iz njih sestavljal besede. Ker so se pa lesene črke hitro obrabile, je ulival iz zmesi svinca in kositra kovinaste črke. Nato se je združil z imovitim meščanom Fustom, s katerim sta l. 1455. izdala prvo tiskano knjigo, sv. pismo (sl. 14.). Gutenberg ni imel od neprecenljive izumitve nobenega dobička; umrl je l. 1488. v veliki revščini.

Ko so se razšli pomagači Gutenbergovi in Fustovi, se je izumitev razširila na vse vetrove. V Ljubljani je ustanovil prvo tiskarno neki Janez Mandelc l. 1575.

2. Papir. Novi tiskarski umetnosti je bilo posebno v korist, da so malo poprej izumeli, kako se dela papir iz bombaževine in cunj. Egipčani so pisali na ličje rastline papirus. Ko se je

pisarska umetnost razširila po svetu, se ni shajalo več z ličjem. Jeli so pisati na ovčje in kozje kože, na pergament. A ker je bil pergament predrag, so izumeli v 14. stoletju papir iz bombaževine in pozneje iz platnenih cunj.

3. Smodnik. Kako se dela smodnik, so se najbrž od Kitajcev naučili Arabci, ki so zanesli iznajdbo med evropske narode. Pravljica pa pripoveduje, da se je slučajno posrečila ta zmes

Sl. 13. Ivan Gutenberg.

frančiškane Bertoldu Schwarzu, ki je živel okoli l. 1350. v Freiburgu na Badenskem ter se bavil z alkemijo. Nekoč je bil stolkel v možnarju solitra, žvepla in oglja ter to zmes pokrill s kamenito ploščo. V možnar pa je slučajno priletela iskra. Zmes se je vnela, iz posode je švignil ogenj, zagrmelo je in kamen je zletel visoko kvišku.

V 15. stoletju so smodnik že sploh rabili ter ulivali možnarje in topove, s katerimi so streljali kamnite krogle. Prvikrat

so menda streljali s topovi v bitki pri Crecyju (izg. Kresiju), v kateri je bil ubit slepi češki kralj Ivan (l. 1346.). Kmalu potem so izumeli puške, ki pa so bile še prav neokretne. Železni oklepi vitezov so bili odslej nepotrebni, in z njimi so izgubili tudi vitezi svojo nekdanjo veljavo. Odslej so si vladarji sestavljali vojsko največ iz meščanov in kmetov, a konjike so nadomeščali pešci.

4. Kompas. V starem in srednjem veku si mornarji niso upali daleč na širno morje, marveč ostajali so le blizu obal. Edino solnce in ponoči zvezde so jim bili kažipot, ki jim je pa tudi odrekel, če je bilo oblačno. Šele okoli l. 1300. je baje izumel Italijan Flavio Gioja (izg. Džoja) kompas, s katerim so mogli povsod določati strani neba. Odslej pa so jadrani mornarji tudi na široko morje, odkrivali nove pokrajine in prinašali njih pridelke domov v Evropo.

Sl. 14. Gutenbergova prva tiskarna.

IV. Prekomorska odkritja.

Mnogokaj se je izpremenilo v življenju narodov vsled znamenitih iznajdb. A povsem na novi tir je krenilo javno življenje, odkar se je izvedelo, da je na zemlji razen starega sveta še dokaj neznane zemlje. Ta prekomorska odkritja so za človeštvo tako znamenita, da pričenjamo z njimi v povestnici novi vek.

1. Odkritje Amerike. Stoprv tedaj, ko so že poznali kompas, so se mornarji jeli spuščati na široko morje. Krištof Kolumb, ki se je l. 1446. rodil v Genovi kôt sin bogatega suknarja, se je sčasoma prepričal, da je zemlja obla in da bi prišel v Kitaj

in Indijo, kdor bi se po morju vozil iz Evrópe vedno proti zapadu. Izprva ni našel nikjer podpore, ker so ga smatrali za pustolovca; naposled mu je španska kraljica Izabela vendarle prepustila tri ladje.

Pogumno je odjadrál Kolumb dne 3. velikega srpana l. 1492. v Atlantsko morje. Štiri dni se je mudil na Kanarskih otokih, da je popravil poškodovano ladjo. Potem pa je plul zopet dalje ter je našel po 70dnevni vožnji otok Guanahani v Bahamskem otočju. Kolumb je nadel otoku ime San Salvador, t. j. Odrešenik. Jadraje v južni smeri je odkril še bogata otoka Kubo in Haiti. Kolumb je bil trdno prepričan, da spadajo vsi ti otoki k Indiji, ter je imenoval njih stanovance Indijance.

Kolumb je pozneje še trikrat jadrál proti novemu svetu ter je našel še nekatere otoke v Antilih in izliv reke Orinoka. Toda zavidljivi nasprotniki so ga na španskem dvoru tako očrnili, da so ga uklenjenega privlekli nazaj na Španško pred sodišče. Na Izabelin ukaz so ga sicer zopet izpustili, a slavni mož je vendarle umrl nepoznan in zapuščen (l. 1506.). Niti imena ni prejel novi svet po velikem Kolumbu, nego po nekem italijanskem potovalcu Amerigu Vespucciju (izg. Vespučiju), ki je opisal odkrite kraje.

2) Druga prekomorska odkritja. Velikanski uspeh Kolumbov je izpodbodel tudi druge mornarje. Ferdinand Kortež je pridobil Mexiko (izg. Mehiko), Portugalec Vasco de Gama je l. 1498. prvi objadrál južni konec Afrike ter priplul v Vzhodno Indijo. Ruski begunci so pozneje (v 16. stoletju) vdrli v Sibirijo, nizozemski in angleški mornarji pa so (v pričetku 17. stoletja) odkrili Avstralijo.

Velik uspeh je tudi dosegel Ferdinand Magalhães (izg. Magaljans), ki je našel pot skozi Ognjeniške otoke ob južnem rtu Amerike, prebrodil Tiho morje ter dospel do Filipinskih otokov. Tu so Magalhãensa ubili Filipinci, a trinajst njegovih tovarišev se je srečno vrnilo skozi Indijsko morje v Evropo. Ta vožnja (1519.—1522.) je dokazala tudi najnevernejšim ljudem, da je zemlja res obla.

Prekomorska odkritja so marsikaj izpremenila v življenju evropskih narodov. Evropci so razširjali po novih deželah inč krščanstva. „Novi svet“ je dajal Evropecem zlata in srebra ter

obilico prekristnih rastlin, kakor koruzo, krompir, zdravilni kinovec, solnčnice in nebodigatreba — tobak. Odslej se je pričelo trgovsko tekmovanje z ladjami; izprva so bili na vrhuncu Španci in Portugalci, pozneje Nizozemci, a naposled so vse nadkrilili Angleži.

C. Turška sila.

I. Prihod Turkov.

1. Prihod Turkov na evropska tla. Za preseljevanja narodov so prodrli Huni, Obrji in Madžari v Evropo; izmed teh razrodov so se ustanovili na evropski zemlji samo Madžari. Tem mongolskim vsiljencem so se naposled pridružili še Turki. V Malo Azijo so prišli že v 13. stoletju ter so izprva služili Seldžukom. Njih vodja Osman pa je postal sam sultan in po njem so se zvali Turki tudi Osmani.

Ker pa Osmanov samih ni bilo toliko, da bi mogli odoleti mogočnejšim sosedom, so ropali krščanskim roditeljem otroke ter jih vzgajali v mohamedanski veri. Ti krščanski dečki so postali najboljši turški vojaki, takozvani janičarji.

L. 1357. so Turki pripluli čez Dardanelsko morsko ožino in se utaborili na evropskih tleh. (Od takrat jih ni bilo več mogoče iztirati nazaj v Azijo in pridobivali so si vedno več ozemlja na Balkanskem polotoku.) Pri tem napredovanju je Turkom zlasti pomagala nesloga med krščanskimi narodi. Ker so se balkanski narodi odcepili od papeža ter sprejeli grško ali pravoslavno vero, so se odtujili zapadni Evropi. Nesložni so bili Grki, Vlahi in Skipetarji med seboj prav tako kakor tudi s slovanskimi narodi, z Bolgari, s Srbi in Hrvati.

2. Poraz Srbov in Bolgarov. Turki so v Evropi najprej porazili Srbe v bitki na Kosovem polju (l. 1389.). Tu se je postavil „dušmanom“ v bran za „križ sveti in svobodo zlato“ stari srbski car Lazar, ki so mu prišli na pomoč bosenski in vlaški vojvoda, hrvaški ban in mnogo Bolgarov. S Turki pa se je bojevalo proti krščanskim svojim bratom mnogo Macedoncev in celo slavni „kraljevič Marko“, sin bivšega srbskega kralja Vukašina. Lazarjev zet Miloš Obilić se je splazil še

pred bojem v turški tabor ter unoril sultana Murata, da je tako dokazal, da ni izdajica, kakor so ga bili dolžili. Tri dni so se nasprotniki kakor levi zaganjali drug v drugega, a naposled je prestopil vojvoda Juri Brankovič s svojim krdelom na turško stran ter tako izdal domovino mongolskim divjakom. Lazarja so Turki ujeli in na povelje Muratovega sina Bajazita obglavili.

Odslej so morali Srbi dajati Turkom harač in jim pomagati v vojnah. Leta 1459. pa je sultan izpremenil Srbsko v „turško drajno“, ki je ostala Turkom podložna več nego 300 let.

Bolgare je ista usoda zadela že nekaj let po bitki na Kosovem polju. Ker so se hoteli osvoboditi turškega harača, je sultan Bajazit premagal njih zadnjega carja Šišmana ter osvojil in požgal bolgarsko prestolno mesto Trnovó (l. 1393.).

3. Boji z Ogrji in Hrvati. Da bi se postavil v bran proti severu prodirajočim Turkom, je zbral Žiga, kralj ogrski in hrvaški in poznejši cesar, veliko vojsko. Prihitelo mu je na pomoč tudi nekaj tisoč francoskih vitezov. A sultan Bajazit je krščansko vojsko docela porazil pri Nikopolju ob dolenjem Dunavu (l. 1396.). Kralj Žiga sam se je jedva rešil, bežeč na ladji po Dunavu v Črno morje in odtod okoli Balkanskega polotoka domov. Na tem sramotnem potu mu je bil zvest spremljevalec celjski grof Herman.

Da bi se laže branili Turkom, so Ogrji in Hrvati izvolili l. 1440. poljskega kralja Vladislava tudi za svojega kralja. A ta jim je vladal le štiri leta, zakaj Turki so ga premagali in ubili v krvavem boju pri Varni ob Črnem morju (l. 1444.).

Ko so Ogrji nato pripoznali kot kralja mladoletnega Vladislava Posmrtnika (Posthuma), je državni upravitelj Ivan Hunyadi krepko odbijal turške napade ter je prodril celo globoko v Turčijo. Spričo turške premoči se je moral sicer zopet umekniti, toda združen s četami junaškega meniha Ivana Kapistrana se mu je vendarle še posrečilo, da je pobil Turke, ko so z vso silo navalili na Belgrad.

4. Osvojitev Carigrada. Medtem ko so Turki vedno dalje proti severu širili svojo oblast, jim je še vedno kljubovalo stolno mesto grških cesarjev, Carigrad. Sultan Mohamed II. je l. 1453. zajel mesto od vseh strani ter ga z ladjami zaprl

tudi proti luki „Zlati rog“. Majhna posadka se ni mogla dolgo ustavljati oblegovalcem, ki jih je bilo okoli 300.000. Tri dni in tri noči so premagovalci ropali in klali po mestu in padel je tudi cesar Konstantin, ki se je boril do zadnjega diha kot pravi junak. Turki so sneli s kupole cerkve Modrosti božje (Aja Sofija) zlati križ ter nasadili nanjo polmesec, ki še dandanes kiti to krasno turško džamijo ali mošejo.

II. Turški napadi na slovenske dežele.

1. Turški roparski napadi. Takoj po bitki pri Nikopolju (l. 1396.) so se Turki razgrnili po Ogrskem in prvikrat stopili tudi na Štajersko; zažgali so Ptuj in odtirali okoli 16.000 ljudi v sužnost. Dvanajst let pozneje so posetili že tudi Kranjce, ki pa so razbojniške drhali odpodili s tako silo, da so imeli 40 let mir pred njimi. Zatem so zopet prišli l. 1469. in odslej so bili skoro vsako leto v deželi, časih celo dvakrat ali trikrat. Na Koroško so prvikrat prilomastili l. 1473. z Gorenjskega po Kokrski dolini.

Tako se je godilo vse 15. stoletje, v katerem so prišli Turki v slovenske pokrajine 34 krat ter samo s Kranjskega odgnali najmanj 100.000 ljudi. Na Muljavi pri Stični so nekdaj na semnju zajeli kar 4200 ljudi. Kako grozno so počenjali, se vidi iz tega, da so samo l. 1471. razdejali na Kranjskem in Štajerskem 64 cerkvâ in požgali nad 200 vasi in trgov.

2. Obramba slovenskih dežel. Naši pradedje so napravljali na višokih gorah grmade, ki so jih zažigali, kadar je pridrevil sovražnik v deželo. Brž ko so zaplapolale grmade, so hiteli ljudje spravljat inetje in varovat življenje. Navadno so zbežali v tabor, t. j. utrjene prostore največ okoli cerkva na hribih. Varna pribežališča so jim bile tudi kraške jame. V taborih so imeli navadno podzemske shrambe, kamor so nanosili že v mirnih časih živil in orožja. V teh varnih shrambah in pa v cerkvi so tičali in molili starčki, žene in otroci, zunaj na obzidju pa so se bojevali možje in mladeniči z dušmanom. Ako se jim je posrečilo, takoj izprva odbiti Turke, so bili navadno vsi oteti; a gorje jim, ako je peščica braniteljev omagala v boju. Potem ni bilo rešitve, nego jim je bila neizogibna ali sužnost, ali pa junaška smrt.

Pa tudi uspešneje so se izkušali braniti Slovenci. Zasedli so prehode čez Ljubelj, Koren in Predel, a na Goriškem so napravili utrdbe od izliva Soče pa do Gorice. Najvarnejša pribežališča pa so bila utrjena mesta, kakor Ljubljana, Metlika, Kostanjevica, Lož, Višnja gora, Kamnik in Kočevje.

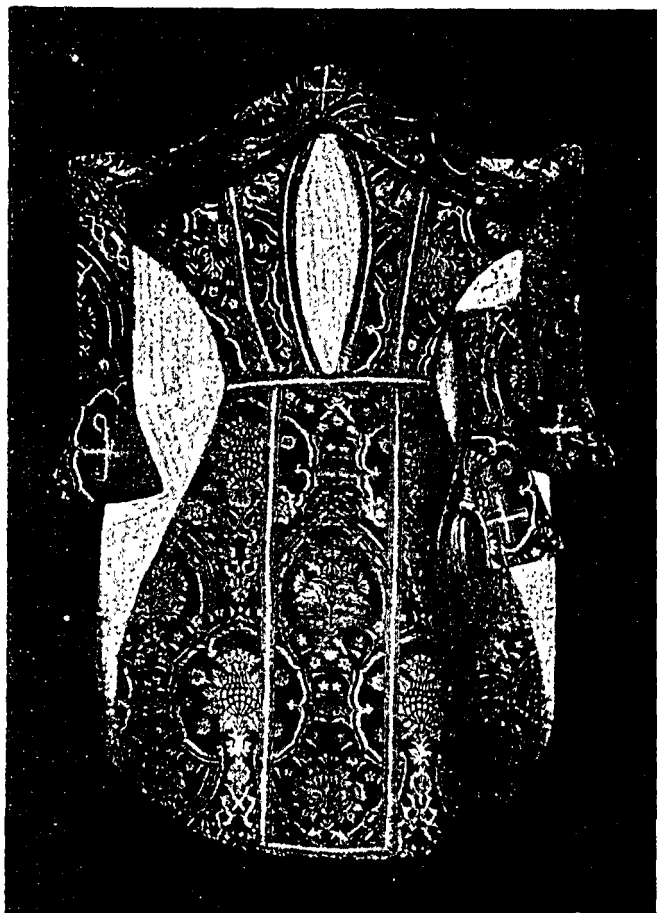
Ker v oni dobi še ni bilo stalne vojske, so cesarji pozivali „deželne stanovce“, da naj dovolijo potrebne novce za nabor vojakov. Na poziv cesarja Friderika III. so se l. 1470. sestali zastopniki vseh slovenskih dežel na „veliki deželni zbor“ v Velikovecu. Po dolgem posvetovanju so stanovi sklenili, da mora vsaka hiša poslati proti Turkom po enega borilca (črna vojska) in da mora sleherni stanovalec — ne izimši niti otroke, posle in berače — plačevati nekaj beličev „turškega davka“. A tudi odslej so bile vse krvave bitke navadno nesrečne za Slovence, ker se je vsaka dežela branila sama zase. Le malokdaj so si Slovenci in Hrvati podali roko in slavno pobili Turke, n. pr. l. 1483. pri potoku Onavici na Hrvaškem, l. 1491. skoro sami kmetje na Hrušici, l. 1492. pri Beljaku in naposled l. 1593. pri Sisku.

Okraje ob Uni in Kolpi do Jadranskega morja je združila dunajska vlada v Vojaško granico ter jo podredila nemškim generalom. Meje je dala utrditi z novimi trdnjavami in gradovi, v katerih je vzdrževala stalne posadke, prežeče venomer na Turka. Izvrstni bojovníki proti Turkom so bili tudi Uskoki, ki so pribežali s svojimi družinami iz Bosne.

3. Slavni vojskovodje Slovencev. Proti Turkom so vodili Slovence junaški možje, med katerimi so se posebno odlikovali baron Ivan Kacijanar, Ivan Lenkovič, turnski grof Jošt, Višnjegorski, Ungnad, baron Ravbar in turjaška grofa Herbart in Andrej.

Kranjski baron Ivan Kacijanar se je že l. 1527. odlikoval v bojih proti Turkom in erdeljskemu vojvodi Ivanu Zapoljskemu, a ko so Turki prvič oblegali Dunaj (l. 1529.), je hrabro branil „Koroška vrata“. L. 1537. je vodil Kacijanar Slovence proti Oseku v Slavoniji. Ker pa med poveljniki ni bilo sloge, je Kacijanar ponoči z nekaterimi četami zapustil

vojsko, ki so jo Turki docela uničili. Sedaj so obdolžili Kacijanarja, da je izdajalec, in Nikolaj Zrinjski ga je v svojem gradu Kostajnici unoril. Kacijanar leži pokopan v Gornjem gradu na Štajerskem.

Sl. 15. Mašni plašč v ljubljanski stolnici, narejen iz plašča Hasanovega.

Grof Herbart Turjaški (Auersperg) je že z 20. letom postal poveljnik v Vojaški granici, iz katere je dostikrat pregnal Turke. Šel pa je tudi kar naravnost na Turško nanje ter je nekoč ujel celo turškega pašo, ki je baš vodil krdelo janičarjev turški vojski pred Sigetom na pomoč. Pašo je tiral s

seboj v Ljubljano, kjer ga je imel več mesecev zaprtega; izpustil ga je šele za odkupnino 30 000 zlatnikov. — V bitki pri Budaškem ob Radonji (l. 1575.) pa je tudi Herbarta Turjaškega zapustila bojna sreča. Turki so obkolili maloštevilno kristjansko četo ter jo docela porazili. Junaškemu Herbartu in vitezu Višnjegorskemu, ki sta mrtva obležala na bojišču, so Turki odrezali glavi ter ji poslali sultanu v dar. Avstrijski poslanik baron Ungnad je pozneje odkupil te lobanji, ki sta sedaj shranjeni v orožnici na Turjaku.

Grof Andrej Turjaški se je posebno proslavil z zmago pri Sisku l. 1593. Sisek je bil med najvažnejšimi mejnimi trdnjavami; zato se ga je hotel paša Hasan polastiti ter je prišel nadenj z veliko vojsko, broječo blizu 30.000 mož. Karlovški general Andrej Turjaški je zbral 8000 Slovencev, Hrvatov in Nemcev ter jih vedel proti sovragu; med poveljniki je bil tudi hrabri Adam Ravbar s Krumperka.* Hasan se je umaknil z večjim delom vojske čez Kolpo. Uskoki so pokončali turški most in kristjani so potisnili sovražnika proti narastli reki. Veliko Turkov so pobili, drugi pa so utonili, med njimi tudi paša Hasan. Tedaj so vdrli še branitelji iz mesta ter zaplenili bogato šatorišče, kjer so bili begunci pustili obilo orožja, konj, obleke in tudi znameniti top „Kacijanar“. V Ljubljani v stolni cerkvi še hranijo mašni plašč iz Hasanove dragocene obleke (sl. 15.), ki služi še dandanes pri sv. maši na dan sv. Ahacija (dne 22. rožnika).

Pač je prišel Sisek še tisto jesen po neimarnosti kristjanov Turkom v pest, a vendar je odslej pešala turška sila in v naše dežele ni bilo več velikih turških navalov, dasi so še večkrat prihajale nuanjše čete.

III. Vojne sultana Sulejmana.

1. Bitka pri Mohaču. V 16. stoletju je vladal Turkom eden najslavnejših sultanov, Sulejman ali Soliman, ki je bil uverjen, da je njegovemu bistremu dulu in neukročenemu sreču po Alahu usojeno, da ukloni islamu vso krščansko Evropo, a najprej Ogrsko in Avstrijsko. S krepkim naskokom je osvojil Belgrad (l. 1521.); odtod mu je bila odslej odprta pot v Hrvate in Ogre.

* Prim. narodno pesem „Ravbar“.

L. 1526. je navalil z 200.000 možmi na Ogrsko, kjer se mu je kralj Ludovik pri Mohaču postavil v bran s 30.000 vojaki. A turška vojska jih je kar zajela ter začela grozno klanje. Kralj Ludovik je zbežal na iskrem konju; a ko je konj hotel preskočiti širok jarek, je padel znak, in kralj se je zadušil v blatu. Sulejman pa je po tej zmagi pustošil po vsem Ogrskem ter se vrnil z bogatim plenom domov.

2. Prvo obleganje Dunaja. Cesar Ferdinand I. je pognal erdeljskega vojvodo Ivana Zapoljskega iz Ogrskega, kjer so ga bili nekateri velikaši izbrali za kralja. Zapoljski se je pa zatekel k sultanu Sulejmanu, ki mu je res prišel l. 1529. na pomoč z 250.000 možmi. Na mohaškem bojišču se mu je poklonil Zapoljski, a sultan je drl s svojo vojsko dalje in se ustavil šele pred Dunajem. Turki so zajeli mesto od vseli strani in naperili nanj 400 topov. S podkopi so rušili mestno obzidje, a nastale vrzeli so naskakovali drzni janičarji, katerim je dajal sultan po 20 zlatnikov za vsak „juriš“. Dunaj je branila maloštevilna, pa čvrsta četa junakov, na čelu jim grof Salm in naš Kacijanar, ki je odbijal navale na Koroška vrata. Tri tedne je trajal ljuti boj. Ko je pa nastopilo deževno in mrzlo vreme, je odvedel Sulejman svoje čete nazaj na Turško. Dunaj je bil rešen, a Kacijanar je celo sledil Turkom in jim odvezel nekaj nagrabljenega plena.

3. Nikolaj Jurišić ubrani Kisek. Črez tri leta (l. 1532.) se je Sulejman zopet namenil pred Dunaj. Toda pri mestecu Kiseku (Güns) ga je ustavil hrabri Hrvat Nikolaj Jurišić. Trmasti sultan je hotel vsekakor dobiti v oblast to trdnjavo. Jurišić pa se je umaknil v grad ter ga branil s 700 možmi. Nekoč so že vdrli Turki v grad, tuleč svoj „Alah“ ter nasajajoč na obzidje zastave. A Jurišičevi vojaki so planili iznova kakor ljuti levi na dušmane ter jih zmagovito zapodili. Ker mu je že to malo gnezdo zastavilo pot, se je Sulejman premislil ter ni drevil proti Dunaju, ampak se je vrnil z vojsko domov. Vračajoč se preko Štajerske je grozno opustošil okolico mariborsko, ptujsko, konjiško in celjsko ter je nebroj ujetih kristjanov odvedel s seboj na Turško.

4. Nikolaj Zrinjski v Sigetu. Stari sultan Sulejman je l. 1566. še zadnjikrat poizkusil svojo vojno srečo. Dvignil se je zopet iz Belgrada ter je vdrl na Ogrsko. Hrvaški ban Nikolaj

Zrinjski je ob Dravi napadel in potolkel prednje turške čete. Nato se je umaknil v Siget, majhno mesto, ki je bilo utrjeno samo z nasipi iz prsti in lesa, in le notranji grad je imel zidan stolp. Okoli sebe je imel 2000 v boju izkušenih hrvaških in ogrskih vojakov. Za nekaj mesecev je bil preskrbljen z živili in strelivom, a nadejal se je, da ga otme medtem cesar, ki je nabiral veliko vojsko.

Turška vojska je zajela Siget ter ga oblegala od 1. velikega srpana do 8. kimavca. Turki so kmalu porušili slabo utrjeno mesto, in Zrinjski se je moral umekniti v grad in na posled čelo v stolp. Sedaj so ga izkušali Turki izlepa pregovoriti, obetajoč mu celo hrvaško kraljestvo, ako se vda. Ker pa lepe besede niso nič pomagale, so mu pretili, da umore njegovega sina, ki so ga bili ujeli. A tudi to sredstvo ni nič zaleglo. In Turki so zopet morali jurišati na grad. Medtem pa je umrl stari Sulejman (5. kimavca); a veliki vezir je prikril njegovo smrt, da bi vojski ne upadel pogun.

Dne 8. kimavca pa se je vnel notranji stolp. Tedaj je Zrinjski nadel dragoceno obleko, ki jo je nosil na dan poroke, vtaknil za kalpak z dijamanti okrašeno pero, opasal sabljo svojega očeta in si del v pas sto cekinov, češ, da ne poreče, kdor opleni truplo, da ni našel ničesar. Spustili so dvizni most, vrata so se odprla, edini top je zagrmel in pokončal celo vrsto Turkov. Zrinjski je prvi planil med sovražnike in posekal nekaj turških glav; potem pa ga je zadela krogla v čelo in uničila junaško življenje.

Le malo živih so našli zmagovalci še v stolpu; zakaj tu se je bil vnel smodnik, ki je s kristjani vred pokopal v razvalinah več sto Turkov.

IV. Progon Turkov.

1. Bitka pri Št. Gotardu. Po dolgem odmoru so se l. 1664. Turki zopet dvignili ter krenili iz Ogrskega proti Št. Gotardu ob Rabi. Baš ko so hoteli prebresti Rabo, jih je zgrabil avstrijski general Rajko Montecuccoli (izg. Montekúkoli) in jih sijajno premagal. Okoli 10.000 Turkov je bilo ubitih ali jih je pogoltnila Raba. Posamezne čete so ušle preko Mure in dirjale po Slovenskih goricah. Večino teh Turkov pa so junaške slovenske žene pobile v „Babjem klanecu“.

Toda cesar Leopold I. ni prav izkoristil sijajne zmage. Sklenil je s Turki mir v **Vasvaru** (izg. Vašvaru) ter jim prepustil osvojene kraje na Ogrskem, priznal Erdeljsko turškemu vazalu in vrhutega plačal premaganemu sovražniku veliko vsoto denarja.

2. Drugo obleganje Dunaja. Spričo prigovarjanja Francozov je l. 1683. zbral turški sultan 250.000 mož, ki so se pod vodstvom velikega vezirja Kare Mustafe odpravili pred Dunaj.

Nepopisen strah je zavladal na Dunaju. Cesar Leopold I. je zbežal z vsem spremstvom v Linc in z njim se je unaknilo iz mesta baje okoli 60.000 ljudi, zlasti ženske in otroci. A v mestno obzidje se je zateklo nebroj kmetiškega ljudstva, in Karel Lotarinški je še spravil v mesto 14.000 vojakov. Dne 17. malega srpana je bil Dunaj že zajet okoliinokoli; še celo na Dunavu so branile turške ladje promet med mestom in zunanjim svetom.

Oblegali so Turki mesto po znanem načinu; dočim so grmeli topovi, metajoč krogle in netivo na mesto, so grebli pod mestnimi zidovi podkopniki dolge rove ter sedaj tu, sedaj tam razstrelili del obzidja. A pogunna posadka pod poveljstvom grofa Rüdigerja Starhemberga, ki mu je bil cesar poveril obrambo Dunaja, je s pomočjo meščanov, duhovnikov in dijakov sproti utrjevala poškodovano zidovje in junaško odbijala naskakujoče dušmane. Razen Starhemberga se je posebno odlikoval škof Kolonič, skrbeč za bolnike in ranjence. Ker se je od dne do dne krčilo število braniteljev, je nesel Poljak Kolšicki s slugo Mihajlovičem skozi turške vrste Karlu Lotarinškemu poročilo, da je pomoč silno nujna. Istega dne (11. kimavca) zvečer je dal Starhemberg s stolpa sv. Štefana izpustiti rakete v znamenje skrajne nevarnosti, in glej, s Kahlenberga so odgovorili z istim znamenjem, da je pomoč blizu. Cesarska vojska, ki se je bila združila s Poljaki, je bila prekoračila Dunav ter se utaborila na Kahlenbergu. Drugo jutro, dne 12. kimavca, je krščanska vojska prosila najprej pomoči božje pri sv. maši, pri kateri je stregel sam poljski kralj Ivan Sobieski, a nato se je sprijela s sovražnikom. Ves dan je trajal krvavi boj, proti večeru pa je zmagal križ nad polmesecem.

Kristjanom je prišel neizmeren plen v pest. Sobieski je dobil prekrasen šator velikega vezirja, škof Kolonič okoli 500 otrok, ki so jim bili Turki pomorili roditelje, drzni Kolšički pa veliko zalogo kave, in tudi drugi velikaši so si vzeli, kar jim je poželega srce.

Mustafa je dospel z bežečo vojsko samo do Belgrada; tu mu je prišel naproti sultanov sel z zeleno vrvjo, s katero so ga sramotno umorili.

3. Evgen Savojski. Po sramotnem begu Turkov izpred Dunaja je trajala vojna še 16 let. Cesarske čete so otimala sovražniku na Ogrskem mesto za mestom in porazile Turke v bitkah pri Mohaču (l. 1687.), pri Slanem kamenu (l. 1691.) in pri Zenti (l. 1697.).

Že pri obleganju Dunaja, posebno pa v boju pri Zenti, se je proslavil vojskovodja Evgen Savojski. Princ Evgen je bil rojen l. 1663. na Francoskem. Ker ga francoski kralj Ludovik XIV. zbog slabotne postave ni hotel sprejeti v svojo vojsko, je vstopil v vojaško službo v Avstriji, kjer je ostal do svoje smrti (l. 1736.).

Evgen Savojski je tako silno uklonil turško silo, da je „Visoka Porta“ v sremskih Karlovcih sklenila z Avstrijo mir (l. 1699.), v katerem je cesarju odstopila vso turško Ogrsko (izvzemši Banat), Hrvaško, Slavonijo in Erdeljsko.

Ko je Evgen Savojski v „španski nasledstveni vojni“ premagal v nekaterih bitkah svojega nekdanjega kralja Ludovika XIV., je naposled zopet moral v boj proti Turkom, katerim je vzel Belgrad (l. 1717.). Cesar je po tej sljavni zmagi dobil Banat in del Srbije, Bosne in Rumunske.

Princ Evgen je na svoja stara leta še ustanovil prekrasni „Belvedere“ na Dunaju ter je zatisnil oči v prijetni zavesti, da je zvesto služil trem cesarjem, Leopoldu I., Jožefu I. in Karlu VI.

Kmalu po Evgenovi smrti se je Karel VI. še enkrat zapel v vojno s Turki, a izgubil je vse pokrajine na jugu Dunava, ki mu jih je bil priboril Evgen Savojski v bitki pri Belgradu. Odslej sta mejila Dunav in Sava avstrijsko državo od turških pokrajin.

V. Kruci.

Ko so turški napadi na naše dežele ponehaval, je prihajal črez mejo, osobito na Spodnje Štajersko, drug grozovit sovražnik — podivjani Kruci. Že v pričetku 16. stoletja je namreč krdelo ogrskih kmetov popustilo svoje domovje, da bi šli na Turka. Na ramo ali na prsi so si pripenjali rdeč križ, kakor za križarskih vojen; odtod tudi njih ime Kruci. (Lat. crux = križ.) Ponekod se je beseda „kruc“ udomačila in ohranila do naših dni ter pomeni nestrašljivega korenjaka ali krutega divjaka.

Vodja Krucev, zviti Juri Dozsa, pa ni udaril na Turke, ampak je planil na gradove plemenitašev. Tej nebrzdani drhali so se pozneje pridružili tudi nekateri graščaki, ki so bili nezadovoljni z vlado. Uporno gibanje je postalo posebno nevarno, ko se mu je postavil na čelo grof Tököly. Le-ta se je zvezal s Turki, ki so mu priznali gospodstvo nad srednjim Ogrskim; v znamenje svoje oblasti je prejel buzdovan, zastavo in krono. Ko so se l. 1683. pomikale turške trume proti Dunaju, jim je kazal kralj Krucev najkrajšo pot. Takrat so Kruci prvikrat prihruli na Štajersko ter grozovito razsajali po Ljutomeru in okólici.

Po porazu Turkov pred Dunajem so tudi Kruci mirovali nekaj let. Nanovo pa so jeli besneti, ko se jim je pridružil uporni Rakoczy. Posebno hudo so razgrajali l. 1704. po Slovenskih goricah. Oropali in užgali so Ljutomer in tudi v ondotno cerkev se vdrli in pobrali vse dragocenosti, a v oropano hišo božjo so postavili svoje konje. Izpred Ljutomera jih je sicer nato prepodil radgonski sodnik Draš, ki je zbral nekaj tisoč oboroženih kmetov in meščanov, a silovitih roparjev ni bilo tako lahko ugnati. Oplenili so še Ormož in ga užgali ter se razkropili po ljutomerskih goricah, koder so oropali okoli 160 vinskih hramov. Na hud odpor so pa naleteli pri Veliki Nedelji in v Babjem klancu pri Jeruzalemu, kjer so bile že l. 1664. junaške žene iz zasede pobile mnogo Turkov. Za tem so še več let prihajali Kruci ropat in morit na Štajersko in tudi na Nižje Avstrijsko. Po Štajerskem so razgrajali še leta 1710. A ko je cesarska vojska naposled užugala Rakoczyja, ki je zbežal na Poljsko, so tudi naše pokrajine imele zopet mir pred silovitimi Kruci.

Č. Utemeljitev habsburške vevlasti.

I. Maksimilijan I. (1493.— 1519.)

1. Posestva Habsburžanov. Maksimilijan I. je zopet združil vse habsburške dežele: Avstrijsko, Štajersko, Koroško, Kranjsko in del Primorskega je podedoval po svojem očetu Frideriku III.; ko je izmrla tirolska panoga habsburškega rodu, je pridobil Tirolsko in k temu spadajoče pokrajine; po smrti zadnjega goriškega grofa Lenarta (l. 1500.) pa je vsled dedne pogodbe zasedel Goriško in Gradiščansko. Vrhutega je priklopil svoji državi Burgundsko, bogato dediščino svoje zgodaj umrle žene Marije.

Svojega sina Filipa Lepega je oženil z Ivan o, hčerjo španske kraljice Izabele, ki je bila dala Krištofu Kolumbu potrebne ladje, da je odkril Ameriko. S to poroko je dosegel, da je Filipov sin Karel po očetovi smrti zasedel španski prestol.

2. Maksimilijan I. pripravi združitev Avstrije s Češkim in Ogrskim. Še važnejša je bila pogodba, ki jo je sklenil Maksimilijan I. z Vladislavom, kraljem ogrskim in češkim (l. 1515.). Vladislav, iz rodbine Jagelovičev, je vladal v obeh kraljestvih po smrti Jurija iz Podčbrada in kralja Matjaža. V tej pogodbi sta se dogovorila Maksimilijan I. in Vladislav, da se poroči Maksimilijanov vnuk Ferdinand z Vladislavovo hčerjo Ano, Vladislavov sin Ludovik pa z Maksimilijanovo vnučkinjo Marijo. Zato so takrat po pravici blagrovali Avstrijo, rekoč: „Le vojskujte se drugi, a ti, srečna Avstrija, ženi se!“

3. Maksimilijanove vojne. Maksimilijan I. je docela preustrojil vojsko. Ker so postali oklopni vitezi vsled uporabe smodnika za boj brezpomembni, je sestavil svoje čete iz navadnih vojnih mezdnikov (Landsknechte), ki jih je oborožil s sulicami in puškami. Posebno pozornost je obračal na topove, ki jim je dal celo posebna imena (Weckauf, Purlepaus).

Največ preglavic so povzročili Maksimilijanu Benečani. L. 1508. je poslal cesar nanje Kranjce, Korošce in slovenske Štajerce, toda pri Kadoru na Furlanskem so jih potolkli sovražniki. Nato so Benečani osvojili Istro, Goriško, Trst, Vipavo in Idrijo; ustavila jih je šele hrabra posadka v Postojni. Ko so čez tri leta zopet vdrli na Kranjsko, jih

je porazil Hrvat Krištof Frankopan pri Senožečah; Benečani so zopet izgubili pridobljene pokrajine, a ljubljanski škof Krištof Ravbar jim je odvzel tudi Gradišče ob Soči in Videm.

4. Maksimilijanovo vladanje. Maksimilijanova država je bila silno obsežna; zato je bilo treba uvesti redne poštne zveze. Italijanski plemenitaš Thurn (pozneje Thurn-Taxis) je bil s cesarjevim privoljenjem ustanovil redno poštno zvezo med Dunajem, Brusljem, Benetkami in Rimom.

Maksimilijan I. je zapovedal „večni mir“ ter je zakonitim potom določil, kaj je hudodelstvo in kaj prestopek, ter je ustanovil kazni za zločine in prekrške.

Doslej je država nalagala davke le v nujnih slučajih, a Maksimilijan I. je uvedel redne davke. Tudi je ugodil nekaterim deželam s tem, da je iz njih iztiral žide.

Maksimilijan I. si je nadel naslov „izvoljenega rimskega cesarja“, ne da bi bil venčan v Rimu, in ta zgled so posnemali vsi njegovi nasledniki. Dotlej so si namreč lastili naslov cesarja samo tisti nemški kralji, ki jih je bil venčal papež.

5. Maksimilijanova osebnost. Mlada leta cesarjeviča Maksimilijana niso mnogo obetala; do šestega leta ni znal niti govoriti. Toda strogi vzgojitelji so mu vrlo razbistrili um. Poleg nemščine je govoril francoski, latinski in tudi slovenski, kajti učitelj mu je bil Slovenec Tomaž Prek okar. Znanje so mu bile vse vede one dobe; posebno pa so se mu omilile umetnosti in pesništvo. Občeval je prijateljski z imenitnim slikarjem Albrehtom Dürerjem ter je dal zbrati v narodni epos „Gudrun“ starodavne nemške pesmi.

A tudi telesno je bil Maksimilijan vrlo vzgojen. Izuril se je v orožju in viteških borbah tako, da je bil kos najspretnejšim vitezom. Vsled tega so mu tudi nadeli častni priimek „zadnjega viteza“.

Poleg viteških iger mu je bil najljubši lov, in često je prišel na štajerske planine ali pa na Koroško, kjer je ob Zili lovil merjasce. Logarji so morali vestno nadzorovati gozde v obrambo divjačine, pa tudi radi varstva šum; posebno so morali varovati gozde po Krasu.

Na lovu je Maksimilijan I. često zabredel v smrtno nevarnost. Nekoč je zašel na Martinovi peči blizu Inomosta tako, da ni mogel ne naprej, ne nazaj. Že je mislil, da ni zanj rešitve, ko je pristopil mladenič — legenda pravi, da je bil sam angel — ga prijel za roko ter varno privedel v dolino.

II. Kmetiški upori.*

1. Upor na Koroškem l. 1478. Proti koncu srednjega veka je bil kmet popolnoma v rokah gosposke, ki je boljbolj omejevala pravice podložnikov. Že za Friderika III. so se kmetje pritoževali naglas, se ustavljali tlaki in odrekli davščine. Ko je iz Švice in z Nemškega došla vest, da sklepajo kmetje „punte“ (nemški „Bund“) in da so se Švicarji popolnoma osvobodili, je tudi v naših krajih zavladala ista želja.

L. 1478. so se zbrali kmetje na Zili in napravili „punt“, ki se je bliskoma razširil po sosednih krajih. Baš tačas pa se je bližala turška drhal čez Predel Trbižu. Uporniki so hoteli najprej pobiti Turke, katerim so se postavili v bran pri Kokoovem pod vodstvom kmeta Matjaža. Toda Turki so uporniško četo popolnoma porazili, a naposled so še gosposke mnogo kmetov polovile in jih zaprle v grajske temnice ali obsodile na smrt.

2. Boj za „staro pravdo“ l. 1515. Položaj kmetov se je za vlade cesarja Maksimilijana I. še poslabšal. Cesarski in beneški vojaki pa tudi Turki so kar vprek drli in trapili ubogega kmeta. Vrhutega je Maksimilijan I. iznova prepovedal kupčevanje po kmetih in naseljevanje kmetov po mestih, a davkov jim je nalagal vedno več.

Kmetje so se najprej pritožili pri samem cesarju v Augsburgu. A ker tudi te pritožbe niso pomagale, je nastal l. 1515. velik upor, ki se je razširil po vsem Slovenskem. Vzajemni klic vseh upornikov je bila „stara pravda“, t. j. podložniki so zahtevali pravice iz starodavnih časov. Uporniki so najprej napadli in umorili kočevskega pleniča Thurna, ki je bil razvpit kot najkruitejši trinog. Nato so naskočili in zažgali gradove Mehovo, Šrajbarski Turen, Boštanj, Mokronog, Rako, Polhov Gradec, Čušperk i. dr. Tudi na Štajerskem so razdejali mnogo gradov, si osvajali orožje, živino in žito, popivali po grajskih kletih in zažigali gosposke domove.

A graščaki tudi niso držali križem rok. Juri Herberstein je s pomočjo cesarskih vojakov pri Vuzenici, Celju in pri Brežicah hitro potolkel neizvežbane kmetiške čete. „Morilec kmetov“ je brez usmiljenja pobijal upornike, mnogo pa je bilo obešenih v Gradcu.

* Prim. A. Aškerčev venec pesmi „Stara pravda“.

3. Upor na Štajerskem in Hrvaškem l. 1573. Po nesrečnem vstanku je gospoda naložila podložnikom še večje naklade „za večno kazen“. Razentega je zahtevala odškodovanja za vso škodo, ki so jim jo bili napravili kmetje, poudarjajoč vedno, da so graščaki steber državi, ne pa „nezvesti“ slovenski kmetje. Cesar ni mogel pomagati podložnikom, in tako je l. 1573. zopet tekla kri. Neposredni povod temu vstanku so bila silna grozodejstva, ki jih je počenjal Tahi, lastnik Susedgrada pri Zagrebu. Uprli pa so se to pot kmetje po Kranjskem, Štajerskem in Hrvaškem. Kot poziv k pristopu h kmetiški zvezi je krožilo petelinje pero po deželah. Upornike so vodili Matija Gubec, Andrej Pasanac, Mihael Gušetič in Ilija Gregorič. Poveljnik upornih kmetov, ki so bili oboroženi s kosami, cepci, sekirami, puškami in drugim orožjem, je bil Ilija Gregorič. Podložniki Cesargrada ob Sotli so prvi začeli boj ter se polastili gradov in mest, ki so bila slabo utrjena. Na Kranjskem je baron Turn brž zbral žužemperške Uskoke in kranjske konjike ter udaril na uporne kmete, ki so se umaknili v Krško. Tu jih je v mestu obkolil in povzročil neusmiljeno klanje: nad 300 kmetov je bilo ubitih, mnogo jih je utonilo v Savi, ujetnikom pa je dal odrezati ušesa, nosove in roke.

Medtem se je Ilija Gregorič polastil Brežic, ki so bile slabo utrjene. Ko je izvedel o nesrečnem boju pri Krškem, se je umikal proti Hrvaški, a združena ogrska in štajerska vojska ga je popolnoma porazila pri Št. Petru pod Sv. gorami. Gregoriča in Gušetiča so na Dunaju obglavili, a „kmetiškega kralja“, Matijo Gubca, so v Zagrebu na trgu sv. Marka posadili na razbeljen železni prestol, mu dali razbeljeno železno krono na glavo in mu naposled raztrgali telo na štiri kose. Tako se je žalostno končal kmetiški upor, ne da bi slovenski „raji“ prinesel zaželjenih uspehov.

III. Ferdinand I. (1522.—1564.).

1. Razdelitev habsburških dežel. Ko je zatisnil Maksimilijan I. oči, je postal vnuk Karla, doslej že kralj španski, tudi gospodar avstrijskih dežel, a nemški izborni knezi so ga izvolili za rimskoniški cesarja. Sedaj ni bilo mogočnejšega vladarja od Karla V.; zakaj njegove države so se raztezale tako daleč čez Evropo in Ameriko, da so rekali, da v njih ne zatone solnce.

Baš zato pa je imel tudi mogočne sovražnike, posebno Francoze na zapadu in Turke na vzhodu. Ker je bilo vladarsko breme pretežko za enega samega človeka, je Karel prepustil l. 1522. avstrijske dežele bratu Ferdinandu.

2. Ferdinand I. pridobi Češko, Ogrsko in Hrvaško. Ko je češko-ogrski kralj Ludovik II. obležal mrtev v bitki pri Mohaču (l. 1526.), bi bilo moralo po dedni pogodbi pripasti Ogrsko, Hrvaško in Češko njegovemu svaku Ferdinandu. Te države pa so si prisvajale vse pravice samostalnih kraljestev; zato je mogel postati kralj le tisti, ki so ga izvolili stanovci, takratni zastopniki naroda. Čehi so sicer izvolili Ferdinanda za kralja, na Ogrskem pa ga premnogi plemenitaši niso hoteli priznati in so proglasili erdeljskega vojvodo Ivana Zapoljskega kraljem. Tudi Hrvatje niso bili edini; nekaj velikašev je bilo za Ferdinanda, drugi za Zapoljskega. Ko se je pa l. 1527. sestal hrvaški sabor v Cetlnu, gradu kneza Jurija Frankopana, je vendarle izbral Ferdinanda svojim kraljem. Na ta način je bil položen temelj današnji habsburški monarhiji.

Na Ogrskem je mnogo krvi preteklo za bogato dediščino; a naposled je Zapoljski obdržal Erdeljsko, Turki so se polastili južne in osrednje Ogrske, Slavonlje in vzhodne Hrvaške, Ferdinandu I. pa je ostala le severozapadna Ogrska in večji del Hrvaške. V Budimu je stoloval odsihdob poldrugo stoletje turški paša, sultanu pa so morali pošiljati Ferdinand I. in njegovi nasledniki na leto po 30.000 cekinov, da jih je priznaval za ogrske kralje.

Ferdinand I. je še pred smrtjo razdelil dežele med svoje tri sinove: Maksimilijanu (II.) je dal Ogrsko, Hrvaško, Češko, Gorenjo in Dolenjo Avstrijo, Ferdinandu Tirole in Prednjo Avstrijo (t. j. habsburška posestva na Švabskem in v Švici), in Karlu Notranjo Avstrijo, t. j. Štajersko, Kranjsko Koroško in Primorsko.

IV. Reformacija.

1. **Martin Luther.** Vzroki verskega razkola. Cerkveni protivniki so izrabili prillko, ki se jim je ponudila za papeževanja Leona X. Le-ta je namreč sklenil, da zgradi velikansko cerkev sv. Petra, ter je v ta namen razpisal odpustke. Mogunški nadškof je poveril dominikance, naj pobirajo darove. Raznesla pa

se je vest, da se dominikanec Tetzl ne ravna po cerkvenem nauku, nego da zgolj prodaja odpustke in ne samo po cerkvah, ampak celo po semnjih. Dominikancem pa so bili gorki menihi avguštinci, in k temu redu je pripadal tudi dr. Martin Luther.

Ź Luthrovega življenja. Narodil se je Luther l. 1483. v Eislebnu kot sin ubogega skrilarja. Kot dijak je prebil mnogo bede. Spričo neke obljube je stopil v avguštinski red ter je bil radi svoje učenosti pozvan kot profesor na vseučilišče v Wittenbergu.

Ko je čul Luther govornice o Tetzlu, je napisal 95 stavkov ali tez, tičočili se odpustkov, ter je nabil ta spis zvečer pred Vsemi svetimi l. 1517. na cerkvena vrata. Na ta način so se brž ovedeli Luthrovi novi nauki, ki jim je bilo jedro „evangelijska prostost“, t. j. sleherni človek si sme tolmačiti sv. pismo po svojem razumu. Ker Luther ni hotel preklicati novih naukov in je papežev poziv (~~huda~~) celo sežgal, ga je papež izobčil. Kmalu nato ga je pozval cesar Karel V. pred državni zbor v Worms. Ker je pa tudi tu zagovarjal svoje nauke, ga je cesar z wormskim ediktom preklical* ter velel sežgati njegove spise.

Boječ se za njegovo varnost, ga je dal njegov privrženec, saski-izbornik Friderik Modri, navidezno napasti v Turinškem lesu in ga odvesti na grad Wartburg. Tu je živel Luther kot gospodič Juri ter je prevajal sv. pismo v nemščino in zlagal druge spise, ki so se s pomočjo tiska brzo razširili med narodom.

Luthrovi privrženci so trdili, da uče novo vero po besedah evangelija; zato so se nazivali novoverci evangelijski kristjani ali pa lutrovci. Katoličani pa so jim nadeli ime protestanti, ker so protestirali (ugovarjali) sklepu državnega zbora, ki je hotel zabraniti razširjanje reformacije, t. j. cerkvene preosnove.

Razširjanje nove vere. Seme Luthrovih naukov se je zaneslo daleč preko nemških mej. V Švici sta nastopila Urrli Zwingli in Ivan Calvin, ki sta vsak po svoje tolmačila

* Preklicati, t. j. odvzeti vse državljanske pravice; prekleti, t. j. izobčiti iz sv. Cerkve.

sv. pismo. Lutrovstvo se je sčasoma razširilo po vseh severnih državah, osobito na Danskem, Švedskem in Norveškem. Na Nizozemskem, ki je bila last Španske, so prodrili nauki Kalvinovi. Ko je španski kralj hotel zatreti novoverstvo, je nastala revolucija, po kateri je severni del dežele postal svoboden; le južni del (Belgija) je ostal zvest katoliški Cerkvi in Habsburžanom. Na Škotskem so Kalvinovi privrženci celo iztirali kraljico Marijo, iz rodu stuarškega. Marija je pribežala k angleški kraljici Elizabeti, ki jo je pa dala zapreti in pozneje obglaviti (l. 1587.).

Protireformacija. Večina nemških knezov se je javno priznala k lutrovstvu in nekateri so celo z orožjem v roki nastopili proti cesarju Karlu V., ki je bil zvesto vdan katoliški veri. Moric Saski, njegov največji protivnik, bi bil skoro ujel cesarja v Ehrenberski soteski na Tirolskem.

Ker je lutrovstvo pri visokih knezih in v ljudstvu pridobivalo vedno več veljave, je papež sklical cerkveni zbor v Trident. Tu so se posvetovali o sredstvih, kako naj bi se odpravile razvade v katoliški Cerkvi, da bi si zopet osvojila izgubljena tla. Ta preuredba se imenuje katoliška reformacija ali protireformacija. Posebnih zaslug za utrditev Cerkve pa si je pridobila „Družba Jezusova“, ki jo je ustanovil španski plemenitaš Ignacij Loyola (l. 1540.).

2. Lutrovstvo na Slovenskem. Plemiči, tuji trgovci, obrtniki in rudokopi s Saskega so zanesli Luthrove nauke tudi v slovenske dežele. Hudo zatirani kmetje so radi poslušali krivo-verce, ker jim je nova vera obetala „svobodo“, a tudi plemenitaši so se brž poprijeli novoverstva, da so se laže polastili cerkvenega imetja.

Prvak slovenskih lutrovcev je bil ljubljanski kanonik Primož Trubar, kateremu se je pridružilo še več drugih: Boštjan Krel, Juri Dalmatin in Adam Bohorič. Hoteč utemeljiti novoverstvu trdno podlago, je poslovenil Trubar evangelijsko sv. Mateja (l. 1555.) in potem še druge dele novega zakona in pa Davidove psalme, Dalmatin pa celo sv. pismo (l. 1584.). To je bil pričetek novoslovenskega slovstva. Slovenske novoverske knjige so se natislovale zlasti v Tübingenu, v Urahu, v Regensburgu in v Wittenbergu. Slovenski knjigotisk so razen deželnih stanov podpirali domači plemiči, med kate-

rimi se je odlikoval z največjo požrtvovalnostjo Ivan baron Ungnad. Omenjene in druge novoverske knjige so utihotali celo v sodih ter jih razširjali med narodom.

Ko je zavladal Notranji Avstriji nadvojvoda Karel Kato-
ličan (1564.—1590.), je iztiral luteranske propovednike in dal sežgati mnogo novoverskih knjig. Da bi neprestano prodiranje protestantske vere še bolj zajezil, je pozval v deželo jeznite ter jim izročil novo, l. 1586. ustanovljeno vseučilišče v Gradcu. Skoro docela pa je zatrl lutrstvo po Notranji Avstriji in zlasti po Slovenskem Karlov sin Ferdinand, kateremu je pomagal posebno ljubljanski škof Tomaž Hren.

3. Tridesetletna vojna. Pričetek vojne. Češki stanovi so prisilili vedoželjnega, a bolnega cesarja Rudolfa II., da je podpisal „majestat“ (l. 1609.); v tem pismu je dovolil Čehom, da smejo prosto izvrševati lutrsko vero in tudi zidati cerkve na kraljevih posestvih. Od Rudolfovega naslednika Matije (1612.—1619.) so pričakovali lutrovci še večje podpore. Zato so začeli kar meni nič tebi nič graditi dve cerkvi na posestvu praškega nadškofa in opata brmovskega, češ, da so cerkvena posestva pravzaprav kraljeva last. Ker pa je cesar Matija potegnil z nadškofom in z opatom, ki nista pustila dograditi omenjenih cerkva, je bil ogenj v strehi. Vodje protestantov so oboroženi vdrli na Hradčane ter vrgli dva cesarska namestnika, Martinica in Slavato, s tajnikom Fabricijem vred skozi okno (l. 1618.). Ta dan (23. maja) se smatra za pričetek krvave tridesetletne vojne.

Ferdinand II. Kmalu po pričetku vojne je umrl cesar Matija in sledil mu je Ferdinand II. (1619.—1637.). Toda Čehi niso hoteli priznati katoliškega Ferdinanda II. svojim vladarjem, ampak izvolili so palatinskega izbornika Friderika za kralja. Grof Matija Thurn je privedel vojsko čeških upornikov pred Dunaj, in mestu se je tudi bližal erdeljski vojvoda Bethlen Gabor, hoteč si osvojiti Ogrsko. A tudi na Dunaju samem so vstajali luteranci zoper Ferdinanda. Nekoč so celo vdrli v njegov grad ter ga silili, naj jim podpiše neko listino; iz stiske ga je šele rešil oddelek konjikov, ki mu je prihitel na pomoč. Sedaj se je unaknil tudi Thurn izpred Dunaja, a Bethlen se je moral obrniti zoper Poljake, ki so mu bili prišli za hrbet.

Položaj Ferdinandov se je bil torej mahoma izpremenil. Cesarska vojska je vdrla na Češko ter je popolnoma pobila nasprotnike v bitki na Beli gori poleg Prage (dne 8. listopada l. 1620.). Kralj Friderik je sramotno pobegnil, in ker je trajalo njegovo vladanje samo eno zimo, so mu nadeli zbadljivi priimek „zimskega kralja“.

Poraz na Beli gori je imel za češki narod najhujše posledice. Cesar Ferdinand II. je dal 27 plemenitašev obglaviti in veliki večini graščakov je odvzel posestva in jih je razdelil tujcem, največ Nemcem. Dežela je izgubila pravico voliti kralja, in češka krona je bila odslej dedna. Nemškemu jeziku so bile prisojene iste pravice, ki jih je dotlej imel le češki jezik. Cesar je lastnoročno prerezal „majestat“ in izdal „prenovljeni deželni red“ za Češko (l. 1627.).

Wallenstein. V obrambo protestantovske vere sta se dvignila zoper cesarja tudi danski kralj Kristijan IV. in švedski kralj Gustav Adolf. Najboljši vojskovodja cesarja Ferdinanda je bil nekaj časa češki plemič Albrecht Wallenstein. Odlikoval se je po hrabrosti in premetenosti, a vojake, med katerimi je bilo veliko Hrvatov, si je vedel pridobiti z izredno darežljivostjo. Wallenstein je s svojo vojsko zmagovito prodril na sever ter je pokoril cesarju vso državo od Baltiškega do Jadranskega morja. Ko ga je Ferdinand II. za njegove zasluge imenoval celo za vojvodo friedlandskega, so zahtevali nemški izborni knezi, da naj mu cesar odvzame poveljništvo vojske, češ, da jo vlada presamovoljno. Po daljšem obotavljanju je Ferdinand ustregel zahtevi izbornikov. Kuhajoč tiho jezo, je pustil Wallenstein vojsko ter šel na svoja posestva na Češkem, kjer je živel v kraljevem sijaju.

Prav takrat, ko so odvzeli Wallensteinu vrhovno poveljništvo, se je izkrcał švedski kralj Gustav Adolf z močno vojsko na severnonemški obali. V bitki pri Breitenfeldu na Lipskem polju je porazil Ferdinandovo vojsko, ki jo je vodil poveljnik Tilly (l. 1631.). Ker so bile cesarske dedne dežele v nevarnosti, je Ferdinand II. pozval Wallensteina, naj zopet prevzame vrhovno poveljstvo. Pri Lützen u blizu Lipskega sta se po daljšem oprezanju sprijela največja vojskovodja svojega časa. Švedi so zmagali vzlíc temu, da je Gustav Adolf obležal mrtev v bojnem metežu (l. 1632.). Wallenstein se je umaknil na

Češko. Ker pa je roke križem držal, so ga obdolžili izdajalstva, češ, da se skrivaj pogaja s sovražniki. Cesar ga je zato zopet odstavil, polkovnik Buttler pa ga je v Hebu na Češkem dal v spalnici umoriti (l. 1634.).

Ferdinand III. (1637.—1657.). Cesarjev sin, nadvojvoda Ferdinand, je še isto leto, ko so umorili Wallensteina, porazil švedsko vojsko pri Nördlingnu na Bavarskem. Ko pa je Ferdinand III. po očetovi smrti zasedel cesarski prestol, so Švedi iznova pridrli na Češko, opustošili vsò deželo in general Torstenson je privedel ropajoče čete naposled pred Dunaj. Toda Dunaj se je krepko ustavljal sovražniku, dasi se je morala cesarska vojska bojevati tudi s Francozi. Videč, da pred Dunajem ničesar ne opravi, se je Torstenson obrnil na Moravsko, kjer se je zopet brezuspešno zaletaval v Brno. Baško so Švedi oblegali Prago, se je raznesla vesela vest, da se je sklenil westfalski mir.

Westfalski mir (1648.). Po dolgem pogajanju se je sklenil na Westfalskem mir, ki ni bil posebno ugoden za nemškega cesarja. Nemška država je morala mnogo zemlje odstopiti Švedom in Francozom, knezi so postali skoro popolnoma neodvisni in država je bila odslej še bolj raztrgana kakor poprej. V verskem oziru pa so bili odslej vsi evangelijski veroizpovedniki ravnopravni s katoličani.

Posledice tridesetletne vojne. Po westfalskem miru cesar ni razpustil vseh čet, ampak obdržal je nekaj polkov, ki so tvorili stalno vojsko. Za vzdrževanje stalne vojske pa so naložili ljudstvu rednih davkov, dasi je vladalo že splošno siromaštvo. Ne le bivši vojaki, ampak tudi meščani so šli med razbojnike, ker se niso mogli preživljati na pošten način. Polja so bila prepreežena z grmovjem in nekatere vasi so bile docela zapuščene. V denarnih stiskah so vladarji kovali jako slabe peneze, a podaniki so jih morali jemati za dobre. Zato so pa obrtniki in kmetje zvišali ceno svojih pridelkov in izdelkov tako, da je zavladala grozna draginja. Razne vraže pa so vtisnile tej dobi še groznejši pečat. Posebno razširjena je bila vera v čarovnice. Tudi v naših krajih so dolžili nekatere ženske, da imajo svoje čarovniške shode na Kleku, na Donački gori i. dr. Na stotine takih nesrečnih žrtev so sežgali na grnadi.

V. Leopold I. in Ludovik XIV.

1. Vojne Leopolda I. Jedva se je Nemiška država malo opomogla iz nadlog tridesetletne vojne, že je bil cesar Leopold I. (1658.—1705.) med dvema sovražnikoma; na vzhodu so se zopet z vso silo dvignili Turki, na zapadu pa je neprestano vznemirjal mejo francoski kralj Ludovik XIV. Turki so morali sramotno bežati izpred Dunaja in so tudi na Ogrskem izgubljali čimdalje več tal. Ščuval je Turke francoski kralj, ki je bil Avstriji posebno gorak. Ko je pa na Španskem umrl zadnji Habsburžan in se je Ludovik XIV. hotel polastiti te dežele, se je vnela med Francosko in Nemčijo takozvana „španska nasledstvena vojna“, v kateri se je posebno odlikoval Evgen Savojski.

2. Ludovik XIV. Po tridesetletni vojni ni bilo v Evropi mogočnejšega vladarja od francoskega kralja Ludovika XIV. Postave je bil visoke in v kretanju se je vedno zavedal svojega dostojanstva. Smatral se je vzvišenega nad vse človeštvo in svojo vseoblastnost je izražal z izrekom: „Država sem jaz!“ V Versaillesu (izg. Verzaju) je dal zgraditi prekrasen grad in zasaditi umetalne vrtove, a na dvoru se je obdal s sijajem, da so ga imenovali le „solnčnega kralja“. Da je dosegel Ludovik XIV. toliko slavo, je tudi zasluga njegovih umnih svetovalcev, osobito ministra Colberta (izg. Kolber-a).

3. Zarota Zrinjskega in drugov. Leopold I. si je tudi na Ogrskem in Hrvaškem nakopal veliko sovraštvo, ker se ni oziral na ustavo ogrskega in hrvaškega kraljestva, ko je sklenil s Turki sramotni mir, navzlic slavni zmagi pri Št. Gotardu (l. 1664.). Ogrski in hrvaški velikaši so sklenili zaroto, ki sta ji bila na čelu hrvaški ban Peter Zrinjski in njegov svak Krsto Frankopan. Upor sta zanesla tudi v slovenske pokrajine; pridružil se je namreč zarotnikom grof Erazem Tatenbach, deželni glavär štajerski, in goriški deželni glavär grof Thurn. Toda zaroto so ovadili cesarju, preden so se uporniki pripravili na boj. Zrinjski in Frankopan sta se vdala, in ker so jina obljubili milost, sta se odpravila radovoljno na Dunaj. Tam pa so oba takoj zaprli kot veleizdajnika, ju poslali v Dunajsko Novo mesto ter obglavili (l. 1671.). Obglavili so tudi ogrskega grofa Nadasdyja (izg. Nadaždija) na Dunaju, Erazma Tatenbacha pa v Gradcu.

4. Leopoldova vlada. Ker Leopold I. ni bil posebno trdne volje, se je vdajal vse svoje žive dni vplivu svojih ministrov. Med njimi je nekaj let zavzemal prvo mesto kranjski grof Ivan Vajkard Turjaški (Auersperg). Cesar dolgo ni vedel, da je ta njegov minister pravzaprav služabnik najhujšega sovražnika, francoskega kralja Ludovika XIV. A grofa Turjaškega tekmeč, grof Lobkovic, je odprl oči cesarju, in Turjaški je moral zapustiti dvor ter iti v Ljubljano v prognanstvo.

Slično usodo, kakršna je zadela Čehe po bitki na Beli gori, je odločil Leopold I. tudi Ogrom. Vzel jim je pravico, voliti kralja, ter je proglasil Ogrsko in Hrvaško za dedni kraljestvi. Preklical je tudi tisto določbo „zlate bule“ (t. j. ogrske ustavne listine iz l. 1222.), ki je dovoljevala ogrskim in hrvaškim plemenitašem, da se smejo upreti kralju z orožjem, čim bi kršil ustavo.

5. Jožef I. (1705.—1711.), naslednik Leopoldov. Za vladanja Jožefa I. so se nadaljevali boji za špansko dediščino. Evgen Savojski je sicer Francoze porazil pri Turinu, a dolgotrajni španski nasledstveni vojni le še ni bilo konec, ker so tudi Ogrji delali cesarju preglavice. Nezadovoljnost na Ogrskem je vedno bolj naraščala in naposled je izbruhnila očitna vstaja, ki jo je vodil Fran Rakóczy (izg. Rakoci). Njegove čete so vdrle tudi čez mejo ter pustošile po Moravskem in Nižjem Avstrijskem ter so prihrumele celo pred vrata dunajskega mesta. Cesarska vojska je kmalu nato premagala Rakoczyja, a Ogrji so se umirili šele potem, ko jim je cesar obljubil, da pomilosti upornike in da bo varoval ogrsko ustavo.

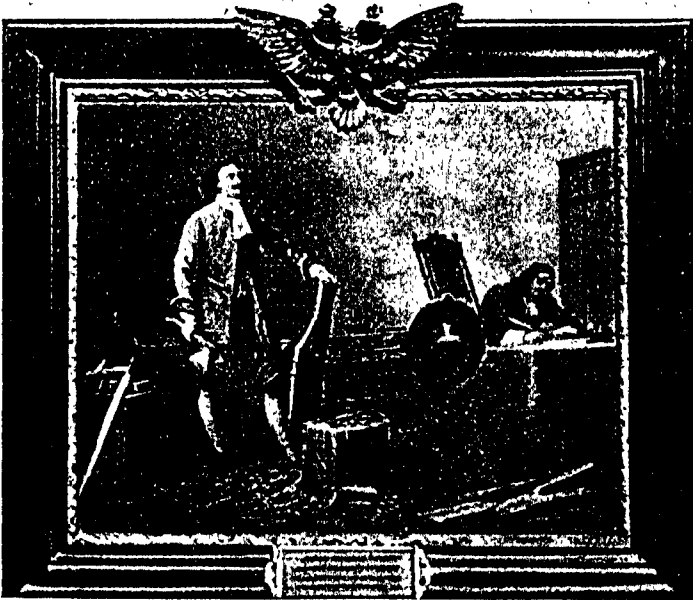
Jožef I. je bil viteškega vedenja, izvrsten jezdec in strasten lovec. Po njem so imenovali 8. dunajski okraj „Josefstadt“. Umri je šele 33 let star na osepnicah, ki so takrat zahtevale v naši očetnjavi premnogo žrtev, ker se še niso vedeli varovati s cepljenjem koz.

VI. Peter Veliki.

Velika ruska država je še v prvih stoletjih novega veka imela malo stika z zapadnimi deželami. Šele ko je zavladal ogromni državi car Peter, je stopila Ruska v prvo vrsto evropskih velesil. Dokler je bil Peter še premlad za vlado, je vladala zanj njegova slavohlepna sestra Zofija. Da bi Petra omrzila Rusom, ga je izročila v vzgojo tujcu, Švicarju Lefortu. Ali

baš ta slučaj ga je pozneje povzdignil nad druge vladarje ruske; zakaj v občevanju z Lefortom se mu je zbudila ljubezen in spoštovanje do zapadne kulture. Zofija je v svoji vladateljnosti nahujkala tudi carske strelce, da so se uprli Petru. Toda Petrovi privrženci so udušili vstajo. Nato je Peter prevzel sam vladarstvo, slavohlepno sestro pa je dal zapreti v samostan.

Čim je Peter zasedel prestol, je začel povsem preustrojevati Rusko. V boju s Turki je osvojil mesto Azov ter tako raztegnil mejo svoje države do morske obali. Nato je odpotoval

Sl. 16. Car Peter Veliki teše ladjo. (Slika v hišici carja Petra v Zaandamu na Nizozemskem.)

v prosvetljene zapadne dežele, da bi bolje proučil njih napredne uredbe. Na Nizozemskem je stopil celo v službo nekega tesarja, da bi se temeljito izučil, kako se gradijo ladje (sl. 16.). Ko je pozneje potoval po Angleškem in ogledoval ponosno mornarico, je navdušeno vzkliknil: „Da nisem car ruski, ne bi hotel postati nič drugega nego admiral angleški!“

Z Angleške se je vrnil preko Nemške in Avstrije domov, ker so se mu zopet uprli strelci, nezadovoljni z njegovimi novotarijami. Ko je udušil v Moskvi upor, je popolnoma nanovo

uredil svojo vojsko, ki so mu jo izvežbali tuji častniki. Razen tega je jel ustanavljati šole, uvajal zapadno nošo in pozival tuje učenjake, da so mu razširjali prosveto v njegovem cesarstvu. Osebito pa se je brigal za pomorsko trgovino. V to svrhu je razširjeval svojo državo proti Baltiškemu morju na račun Švedske; vsled tega se je pa zapletel v dolgotrajno takozvano severno vojno. O tem času je tudi položil temelj novemu prestolnemu mestu, ki so ga po njem nazvali Sankt Peterburg (l. 1703.). Kot najvišjo oblast za cerkvene posle je uvedel sveti sinod, a tudi v verskih stvareh je pridržal sebi najvišje poglavarstvo. Ko je srečno končal severno vojno, si je nadel naslov „carja vseh Rusov“. Umrl je leta 1725. Peter Veliki je bil preporoditelj Rusije in je položil temelj njeni sedanji moččnosti.

VII. Karel VI. (1711.—1740.).

1. **Njegove vojne.** Karel VI., mlajši brat Jožefov, je izdatno razširil meje svoje države. Španska nasledstvena vojna, ki je trajala 13 let (1700.—1713.) ter delala Habsburžanom dokaj skrbi, se je naposled zaključila z mirom v Utrechtu. Karel VI. se je pogodil s francoskim kraljem tako, da ostane vnuk Ludovika XIV. kralj španski, Avstrija pa dobi Belgijo, Lombardijo, Napoljsko in Sardinijo, katera se je nekoliko let pozneje zamenjala z bogatejšo Sicilijo.

Karlov slavni vojskovodja Evgen Savojski je priboril Avstriji tudi na vzhodu novih pokrajin. Sultan je moral odstopiti v požarevskem miru (l. 1718.) ves Banat, severne pokrajine Bosne in Srbske in zapadno Vlaško; toda nasledniki Evgenovi so jo tako zavozili, da je po belgrajskem miru (l. 1739.) ostal Avstriji samo Banat.

2. **Pragmatiška sankcija.** Karel VI. je bil zadnji moški potomec habsburškega rodu. Hoteč svojemu rodu vsekakor ohraniti vladarski prestol, je izdal l. 1713. temeljni državni zakon o nasledstvu, takoimenovano „pragmatiško sankcijo“. Ta zakon je določal, da se dedne dežele ne smejo razdeliti in da prehajajo na sinove in sploh na moško vrsto potomcev po načelu prvorojenstva, in ako bi teh ne bilo, na hčere tako, da sledi najprej najstarejša hči in njeni potomci.

Pragmatsko sankcijo so priznali vsi deželni stanovi z Ogrri vred, a hrvaški stanovi so celo že l. 1712. izjavili, da sprejemajo za vladarje tisto princezinjo ali njen zarod, ki vlada v Avstriji, Štajerski, Koroški in Kranjski ter stoluje v Avstriji. Te določbe pragmatske sankcije so priznali tudi vsi sosednji vladarji, izimši volilnega kneza bavarskega, ki je kot zet Jožefa I. upal, da zasede prestol Karla VI.

3. Trgovina in obrtnost za Karla VI. Karel VI. je dajal obrtnikom in trgovcem monopole in privilegije (posebne pravice), jih oproščeval davkov in drugih bremen ter jih podpiral na vse mogoče načine. V Ljubljani so takas ustanovili svilarnico in nasadili na Gradu murbe, a drugod so ustanavljali steklarnice, suknarnice in drugovrstne tvornice. Ker razvoj trgovine ni možen brez dobrih cest, so zgradili lepe ceste čez Semernik do Trsta, čez Ljubelj in s Hrvaškega na Reko. Tudi tek Save so uredili in namesto broda pri Črnučah zgradili trden most. Reko in Trst so povzdignili v prosti luki, t. j. vsako blago se je smelo dovažati tja brez carine in vsakdo si je smel graditi ladje ter prevažati domače in tuje blago.

Tretji del.

Od Marije Terezije do danes.

A. Pričetek vladarstva habsburško-lotarinške cesarske rodovine.

I. Marija Terezija (1740.—1780.).

1. Nastop vladarstva. S Karlom VI. je izmrl moški rod Habsburžanov, ki so vladali Avstrijo 458 let (1282.—1740.). Po pragmatiški sankciji je zasedla vladarski prestol Karlova najstarejša hči Marija Terezija. Le-ta je bila omožena z vojvodo lotarinškim Francem Štefanom, vnukom vojvode Karla, ki je pomagal pregnati Turke izpred Dunaja. Dasi so bile evropske države priznale pragmatiško sankcijo, vendar so se oglasili skoro vsi sosedje po Karlovi smrti, zahtevajoč vsak zase kos države. Prvi se je oglasil bavarski volilni knez Karel Albert, a njemu so se pridružili vladarji saksonski, španski in francoski. Pruski kralj Friderik II. je ponudil Mariji Tereziji pomoč, ako mu izlepa prepusti večji del Šleske. A mlada, jedva triindvajsetletna vladarica je odklonila poniževalno ponudbo ter je pričela boj proti vsem neprijateljem, upajoč na Boga in na ljubezen svojih podložnikov.

2. Nasledstvena vojna avstrijska. Prvi je vdrl čez mejo pruski kralj Friderik II. ter premagal Avstrijce pri Mollvichah. Po dveh dolgotrajnih vojnah, takozvanih šleskih vojnah, je naposled morala Marija Terezija prepustiti v draždanskem miru (l. 1745.) večji del Šleske Frideriku II. in le majhen kos, današnja Avstrijska Šleska, je ostala Avstriji.

Friderikovi uspehi so izpodbodli tudi druge sovražnike. Velika vojska Francozov in Bavarcev je prodrla na Gorenje Avstrijsko in sovražni jezdeci so se približali celo Dunaju. Stanovalci so trumoma bežali iz mesta. A sovražniki so se obrnili na Češko, hoteč se najprej polastiti te dežele. Priborili so si

Prago in bavarski volilni knez Karel Albert se je dal venčati za češkega kralja. Ko so poplavili še Španci in Napoljci avstrijske pokrajine v Italiji in ko so Francozi napadli Belgijo, je pač marsikdo mislil, da je odbila Avstriji zadnja ura. Cesarska rodovina se ni več čutila varne na Dunaju ter se je umaknila v Požun.

A v tej veliki stiski je našla Marija Terezija pomoč na Ogrskem, na Hrvaškem in v Vojni granici. Pozvala je ogrsko-hrvaški deželni zbor v Požun ter je z rosnim očesom v gladki latinščini naslikala zastopnikom obupni položaj. Besede nesrečne kraljice so tako prevzele prisotnike, da je zaoril zdušen klic: „Življenje in kri za našo kraljico!“ Ogrski mogotci so nabrali na svoje stroške več konjiških polkov, a največ oboroženega ljudstva je prilihtelo s Hrvaškega. Prišli so polki redne vojske, prišle so pa tudi hajduške čete, krdeča drznega barona Frana Trenka, bogatega graščaka slavonskega. Trenk je oborožil svoje „pandurje“ s handžari, samokresi in dolgimi puškami ter jim je pridružil tudi „turško“ godbo, predhodnico današnjih vojaških godb.

Nove vojske so kinalu potisnile Francoze in Bavarce iz avstrijskih dežel. Ruska carica, zaveznica avstrijska, pa je poslala močno vojsko proti Renu ter pregnala Francoze iz Belgije. Naposled so vse države v miru v Cahah (l. 1748.) sklenile, da pripadi Parma in Piacenza (izg. Pjačenca) Španski, Šleska pa ostani Frideriku; a Mariji Tereziji so priznale nasledstveno pravico in nerazdeljivost Avstrije in vrhutega so potrdile njenega soproga Franca za nemškega cesarja.

3. Sedemletna vojna (1756.—1763.). Najsrčnejša želja cesarice Marije Terezije je bila, da si zopet osvoji Šlesko. V to svrhu je sklenil njen modri minister Kaunitz, iz imenitne češke rodovine Kounicev, zvezo s Francozi. Tej zvezi so pristopili tudi ruska carica Elizabeta, kralj poljski, ki je bil tudi volilni knez saksonski, kralj švedski in nekateri manjši nemški knezi. Friderik II. pa je prehitel svoje nasprotnike in je z dobro izurjeno vojsko takoj vdrl na Saksonsko in odtod na Češko. Tako se je vnela krvava vojna, ki je trajala sedem let in pri kateri se je nagibala bojna sreča sedaj na to, sedaj na drugo stran.

Friderik II. je premagal avstrijskega generala Browna (izg. Bravna) pri Lobozicah, porazil našo vojsko pri Pragi ter jel oblegati mesto. General Daun je hitel Pragi pomagat

ter je trčil ob Pruse pri Kolinu. Tu je sovražnike tako porazil, da se je Friderik II. brzo umaknil s Češkega, a general Hadik je celo pridrl s 3400 Hrvati v Berlin. Pravljičica pripisuje velik del zasluge pri kolinski zmagi zvitemu kmetiču, ki je premeteno ovohunil pruski tabor; a v resnici je zmago odločila neustrašna avstrijska konjica. Cesarica je ustanovila v trajni spomin te zmage vojaški red Marije Terezije ter je podelila prvi veliki križ novega reda zmagovitemu Daun. (Pozneje je bil odlikovan s tem redom tudi slovenski učenjak Juri Vega.)

Friderik II. pa je že prihodnje leto zopet premagal Avstrijce pri Leuthnu ter si iznova priboril Šlesko.

Kmalu nato je „tolsta ekscelencja“ Daun porazil Pruse pri Hochkirchu v Lužicah, a general Ernest Gideon Laudon je pri Kunersdorfu ob Odri tako razbil sovražnikovo vojsko, da se je Friderik II. hotel usmrtiti same žalosti in sramote.

Slavni vojskovodja Laudon se je narodil na Ruskem, kjer je služil nekaj let carju v bojih s Turki. Ko je vstopil v avstrijsko službo, se je najprej bojeval kot podpoveljnik Trenkov na Bavarskem, nato je postal stotnik v polku hrvaških Likancev, za katere je skrbel prav očetovsko; a naposled je postal najokretnejši avstrijski general, ki ga slavi tudi naša narodna pesem.

V teh bojih so prinašali osobito Hrvati velikih žrtev za obrambo svoje kraljice in njenih dežel (Trenkovi pandurji).

Sreča pa je bila Frideriku II. mila. Prav ko je bil v največji stiski, so Rusi izstopili iz zveze z Avstrijo, ki jo je nato še premagal v nekaterih praskah. Marija Terezija se je naposled vdala v usodo in je v Hubertsburgu, lovskem dvorcu blizu Lipskega, sklenila s Prusi mir (l. 1763.), ki je določal, da obdrže Prusi pribojevani del Šleske.

4. Pridobitev dežel. Na Poljskem je vladala tačas velika zmešnjava in država je krvavela v domačih bojih. To priliko so porabili Rusi, Prusi in Avstrijci ter si prilastili obmejne pokrajine velike Poljske. Na ta način je pridobila Avstrija Galicijo in Vladimirsko (l. 1772.); a kmalu nato je odstopila Turška še Bukovino (l. 1775.). Po nasledstveni vojni bavarski, ki jo šaljivo imenujejo „krompirjevo vojno“, je dobila Avstrija kos Bavarske ob dolnji Ini (l. 1779.).

5. Reforme Marije Terezije. Marija Terezija ni le junaško branila države napram sovražnikom, marveč je tudi skrbela za blagostanje podložnikov. Kmetom je izkušala najprej pomagati

s takozvanim terezzijskim katastrom. Natanko se je namreč določilo, koliko davka plačuje kmet državi po razmerju posestva in koliko gosposka od svojih dohodkov. Tlake cesarica ni odpravila, pač pa je določila, da je nobenemu podložniku ni treba več ko trikrat na teden opravljati in da na leto ne sme biti več nego 156 dni tlake. Marija Terezija je tudi bodrila gosposke, da naj prepuščajo podložnikom najemne kmetije (Miethuben) proti zmerni kupnini; „Freistifte“ na Koroškem pa je izpremenila v dedna posestva. Odslej tudi ni smela gosposka zabranjevati podložnikom ženitve, ako ni bil prosilec nemanič ali potepuh. Občinske pašnike je ukazala cesarica razdeliti kmetom ter je podpirala kmetijske družbe, ki so se ustanovile tudi na Kranjskem, Štajerskem in Goriškem. Lov je prepovedala vsem neplemenitim ljudem, izimši duhovnike. Da bi pospešila čebelorejo, je ustanovila na Dunaju čebelarsko šolo, kjer je predaval Slovenec Anton Janša. Za Marije Terezije se je pričelo tudi osuševanje Ljubljanskega barja, in sadili so pridno krompir, ki je bil l. 1770. na ljubljanskem trgu prvič na prodaj, ter sejali lan in konopljo, deteljo in proso. A tudi nekatere čudne ukaze so tačas izdali kmetom: ovirali so vinorejo, češ, da obilica vina ni koristna narodu, in sleherni posestnik je moral na leto naloviti in oddati gosposki gotovo število vrabcev in pozneje tudi krtov, ki so jih tačas smatrali za škodljivce.

Obrtnost je Marija Terezija pospeševala z istimi sredstvi kakor cesar Karel VI.; dajala je obrtnikom nagrade in pravice, popuščala jim je davek in oproščevala nekatere delavce tlake in vojaščine. Posebno vneta je bila cesarica za platnarstvo, a na Kranjskem je še osobito podpirala čipkarstvo.

Da bi povzdignila trgovino, je odpravila večino zasebnih mitnic in carino med poedinimi deželami, izboljšala in zgradila mnogo cest, plovitev po Savi pa olajšala, da so odstranili na nevarnih krajih skale in kleči. V Trstu je dala zasuti kos morja in zgraditi ondod „Novo mesto“, kjer so se naselili večinoma trgovci.

Ker se je pravosodje izvrševalo v vsaki deželi drugače, je dala cesarica sestaviti „terezzijski krvosodni zakonik“, ki je pa določeval še krute kazni in nekaj časa še dovoljeval celo mučenje.

Marija Terezija je tudi posegala v cerkvene posle. Zabrnila je, da bi bili samostani in cerkve zavetišča zločincev (asyli), nadzorovala je propovedi v cerkvah, papeževa pisina (bulle) so se smela objavljati le z vladnim privoljenjem; na njeno prošnjo je papež odpravil 24 praznikov, a ostale je velel strože posvečevati.

V svrhu politične uprave je ustanovila na Dunaju direktorij, ki je bil približno to, kar je sedanje ministrstvo. V posameznih kronovinah so bile gubernije ali namestništva, in tem so bili podrejeni okrožni (kresijski) glavarji. Da bi bila pripravljena na sovražne napade, je vzdrževala 108.000 mož redne vojske, a za častniški naraščaj je ustanovila vojaško akademijo v Dunajskem Novem mestu.

V duhu prosvetljenega absolutizma (t. j. neomejene sanovlade) je Marija Terezija odločila, da „šola je politikum“, t. j. država ina vse posle šolstva v rokah. Da bi uredila avstrijsko ljudsko šolstvo, je pozvala opata Felbigerja iz pruske Šleske. Ta je izdal „splošni šolski red“, po katerem so se ustanovljale v vaseh trivijalke, po mestih glavne šole, v glavnih mestih pa normalke. Vse te šole so bile popolnoma nemške in Marija Terezija je želela, naj bi jih vsi otroci obiskovali šest ali sedem let, dasi se ni mogla odločiti za strogo šolsko dolžnost.

6. Osebnost Marije Terezije. Marijo Terezijo so vzgojevali najboljši učitelji one dobe. Naučila se je poleg nemščine najbolj francoščine, diplomatskega jezika, potem španjščine in radi Ogrov latinščine; a poučila se je tudi o državoslovnih vedah. V verskih rečeh je bila vestna in kot iskrena katoličanka je kazala svoje versko prepričanje tudi v dejanju. Za lepotičje ni marala in zmerna je bila v jedi in pijači. Pomagala je ubožcem in nesrečnikom ter je posečala bolnišnice. S soprogo Francem je živela v jako srečnem zakonu, a otrokom, ki jih je imela 16, je bila vzorna mati. Ko je cesar Franc I. l. 1765. nenadoma umrl, ni več odložila žalne obleke.

Po Vseh svetih l. 1780. pa je tudi ona hudo obolela. Ko so ji v boleznii prigovarjali, naj malko zaspi, je odvrnila: „Kako bi mogla spati sedaj, ko mi je sleherni trenutek stopiti pred Sodnika!“ Dne 29. listopada je izdihnila, a njene zadnje besede so bile: „Bog, vzemi mojo dušo k sebi!“ Narodi pa so žalovali

ob krsti najplemenitejše žene one dobe, ki je s soprogom Francem ustanovila Avstriji novo, še sedaj cvetočo rodovino habsburško-lotarinško.

II. Jožef II. (1780.—1790.).

1. Jožefova osebnost. Jožef II. se je narodil l. 1741., torej v dobi najhujših bojov, v katere je bila zapletena njegova mati Marija Terezija. Do sedmega leta so ga vzgajale ženske in so imele velik križ z dobrosrčnim, pa živim dečkom, ki je bil bistrega duha in dobrega spomina, a tudi svojeglav in kujav. Pozneje so poverili vzgojo odurnemu grofu Bathyanju (izg. Bačaniju), kateremu je mati cesarica celo dovolila, da sme cesarjeviču izbijati svojeglavnost s šibo. Napačna vzgoja je bila torej kriva, da je bil Jožef kot dozorel mož sicer neumorno delaven, a hlastav in nestalen. Dobro ga je označil pruski kralj Friderik II., ki se je izrazil o njem, da „pred prvim korakom stori že drugega“.

Po očetovi smrti (l. 1765.) so izvolili Jožefa II. za nemškega cesarja, a mati Marija Terezija ga je imenovala svojim sovladarjem ter mu poverila vojne posle. Da bi spoznal potrebe podložnikov, je Jožef II. prepotoval mnogo dežel, skrivajoč se pod imenom grofa Falkensteina. Na njegova potovanja nas spominja marsikatera dogodbica. Znano je, kako je v Slavkovicah blizu Brna prijel za plug in izoral brazdo, kako je na Češkem kaznoval uradnika, ki ni razdelil stradajočim kmetom žita, i. dr. Ker mu usoda ni naklonila rodbinske sreče — umrla sta mu dve ženi in od 25. leta je ostal vdovec — se je tembolj posvečal drugi veliki družini, svojim narodom. Nihče mu ni bil preubožnega in prenizkega stanu, da ne bi bil z njim občeval vljudno in podomače. Vsakomur je bilo možno govoriti z njim na takoimenovanem „kontrolorskem hodniku“ v cesarskem dvoru. Ostro je nekoč zavrnil stražnika, ki je bil potisnil revno starko na stran, da bi prišel neki gospod pred njo k cesarju, rekoč: „Če mi ne poslušamo ubožcev, kako smemo upati, da bo Bog nas poslušal!“ Ko je godrnjala plemenita gospoda, ker je cesarska vrta Augarten in Prater odprl splošnemu posetu, jim je odgovoril: „Ako naj bi jaz občeval samo z osebami svojega stanu, bi moral prebivati v rakvi kapucinski.“

2. Reforme. Jožef II. je hotel podrediti vse važne državne posle centralni vladl na Dunaju (centralizem). Samega sebe je smatral za prvega služabnika države, a njemu naj bi bilo uradništvo brezpogojno (absolutno) poslušno (absolutizem). Nemščino je hotel napraviti za državni jezik ter zbrisati razlike med raznimi narodi in veroizpovedanji tako, da bi se vsi podložniki čutili edno le Avstrijce.

Med obilimi preosnovami Jožefovimi je najznamenljejša, da je odpravil zadnje ostanke nevoljstva, ki so se bili še ohranili na Češkem, Moravskem, v Galiciji, na Ogrskem in na Kranjskem. Ukazal je, da naj kmet ne bo več last gosposke liki „repa na njivi“, ampak da si sme odslej podložnik prosto izbirati svoj stan, ženiti se po svoji volji in prepuščati zemljišče kateremukoli nasledniku. Tlako je toliko olajšal, da gosposka ni smela več kot dvakrat na teden klicati kmeta na tlačansko delo in na leto so smeli zahtevati graščaki kvečjemu 52 dni tlake. Jožef II. je tudi izdal zakon o davčni regulaciji, ki je določal popolno kmetiško odvezo na ta način, da bi posestnik od vsakih 100 K kosmatega dohodka pridržal za svoje potrebe 70 K, državi bi plačeval 12 $\frac{1}{3}$ K, gosposki pa 17 $\frac{2}{3}$ K; zato pa bi bil prost tlake in desetine. Toda temu zakonu se niso upirale samo gosposke, nego tudi podložniki sami, ki so laže razpolagali s časom in delom nego z novci.

Jožef II. je dal pregledati kazenski zakonik ter je nastavljal le izprašane sodnike. Odpravil je kazensko postopanje proti čarovnikom in bogokletnikom, a prepovedal je dvoboj tudi častnikom. Namesto smrtne kazni, ki jo je pridržal le v slučaju „prekega soda“ za javne upornike, je uvedel posebno hudo kazen, da so morali zločinci vkljenjeni vlačiti ladje po Donavi navzgor.

Kinalu po nastopu vlade je izdal tolerančni patent, t. j. dovolitev, da smejo luteranci in pravoslavniki svobodno izvrševati obrede svoje vere, toda le med stenami svojih cerkev, ki ne smejo imeti niti zvonikov, niti zvonov. Odslej so uživali nekatoliški kristjani vse državljanske pravice ter so smeli kupovati zemljišča, izvrševati obrte ter opravljati državne službe.

Škofom je prepovedal neposrednje občevanje s papežem in delokrog duhovščine je izkušal omejiti zgolj na cerkvena opravila. Da bi uredil dušno pastirstvo, je dal nekaterim vladikam

večjo samostalnost, kakor n. pr. krškemu in lavantinskemu škofu, ki sta bila dotlej le nekaka namestnika solnograških nadškofov. Ukazal je zapreti in celo podreti več samotnih podružnic, a namesto njih je ustanovil dosti novih župnij, da ne bi imeli verniki predolgi potov do cerkve. Za cerkvene potrebsčine je osnoval poseben „verski zaklad“, za katerega je nabral največ premoženja iz odpravljenih samostanov. Ukazal je namreč zapreti vse samostane, ki se niso bavili ali s poukom mladeži ali s strežbo bolnikov ali z dušnim pastirstvom.

Narodna šola je bila cesarju Jožefu II. zelo pri srcu. Uvedel je obvezno sedemletno posečanje ljudske šole, a ta odlok je spričo pomanjkanja učiteljev ostal le na papirju. Glavni svetovalec cesarjev v šolskih poslih je bil dunajski stolni prošt, naš rojak Jožef Spendov. Ker je smatral cesar vseučilišča le kot vzgajališča uradnikov, ne pa tudi kot podpiratelje vede, je odpravil več visokih šol, med njimi tudi graško vseučilišče. Živo pa se je zanimal za vzgojo slepcev in gluho nemcev ter je po vzoru francoskih zavodov ustanovil gluho nemnico na Dunaju. Želeč širiti prosveto med narodom, je Jožef II. dopustil tiskovno svobodo v Avstriji.

Starih predpravil obrtovnih cel Jožef II. ni upošteval, pač pa je pustil Kočevcem svoboščino, da smejo krošnjariti z laškim sadjem, in podložnikom ribniške gosposke je dal pravico, da lahko koderkoli prodajajo „suho robo“. Tudi železarstvo je tačas na Kranjskem zopet bolj oživelo, n. pr. na Javorniku, posebno po prizadevanju izobraženega barona Žige Zoisa.

3. Jožefovi neuspehi. Tudi na Ogrskem in v Belgiji je hotel cesar Jožef II. zatreti starodavno, v mnogih bojih utrjeno ustavo, uvajajoč svoj absolutizem, centralizem in germanizem. Ne da bi se dal venčati ogrskim kraljem, je velel krono ogrsko, najdragocenejšo svetinjo tega kraljestva, prenesti v cesarsko zakladnico na Dunaj. Toda kratitev ustavnih pravic na Ogrskem in Belgijskem je rodila Jožefu II. usodne posledice. V Belgiji je vzplamtel upor po vsej deželi; na Ogrskem je ludo zavrelo, z Ogrji so potegnili Hrvati, in tudi nezadovoljna gospoda na Češkem se je jela gibati. Cesar je moral preklicati tiste odloke, ki so najbolj razburjali uporne duhove; vrnil je Ogrmom Štefanovo krono in je zopet uvedel staro ustavo.

4. Vnanja politika Jožefova. Jožef II. bi bil rad avstrijskim deželam priklopil Bavarsko ter odškodoval dediče bavarske krone z bogato Belgijo. Toda njegov načrt se je izjalovil ob opreznosti starega lisjaka Friderika II., ki je združil skoro vse nemške državice v „knežjo zvezo“. Ko mu je ta namera splavala po vodi, se je cesar Jožef II. zvezal z rusko carico Katarino II. proti Turkom z namenom, da osvobodita krščanski Balkan. Po nasvetu grofa Lasicyja (izg. Lasija) je razvrstil cesar 300.000 vojakov v redki bojni vrsti od Bukovine do Une. A vsled tega slabega bojnega načrta ni bila Avstrijcem sreča mila, dasi se je cesar Jožef II. osebno udeležil vojne. Hudo bolan se je vrnil cesar na Dunaj, a vrhovno poveljstvo je oddal 73 letnemu Laudonu. Stari vojskovodja je oblegel Belgrad (l. 1789.) in ga osvojil v kratkem času.* Pri obleganju je Jožefov drugi naslednik, nadvojvoda Franc, sprožil prvi top, a naš rojak Juri Vega je z bistrumnim vodstvom topništva pospešil padec trdnjave. Vesela novica o osvojitvi Belgrada je kakor zadnji žarek zahajajočega solнца razjasnila lice cesarju Jožefu II., ki je kinalu nato za vedno zatisnil oči (l. 1790.). Nagrobni napis si je želel ta-le: „Tukaj počiva vladar, ki je imel najčistejše namene, pa je bil nesrečen in so mu splavali vsi načrti po vodi.“

5. Jožefov naslednik Leopold II. (1790.—1792.). Jožefa II. je nasledil njegov brat Leopold II., ki je bil veliki vojvoda toskanski. Že na potu iz Italije na Dunaj je videl in čul le nezadovoljne ljudi ter zvedel tudi o nemirih med Slovenci ob Savini. Toda Leopoldovi bistrumnosti se je kmalu posrečilo, uglediti razburkane valove. Prisegel je na ogrsko ustavo, se dal venčati za kralja ter postavil Ogrom namestnika (palatina). Belgije je s silo podjarmil, a potem jim je vendarle potrdil stare pravice. Tudi cerkvene reforme je Leopold izvečine preklical. S Turki je sklenil mir v Sistovi, zadovoljivši se s kosčkom sveta ob Uniji s Staro Ršavo. Baš se je jel pripravljati na odpor proti nevarnostim, ki so pretile Avstriji spričo francoske revolucije, ko ga je nenadoma po dvednevni boleznì pobrala smrt (l. 1792.).

* Prim. narodno pesem „Stoji, stoji tam Belgrad“.

B. Napoleonova doba.

I. Francoska revolucija.

1. Francija pred revolucijo. Ob času, ko sta na Avstrijskem skrbela Marija Terezija in Jožef II. za blagostanje svojih podložnikov, je ječala Francija pod jarmom nasilnega in razsipnega kralja Ludovika XV. Kralj se za vlado ni prav nič briga in je prepuščal državne posle svojim ljubljencem, ki so mu morali iz ljudstva iztisniti kar največ dohodkov. Najbolj so stiskali ubogega kmeta. Ne le da so morali opravljati tlako in dajati desetino, so jim še nalagali visoko dohodarino (taille, izg. taj) in občuten davek od soli (gabelle, izg. gabél). Plemenitnikom in duhovništvu, ki so imeli blizu dve tretjini zemlje, pa ni bilo treba plačevati nikakih davkov razen radovoljnih prispevkov.

Nezadovoljstvo je rastlo med kmeti in meščani od leta do leta, a nezadovoljneže so še posebno hujskali nekateri pisatelji, kakor n. pr. Rousseau (izg. Rusó) in Voltaire (izg. Voltér).

Ko je bila smrt pobrala sovraženega vladarja (l. 1774.), ga je nasledoval njegov vnuk Ludovik XVI., ki je bil oženjen z Marijo Antoinetto (izg. Antoaneto), hčerjo cesarice Marije Terezije.

2. Vojna za svobodo Združenih držav severnoameriških. Istega leta, ko je bil Ludovik XVI. venčan za francoskega kralja (l. 1775.), so se uprli angleški naseljenci v Ameriki ter niso hoteli sprejeti velikih davščin in bremen, ki jim jih je bila naložila Angleška. Pod vodstvom modrega Washingtona (izg. Uóšingtna) se je pričela dolgotrajna borba, dokler si niso Američani naposled priborili neodvisnosti (l. 1783.).

Francoska je v tej vojni krepko pomagala Američanom proti Angleški. Ko pa so se francoski prostovoljci vrnili iz vojne, so zanesli v svojo domovino bojevitega duha, hoteč strmoglaviti zatiralce. Kralj Ludovik XVI. je bil sičér dobrohoten, toda premalo odločne volje, da bi zdržal krmilo v razburkanih valovih. Podlegel je, in ljudstvo se je zneslo nad njim za pregrehe njegovih prednikov.

3. Narodna skupščina. Da bi popravil napake svojih prednikov, je sklical Ludovik XVI. državne stanovce, ki se niso sestali že nad 150 let, na skupščino v Versailles (izg. Verzáj).

Državni stanovi, t. j. zbor plemiške in duhovske gospode ter zastopnikov meščanov in kmetov ali takozvanega tretjega stanu, pa so si bili takoj v laseh. Ker se tretji stan nikakor ni hotel pustiti preglasovati od mnogobrojnejših zastopnikov plemiške in duhovske gospode, se je proglasil za edinega zastopnika francoskega naroda.

Narodna skupščina, ki je sestala odslej le iz zastopnikov meščanov in kmetov, se je takoj kralju porobu postavila: Ko je Ludovik XVI. zbral v Versaillesu vojaštvo za svojo obrambo, so naskočile razjarjene ljudske drhali v Parizu jetnišnico, imenovano Bastille (izg. Bastij), jo porušile ter izpustile ujetnike (14. malega srpana l. 1789.). In s tem dogodkom se je pričela očitna revolucija. Narodna skupščina je kmalu nato proglasila Francijo za ustavno monarhijo, v kateri imajo vsi državljani enake pravice. S tem so odpravili vse predpravice plemenitnikov, in kmetje so se otresli težkih bremen. Razentega so tudi uvedli porotna sodišča, zaplenili cerkveno premoženje in proglasili versko svobodo.

Pariška poulična sodrga je naposled prisilila kralja, da se je preselil iz Versaillesa v Pariz, češ, da ga bodo tu mogli pestiti, kakor se jim bo zljubilo. Tudi narodna skupščina se je preselila v Pariz, in kralj je moral priseči na novo ustavo, ki je močno omejevala njegove pravice. Ali nasilnosti še ni bilo konec; zategadelj je sklenil Ludovik XVI., pobegniti v inozemstvo. Toda že blizu meje ga je spoznal neki poštar; pripeljali so ga nazaj v Pariz ter ga zastražili kot najhujšega hudodelca.

4. Smrt kraljeve dvojice. Da bi pomagali kralju iz stiske, sta se Avstrija in Pruska odločili prekoračiti z vojsko francosko mejo. Ker so Parižani menili, da je Ludovik XVI. nahujskal sosednji državi, so vdrle razjarjene tolpe v kraljevi grad Tuilerije (izg. Tülrije), pomorile zvesto švicarsko stražo, a kralja so vtaknile v ječo v stari grad Temple (izg. Templ).

Narodna skupščina je nato sklenila, da se kraljestvo odpravi in se Francija izpremeni v ljudovlado (l. 1792.); a vso oblast je dobil v roke novoizvoljeni narodni konvent. Okoli 3000 kralju zvestih pristašev so pometali v ječe in jih pomorili, a tudi Ludovika samega so obdolžili izdajstva domovine. Moško je branil kralj svojo nedolžnost, a narodni konvent ga je vendarle obsodil na smrt, dasi le z enim glasom večine.

Dne 21. prosinca l. 1793. je izdihnil nesrečni kralj pod glavo-sečnico, guillotino (izg. gijotino). A nekaj mesecev pozneje je doletela kraljico Marijo Antoinetto enaka žalostna usoda.

5. Grozovlada. Po kraljevi smrti se je vnela na Francoskem krvava domača vojna. Kdor se je ustavljal voditeljem sirovih tolpe, je zapadel smrti. Tisoč in tisoč glav je odletelo pod guillotino in nebrojno nedolžnih ljudi so postrelili ali pometali v vodo. Med temi grozovladniki so bili najhujši Danton, Robespierre (izg. Robspjer) in Marat (izg. Mará).

Naposled so se krvoločne tolpe iztrezile ter prenehale pobijati in moriti. Izdali so novo, tretjo, ustavo, po kateri so izročili vrhovno oblast nad državo petčlenskem direktoriju in starejšinskemu svetu. K temu uspehu pa je republikanom največ pripomogel Napoleon Bonaparte.

II. Napoleon Bonaparte.

1. Prva zvezna vojna (1792.—1799). Že za francoske revolucije sta hoteli Avstrija in Pruska pomagati Ludoviku XVI. iz stiske. Toda preden sta se obe državi pripravili na borbo, jima je že Francoska sama napovedala vojno. Po usmrtitvi kralja Ludovika XVI. se je Avstriji in Pruski pridružila tudi Angleška in še nekatere druge države, in tako so se pričele krvave vojne, ki so trajale 20 let in ki se vsled zveze mnogih držav proti Franciji imenujejo zvezne ali koalicijske vojne.

Avstrija se je tekom te dobe zapletla s Francijo v petero velikih vojen. V prvi zvezni vojni je pregnal francoski general Napoleon Bonaparte Avstrijce iz Italije, dasi so se mu krepko postavili v bran, in s svojimi četami je celó pridrl na avstrijska tla ter se polastil dela Kranjskega, Koroškega in Primorskega. Avstrijski cesar Franc I. je moral zatogadelj skleniti mir, navzlic zmagovitemu bojevanju nadvojvode Karla, brata cesarjevega. V miru, sklenjenem v Campo Formio (izg. Kampo Formjo) blizu Vidna na Furlanskem, je izgubila Avstrija Belgijo in nekaj deželic ob levem bregu Rena in v Lombardiji, dobila pa je zato Benetke; zapadno Istro z otoki vred in severno Dalmacijo (l. 1797).

V teh burnih časih je bil uglašbil slavni skladatelj Jožef Haydn avstrijsko cesarsko pesem.

Med slavne junake te dobe je šteti tudi našega rojaka Jurija Vego (sl. 17.), ki ni bil samo imeniten učenjak, ampak tudi hraber bojevnik. Izboljšal je topove ter je s svojimi možnarji in havbicami v dvanajstih urah prisilil trdnjavo Fort Louis (izg. For Luí), zgrajeno na nekem otoku sredi Rena, da se mu je vdala. Za te in druge slavne čine je dobil viteški red Marije Terezije in mu je bilo podeljeno plemstvo.

2. Pričetek Napoleonove slave. Da so zavladale po revoluciji redne razmere in da je bila francoska vojska pregnala Avstrijce iz Italije, to je bil dosegel Napoleon Bonaparte. Vsled njegove odločnosti in vztrajnosti se mu je posrečilo, da se je povzpел na prvo mesto na Francoskem. Napoleon Bonaparte je bil rojen na otoku Korsiki. Ko je dovršil vojno šolo, je postal poročnik pri topničarjih v francoski vojski. Prvič se je odlikoval, ko so Angleži oblegali trdnjavo Toulon (izg. Tulón). Kmalu nato je postal vojskovodja francoskih čet na Italijanskem, ki jih je vodil od zmage do zmage.

Po miru, sklenjenem v Campo Formio, je odjadrал Napoleon s precejšnjo vojsko v Egipt, hoteč uničiti angleško trgovlno ob Sredozemskem morju. Ker je pa angleški admiral Nelson (izg. Nelzn) pri Abukirju blizu Aleksandrije premagal francosko brodovje in so tudi doma zopet potrebovali izvrstnega vojskovodje, se je moral Napoleon vrniti na Francosko.

3. Druga zvezna vojna (1799.—1801.). Na poziv Angleške in s podporo Ruske je pričela Avstrija drugo vojno proti Francozom. Blizu Bodenskega jezera je nadvojvoda Karel potolkel Francoze in tudi v Gorenji Italiji so se umaknili sovražniki združenim Avstrijcem in Rusom. Ko pa je ruski car poklical svoje čete domov in je prevzel poveljstvo francoske vojske Napoleon, ki se je bil medtem vrnil iz Egipta, se je nenadoma obrnila bojna sreča. Napoleon je premagal Avstrijce pri Marengu blizu Genuje, in tudi na severu Alp so Francozi zmagovito prodrli na Gorenje in Spodnje Avstrijsko. Avstrijski cesar je zato novič sklenil mir v Lunevillu (izg. Lünevilu) na severnem Francoskem blizu Nancyja, prepustivši Francozom vse pokrajine na levem bregu Rena.

Vrnivši se iz Egipta, se je dvigal Napoleon od stopnje do stopnje. Naposled so ga Francozi izvolili za konzula ter mu tako dali vrhovno državno oblast v roke. Ali tudi ta čast mu

ni zadostovala; l. 1804. se je dal proglasiti dednim cesarjem Francozov, kar je napotilo avstrijskega vladarja Franca, da si je tudi on nadel naslov cesarja avstrijskega.

4. Tretja zvezna vojna (l. 1805.). Ali francoska krona ni zadoščala Napoleonu I.; proglasil se je celo za italijanskega kralja. Da bi ukrotili silnega Korzičana, so sklenile Angleška, Ruska in Avstrija zvezo, ki se pa tudi to pot ni obnesla. Napoleon I. je prihitel z veliko vojsko na južno Nemško ter obkolil trdnjavo Ulm ob Donavi, kjer se mu je moral avstrijski general Mack vdati z vso svojo vojsko. Nato je hitel ob Donavi navzdol, zasedel Dunaj ter vdrl na Moravsko. Tu je zadel pri Slavkovu (Austerlitz) ob zbrane Avstrijce in Ruse ter jih docela porazil. V tej krvavi bitki sta bila razen Napoleona I. prisotna tudi avstrijski cesar Franc I. in ruski car Aleksander I.; zato jo tudi imenujejo „trocesarsko bitko“.

Tudi v slovenske dežele so prišli Francozi za tretje zvezne vojne. Nadvojvoda Karel je namreč moral hiteti iz Italije glavni vojski na Moravsko na pomoč. Avstrijskim četam pa so sledili Francozi ter zasedli Celovec, Ljubljano in celo Spodnji Štajer. Povsod so terjali velike kontribucije, v Ljubljani n. pr. tri milijone kron.

Rusi so po porazu pri Slavkovu odšli domov, cesar Franc I. pa je sklenil z Napoleonom I. mir v Požunu, ki je bil za Avstrijo skrajno neugoden: odšteti je moral Napoleonu I. 80 milijonov kron vojne odškodnine, vrhutega pa še odstopiti Beneško do Soče, zapadno Istro, Dalmačijo in Tirole. Kot nadomestilo za vse te izgube pa je dobil samo Solnograško.

Toda Angležem ni mogel Napoleon I. do živega. Angleški admiral Nelson je bil namreč uničil francosko brodogradnjo pri Trafalgaru blizu Gibraltara, in sicer prav tisti dan, ko se je vdal Mack v Ulmu. Da bi pa Angleže na drug način uklonil svoji sili, je ukazal Napoleon „celinski zapor“, t. j. nobena angleška ladja ne bi smela v luke francoskih ali s Francozi zvezanih dežel. Tako je hotel Angležem preprečiti vsako trgovsko občevanje z evropsko celino. Ko portugalski kralj ni hotel izpolnjevati te zapovedi, je dal Napoleon zasesti Portugalsko. Ob tej priliki se je hotel polastiti tudi Španske ter je imenoval svojega brata Josipa španskim kraljem.

5. Junaški boj Avstrijcev l. 1809. Da bi bili vbodoče kos Napoleonu I., so hoteli na Avstrijskem pomladiti vojsko. Nadvojvoda Ivan je ustvaril domobranstvo, nadvojvoda Karel pa je preustrojil vso vojsko po francoskem vzoru. Ob meji proti Italiji so zgradili več trdnjavic, n. pr. Naborjet, Predel, Trbiž, Kriva Vrba, in utrdili so tudi ljubljanski Grad z Golovcem vred. A domoljubni pesniki so klicali narod na boj; tako je tačas priobčil tudi naš Vodnik svoje „Pesmi brambovske“.

Avstrija je začela to pot čisto osamljena borbo proti Francozom. V Podunavju je bil poveljnik nadvojvoda Karel, na Italijanskem pa nadvojvoda Ivan. Napoleon I. sam se je obrnil proti Karlu ter ga je potisnil z Bavarske na severni breg Dunava. Dunaj se je kmalu nato že drugič podal silnemu francoskemu samodržcu. Toda Karel še nikakor ni bil premagan, nego na severnem bregu Dunava je še pomnožil svojo vojsko ter jo privedel na Moravsko polje. Tedaj je prekoračil Napoleon Dunav nižje od Dunaja, a nadvojvoda Karel ga je ljuto napadel ter premagal pri vaseh Aspernu in Esslingenu. Sicer je kmalu nato Napoleon I. izdatno pomnožil svojo vojsko ter porazil Avstrijce pri Wagramu, toda zatemnel je vendarle bajni sijaj Napoleonove neodoljivosti.

Še slavneje nego ob Dunavu so se istočasno borili Avstrijci na Tirolskem. Tirolci, ki so bili izza 1806. leta podaniki bavarskega kralja, so se dvignili kar na svojo pest ter v nekaterih bojih docela premagali Bavarce in Francoze. V tej borbi se je posebno odlikoval Andrej Hofer, gostilničar „Na Pesku“ (Sandwirt) v Passeierski dolini. Pomagala pa sta mu junaško kmet Jožef Speckbacher in kapucin Joahim Haspinger. Dvakrat so hrabri Tirolci izgnali sovražnike iz dežele, a naposled so podlegli veliki premoči. Hoferja so Francozi ujeli ter ga ustrelili v Mantovi kot upornika.

Tudi ob tej vojni so Francozi poplavili slovenske dežele. Napoleonov pastorek, italijanski podkralj Evgen, je namreč prodril iz Italijanskega ob Soči proti Predelu in Naborjetu. Tu sta ovirali Francozom pot utrdbi, zgrajeni iz prsti in hlodov. A vendar se je drznil pri Naborjetu poveljnik Hensel s 300 Hrvati ustaviti francosko vojsko; na Predelu pa se jim je postavil po robu stotnik Herman z 220 možmi. Skoro do zadnjega so popadali hrabri bojovníki pri slovenskih Termopilah. Francozi so

nato zavzeli Celovec. Drug del francoske armade pa je prihitel čez Razdrto in Logatec ter zasedel Ljubljano. Maršal Marmont (izg. Marmón) pa je krenil iz Ljubljane preko Celja, Slovenj-Gradca, Velikovca in Grebinja ter čez gore dospel celo pred Gradec.

6. „Ilirija oživiljena“. Po nesrečni vojni l. 1809. je Napoleon I. v mirovni pogodbi, podpisani v Schönbrunnu, neusmiljeno razkosal Avstrijo. Kos Gorenje Avstrije in Solnograške je priklopil Bavarski; Galicijo je razdelil Ruski in veliki vojvodini Varšavski. Gorenji Korotan, Kranjsko desno od Save, Goriško, Trst, Istro, Dalmacijo in Pustriško dolino pa je združil v „Ilirske pokrajine“, ki naj bi bile trdnjava, postavljena pred vrata dunajska. Prestolnica Ilirije je bila Ljubljana, prvi vrhovni guverner z oblastjo podkralja pa maršal Marmont.

Za vlade Francozov se je v Iliriji mnogokaj izpremenilo. Francozi so uvedli nov zemljiški davek (franke), a kmetje niso bili več podložni graščakom, nego gospod in kmet sta bila podrejena istemu državnemu sodišču. Nova vlada je odpravila cehle ter uvedla svobodo obrta, a za varnost po deželi je poskrbela z žandarji, ki so brzo potrebili premnoge rokovnjače. Tudi v cerkvenih poslih se je marsikaj izpremenilo; župnikom je država dajala plačo, krstne knjige so odslej pisali župani, ki so sklepali tudi zakone i. dr. A posebno se je francoska vlada zanimala za šolstvo. Vsaka občina naj bi bila imela svojo narodno šolo, večja mesta pa gimnazijo. V Ljubljani so otvorili l. 1810. prvo vseučilišče na slovenskih tleh. V osnovnih šolah je prvikrat zavladata slovenščina kot učni jezik in šele v višjih šolah so se morali poleg materinščine učiti tudi uradne francoščine. Ta začetek slovenskega preporeda je oduševljeno pozdravil Valentin Vodnik v pesmi „Ilirija oživiljena“.

7. Napoleon na Ruskem (l. 1812.). Po miru dunajskem je dosegel Napoleon višek svoje slave. Vsa srednja Evropa se mu je pokorila in se tresla pred njegovo oblastjo. Gospodaril je Italiji, kjer se je polastil tudi papeževe države, Španiji, Belgiji, Nizozemski, Švici in velikemu delu Nemčije. Da bi še bolj utrdil svoj vladarski prestol, se je dal ločiti od prve žene ter se je poročil z Marijo Lujizo, hčerjo avstrijskega cesarja Franca I. Ko je dobil sina, mu je nadel oblastno ime rimskega kralja.

Samo Rusko se je še drznilo kljubovati mogočnemu samemu držcu. Ruski car Aleksander I. se zato tudi ni dosti brigal za celinski zapor ter je odprl luke angleškim ladjam; vsled tega mu je Napoleon napovedal vojno. Zbral je veliko armado, ki je štela blizu pol milijona vojakov; tudi cesar Franc I. in pruski kralj, dasi nerada, sta mu morala poslati vsak po 30.000 mož pomožnih čet. Rusi so se velikanski vojski spočetka umikali, a ko so se jeli ustavljati, jih je Napoleon I. premagal pri Smolensku in pri Borodinu. Brez upora so zasedli Francozi Moskvo, in Napoleon se je nastanil v slavnem gradu Kremlju. A tu je Francoze zapustila sreča. Mestni poveljnik Rostopšin je dal Moskvo užgati, a kmalu nato je nastopil grozovit mraz. Napoleon I. je bil torej primoran se vrniti domov. Ali mraz in lakota ter urni kozaki so zadali umikajočim tolike izgube, da je le majhen del silne armade ušel čez ruske meje.* Po nesrečnem prehodu čez reko Berezino je zapustil Napoleon I. raztepeno vojsko ter je skrivaj na saneh odhitel v Pariz.

8. Napoleonov padec. Ruska zima je bila pobrala Napoleonu I. ogromno izkušenega vojaštva, vendar je spravil v par mesecih spet novo vojsko na noge. Nemški pesniki so pozivali na boj za svobodo proti Napoleonu I.; a pruski kralj, poslušajoč navdušene pozive, še ni bil kos mogočnejšemu sovražniku ter je podlegel v nekaterih bojih. Nato pa so se združile Ruska, Pruska in Avstrija ter so pri Lipskem v „bitki narodov“ popolnoma užugale Napoleona I. (l. 1813.). Okoli pol milijona bojnikov se je borilo v tej bitki; a mrtvih in ranjenih je obležalo blizu 80.000. Vrhovni poveljnik zvezni vojski je bil knez Schwarzenberg, a bojni načrt je osnoval grof Radetzki.

Dočim se je vojeval Napoleon I. na Nemškem, so avstrijske čete napadle Ilirijo. S Koroškega je pritisnil general Hiller, general Nugent (izg. Nüžan) je prodiral proti Istri, kjer ga je vprav čudovito podpiral graničarski stotnik Lazarić, a general Miljutinović je pri Šmarju pod Ljubljano premagal celo samega podkralja Evgena. Dne 5. vinotoka 1813. se je vdala francoska posadka na ljubljanskem Gradu, in general Lattermann je kmalu nato prevzel začasno vlado. Skoro vse francoske uredbe je odpravila avstrijska vlada v ilirskih deželah, samo naslov „kralja ilirskega“ nosi naš cesar še dandanes.

* Prim. „Spomini starega Slovenca“ v II. zv. Jurčičevih „Zbranih spisov“.

Po bitki pri Lipskem je zvezna vojska korakala naravnost pred Pariz, odstavila Napoleona I. ter ga izgnala na otok Elbo. Na francoski prestol pa so zavezniki postavili Ludovika XVIII., brata nesrečnega Ludovika XVI. Toda slavohlepni Napoleon I. ni ostal dolgo v samoti; ubežal je z Elbe ter kmalu zbral francosko vojsko okrog sebe. Ali njegova slava je trajala to pot le 100 dni. Združeni Angleži in Prusi so ga premagali pri vasi Waterloo blizu Bruslja (l. 1815.) ter ga poslali v prognanstvo na skalovit otočič Sv. Helene sredi Atlantskega morja, kjer je umrl l. 1821.

Po progonu Napoleonovem so se sestali vsi vplivnejši evropski vladarji s svojimi ministri na dunajskem kongresu, ki je določil Franciji njen nekdanji obseg, a Avstriji vrnil razen Belgije in Nove Galicije vse dežele, ki ji jih je odvzel Napoleon I.; razen nekdanjih dežel je pa Avstrija dobila še Solnograško, Lombardsko in Beneško. Da bi Evropi ohranili stari mir, so vrlutega cesar Franc I., ruski car in pruski kralj sklenili takozvano „sveto alijanco“.

III. Cesar Franc I. (1792.—1835.).

Ob času, ko je divjala na Francoskem revolucija in ko je Napoleon vznemirjal vso Evropo, je vladal v Avstriji Leopoldov sin Franc I. Ker je bil zaeno tudi nemški cesar, ga je silno bolelo, da je izgubil rimsko-nemški prestol ves svoj nekdanji sijaj, odkar je prvačil Evropi Napoleon I. Zategadelj je posvetil svojo skrb avstrijskim deželam in se je proglasil l. 1804. za dednega cesarja avstrijskega. Habsburžani so se cer že dalj časa nazivali za cesarje, a ta naslov so imeli le kot vladarji nemške države, ne pa tudi kot vladarji avstrijski. Ob Napoleonovih sijajnih zmagah je vedno več nemških knezov pristopalo k Francozom, in Napoleon je celo združil več nemških knežav v „rensko zvezo“, ki je slušala edino le njega. Cesar Franc je zato odložil naslov rimsko-nemškega cesarja (l. 1806.) — kot nemški vladar se je zval Franc II., kot prvi avstrijski cesar Franc I. — in odslej so vladali Habsburžani edino le Avstrijo.

Vzlic mnogim vojnam, ki so za Napoleonove dobe pustile avstrijske dežele, je bil cesar Franc I. miroljubne narave. Posebnih zaslug za ohranitev miru si je pridobil knez Klement

Metternich, ki je bil prvi minister avstrijski (1810.—1848.) in dolga časa priznani „kočijaž evropski“. Kjerkoli se je prikazala kaka meglica na političkem obzorju, takoj je zbral Metternich vladarje ali ministre drugih držav ter je z njimi ukrepal o korakih v obrambo miru in reda. Med te shode spada tudi Ljubljanski kongres (l. 1821.), ki ga je posetil razen avstrijskega cesarja tudi ruski car Aleksander I.

Cesar Franc I., čigar geslo je bilo „pravičnost je podlaga državam“, je prav po očetovsko skrbel za svoje narode. Dobrosrčen je bil tako, da je ukazal za ubožce porabiti novce, namenjene za svečanosti povodim venčanja. Nepoznan se je dostikrat pomešal med preproste ljudi. Nekoč je na izprehodu srečal mrtvaški voz, ne da bi kdo stopal za nepoznanim mrličem. Cesar Franc I. pa se je odkril ter šel za ravnijo. Ko so drugi ljudje to videli, se je kmalu nabralo toliko ljudstva in osobito gospode, da je mrtvi neznanec imel tako lep izprevod kakor največji imenitnik. Njegov sin in naslednik Ferdinand I. je počastil spomin blagega cesarja Franca I. z velikanskim kipom na notranjem dvorskem trgu na Dunaju, na katerem stoje napisane besede iz njegove oporoke: „Svojo ljubav zapuščam podložnikom“.

IV. Najvažnejše iznajdbe novejšega časa.

1. **Parni stroj.** Prvi parni stroj so uporabljali na Angleškem že v začetku 18. stoletja za izčrpavanje vode iz premogovnikov. Toda šele James Watt (izg. Džems Uot, † l. 1819.) je izpopolnil parni stroj tako, da so ga jeli splošno uporabljati: v predilnicah, pivovarnah, mlinih in drugod.

Posebnega pomena je bil parni stroj za brodarstvo; tudi na morju je odslej opravljala para službo vésel in jader. Že l. 1803. je ob navzočnosti Napoleonovi plul po Širni Amerikanec Fulton s svojim parobrodom. L. 1818. je odplul iz New-Yorka prvi parnik črez širni Atlanski ocean ter je dospel v Evropo črez 26 dni. Na Dunavu je zaplul prvi parnik l. 1830.; bil je last „Podunavske parobrodne družbe“. L. 1836. pa so ustanovili na Avstrijskem za pomorsko vožnjo znamenito družbo avstrijskega „Lloyda“.

Velik napredek za parobrodstvo je bila izumitev, da so namesto koles uporabljali vijak. Uporabo vijaka za parnike je izumel Čeh Jožef Resel (sl. 18.), ki je služboval kot gozdarski uradnik na Kranjskem in pozneje v Trstu. Prve poizkuse z malim parnikom na vijak je izvršil v Trstu l. 1829.

Še večjega pomena je postal parni stroj za promet na kopnem. L. 1814. je že tekla na Angleškem lokomotiva, ki jo je zgradil Stephenson, po gladkih relsilih. Na Avstrijskem so otvorili l. 1830. prvo železnico med Budejovicami in Lincem; a na tej

Sl. 18. Jožef Resel.

progi so se izprva še posluževali konj. L. 1838. pa se je oglasil žvižg lokomotive na progi med Dunajem in Wagramom.

2. Telegraf in telefon. Že v davnih časih so si pošiljali ljudje poročila v daljavo. Najčešče so bila ta znamenja grmade, ki so jih zažigali na gorah, a dostikrat so imeli tudi dogovorjena znamenja, ki so jih delali na višinah z drogi (optični telegrafi). Šele

ko je izumel Morse v Ameriki pripravo, ki je napisavala poročila, poslana z električno iskro, se je v občevanju na daljavo vse temeljito preustrojilo. Avstrija je uvedla prvo brzozavno zvezo med Dunajem in Brnom l. 1846. Štiri leta pozneje so napeljali prvo brzozavno žico (kabel) pod morsko gladino, a l. 1866. so že zvezali z brzozavom Evropo in Ameriko. Dandanašnji pa brzozavimo že celo tudi brez žice. (Izumitelj Marconi.) Slično službo kakor brzozav opravlja tudi telefon, ki so ga jeli uporabljati l. 1877.

3. Vžigalice in razsvetljava. Stari ljudje za naših dni še pomnijo, kako so si nekdanj s kresilom in gobo vžigali ogenj. Šele v četrtem desetletju preteklega stoletja so jeli uporabljati vžigalice, a zavojček s 100 šibicami je stal takrat 10 vinarjev.

Prvi petrolej so uporabljali Amerikanci l. 1854. Prej pa so že na Gališkem gnetli iz zemlje, prepojene s petrolejem, kepe ter vtikali vanje stenj; to je bila prva petrolejka na svetu. — Razsvetljava s svetilnim plinom je prvi uvedel neki Anglež v svojih tovarnah že koncem 18. stoletja. Na Avstrijskem so jeli uporabljati plinovo razsvetljava po ulicah v Znojmu l. 1814. Dandanašnji pa se je tudi že plin skoraj po vseh mestih umaknil električni luči.

4. Peresa. Ko je sklenila Marija Terezija po nasledstveni vojni l. 1748. mir v Cahah, pravijo, da so spisali mirovne pogoje z jeklenim peresom. Toda uporabljali so potem še dolgo prirezana gosja peresa. V promet so prišla jeklena peresa šele l. 1808. A ker so jih spočetka izdelovali s prosto roko, so bila še silno draga: eno pero je stalo poldrugo krono! Prvo tovarno za izdelovanje jeklenih peres so otvorili na Dunaju l. 1843., a po šolah so še več desetletij potem večinoma pisali z gosjimi peresi.

5. Kamenotisk in fotografija. Kamenotisk je izumel Avstrijanec Alojzij Senefelder. V svojih mladih letih se je bavil s pisateljivanjem, a ker ni imel sredstev, da bi dal svoje spise natiskati, je premišljeval, kako bi izvršil tisk sam. Po dolgem prenišljevanju in iskanju je našel kamen, ki ima lastnost, da vsrkava vodo in tolščo. S tem litografičnim kamnom, ki se nahaja v posebni innožini ob Solenhofnu na Bavarskem, mu je bilo mogoče odtiskavati risbe, sekirice itd. Senefelder je umrl v Monakovem l. 1834., a v zadnjih letih svojega življenja je še izumil oljnati barvotisk, pri katerem se uporablja toliko kamenitih plošč, kolikor barv se naj bi nahajalo na sliki.

Umetnost fotografiranja, ki nam kaže toli lepih pokrajin, zanimivih predmetov in naše drage svojce v naravni podobi, ima svoj pričetek v letu 1839.

6. Poštarstvo. Tudi poštarstvo se je razvilo šele tekom 19. stoletja. Sicer je že Ludovik XIV. dal nekaterim dvorjanikom pravico, da so smeli po Parizu razobesiti nabiralnike za pisma ter pobirati pristojbino, ali ta uredba se je kmalu opustila. L. 1819. so jeli v kraljevini sardinski prodajati kolekovane papirje po 15, 25 in 50 centezimov ter so vanje ovijali pisma. Prve poštne pristojbine so bile torej zelo visoke; pošiljatev pisma preko vse Avstrije je stala domalega dve kroni, pošiljatev v Ameriko pa celo dvanajstkratni znesek.

Prve znamke je izdala Angleška l. 1840., Avstrija jih je pa uvedla l. 1850., a dandanašnji dobiva naša država za prodane znamke vsako leto milijone dohodkov. Avstrija je bila prva, ki je uvedla za promet preznamenite dopisnice (l. 1869.).

7. Šivalni stroj. Mnogokaj je izpremenila v obrtu in gospodinjstvu uvedba šivalnega stroja. Na stroj je šival že l. 1814. dunajski krojač Madersperger, a šivalni stroj, ki ga je izumel Amerikanec Elija Howe, je bil tako popoln, da je napravil v minuti 300 ubodljajev. Ali za Howejevo iznajdbo se je svet tako malo brigal, da je, moč živel dolgo časa v hudi bedi.

Tovarnar Singer v New-Yorku je pozneje Howejev šivalni stroj še bolj izpopolnil in njegovi izdelki so zasloveli in se razširili po vsem svetu.

8. Meterske mere. Naši pradedje so jemali razne mere iz bližnje svoje okolice in narave. Dolžine svojih zemljišč so merili s koraki in dolžino črevlja; tkanine so merili z vatlom, t. j. z dvakratno dolžino roke od pesti do lakta. Za merjenje so jim služile tudi razprostrte roke (seženj) in palec. Kolikor zemljišča je izoral kmet s parom volov v enem dnevu, je imenoval o r a l.

Dokler so imele posamezne države in celó posamezne pokrajine svoje posebne mere, je bilo to velika ovira trgovstvu in prometu. Naposled pa je večina držav sprejela meterske mere, ki so jih uvedli Francozi že l. 1799. V avstrijsko-ogrski monarhiji se računani po meterskih merah od l. 1873., ko se je ukazala uporaba novih mer s posebnim zakonomi.

C. Doba cesarja Franca Jožefa I.

I. Predhodna doba ustavnih bojev.

1. Vladarstvo cesarja Ferdinanda I. Cesar Ferdinand I., ki je zasedel avstrijski prestol po smrti svojega očeta Franca I. (l. 1835.), je bil posebno znan kot dobrosrčen vladar; zato so mu tudi nadeli priimek „Dobrotljivi“. Minister Metternich je tudi za njegove vlade imel vojke državne oblasti v rokah, zakaj cesar Ferdinand I. se je le malo pečal z državnimi posli, ker je bil že izza mladosti rahlega zdravja.

Prvih deset let je „evropski kočijaž“ prav mirno in lagodno vozil državni voz Ferdinandov, a l. 1846. so se pokazala prva znamenja bližajočega se viharja. Na Gališkem se je namreč uprlo ljudstvo šlahčičem in veleposestnikom. Ker je upornike osobito podpirala ljudovlada k r a k o v s k a, edina samostojna pokrajina nekdanjega poljskega kraljestva, se je Avstrija postalila tudi tega ozemlja (l. 1846.).

2. Revolucija l. 1848. Leta 1848. je zavrelo skoro po vsej Evropi. Povsod je ljudstvo zahtevalo, naj vladarji pozovejo iz njih srede može, ki bodo sodelovali pri zakonodajstvu in državni upravi. Na Avstrijskem se je temu stremljenju z vso silo upiral stari knez Metternich. Ali ko so uporniki na Francoskem pregnali kralja ter proglasili že drugič ljudovlado, se je moral vdati tudi Ferdinand I. Odslovil je okorelega Metternicha, ki je blizu 40 let vodil avstrijsko politiko, in sklical državni zbor, ki naj bi sklepal nove zakone. Najvažnejši ukrep državnega zbora je bil, da se odpravi tlaka in desetina proti primerni odškodnini graščakov. A uporni duh se je vzlic temu širil bolj-inbolj. Ko so uporniki na Dunaju ubili celo vojnega ministra Latourja (izg. Laturja), je cesarski dvor pobegnil v trdnjavo Olomuc, državni zbor pa se je preselil v Kromeriž na Moravskem. Toda strahovlada prevratnikov na Dunaju ni trajala dolgo; prišla sta pred Dunaj knez Windischgraetz in s svojimi Hrvati ban Jelačić, ki je nastopil junaško proti vstaški vladi, ter sta brzo udušila vstajo.

Uporno gibanje l. 1848. je tudi ojunačilo nezadovoljneže na Italijanskem in Ogrskem. Italijani so si hoteli ustanoviti združeno laško kraljestvo ter so se zategadelj namenili, se iznebiti avstrijske vlade v Lombardiji in na Beneškem. Na

Ogrskem pa je oživel stari uporni duh Tökölyjev in Rakoczijev, in prevratniki so zahtevali neodvisno ogrsko kraljestvo, povsem ločeno od Avstrije. Na čelu upornemu gibanju je stal odvetnik Ludovik Kossuth (izg. Kóšut), pomadžarjen

Sl. 19. Spomenik bana Josipa Jelačića v Zagrebu.

Slovak. S prevratom na Ogrskem pa niso bili nikakor zadovoljni sosedi Hrvati; Madžarom je posebno nasprotoval ban Jelačić (sl. 19.), odločen mož, ki je bil zvesto vdan kralju Ferdinandu I. Jelačić je otvoril z velikim sijajem hrvaški deželni

zbor, ki je proglasil enakopravnost med Hrvaško in Ogrsko ter zahteval zedinjenje Dalmacije in Vojaške Krajine s Hrvaško. Zoper uporne Madžare je kar na lastno pest zbral 40.000 mož broječo vojsko in udaril z njo črez Dravo.

Tudi za Slovence je bilo l. 1848. jako znamenito, ker jim je mogočno zbudilo narodni čut. Sicer so tudi v naših krajih prišli lujskači med kmete ter povzročili nemire po nekaterih krajih, toda vobče so ostali Slovenci v teh burnih časih zvesti svojemu cesarju in vdani domovini. V državni zbor so izvolili 16 narodnih poslancev. Takrat se je osnovalo „Ljubljansko slovensko društvo“, ki mu je bilo geslo: „Vse za vero, cesarja in narodnost“; izhajati je začelo več slovenskih časopisov; sprožila se je misel, da se ustanovi v Ljubljani slovensko vseučilišče, kakor so se res tudi vršila nekaj časa slovenska pravoslovna predavanja.

3. Cesar Ferdinand I. se odpove prestolu. Burni dogodki l. 1848. so vplivali na dobrodušnega, melikega Ferdinanda s tako silo, da se je dne 2. decembra 1848. leta odpovedal cesarski kroni. Ker je bil brez otrok, bi bil moral po pragmatiški sankciji biti naslednik njegov brat, nadvojvoda Franc Karel. Ker se je pa tudi ta odrekel cesarskemu prestolu, ga je zasedel Franc Karlov najstarejši sin Franc Jožef.*

Cesar Ferdinand I. se je nato preselil v Prago na kraljeve Hradčane, kjer je umrl l. 1875.

* Rodopis habsburško-lotarinške cesarske rodovine:

Marija Terezija in Franc Lotarinški

Cesar Jožef II.	Cesar Leopold II.	Marija Antoinetta (soproga kralja Ludovika XVI.)
Cesar Franc I.		Nadvojvoda Karel
Marija Lujiza (soproga Napoleona I.)	Cesar Ferdinand I. Dobrotljivi	Nadvojvoda Franc Karel
Cesar Frano Jožef I. (cesarica Elizabeta † 1898.)	Ferdinand Maksimilijan (cesar mehikanski † 1867.)	Nadvojvoda Karel Ludovik (†) Nadvojvoda Ludovik Viktor
Nadvojvodinja Gizela	Cesarjevič Rudolf († 1889.)	Nadvojvodinja Marija Valerija
Nadvojvoda Franc Ferdinand (prestolonaslednik)	Nadvojvoda Oton (†)	Nadvojvoda Ferdinand
Karel Franc Jožef		Maksimilijan

II. Osebnost cesarja Franca Jožefa I.

1. **Cesarjeva mladostna doba.** Cesar Franc Jožef I., sin nadvojvode Franca Karla in nadvojvodinje Zofije, hčere bavarskega kralja Maksimilijana, se je porodil 18. vel. srpana l. 1830. v Schönbrunnu. Vzgojen je bil jako skrbno. Poleg grofa Bombellesa (izg. Bombela) so ga poučevali grof Ivan Coronini, poznejši kardinal Rauscher, zemljepisec in polkovnik pl. Hauslab, profesor Jäger i. dr. Priučil se je skoro vsem jezikom njemu podložnih narodov, a razentega govori tudi francoski in angleški. Mladi nadvojvoda se je učil jako marljivo, in profesor Jäger je trdil o njem: „Nikoli še nisem imel nobenega učenca, ki bi bil tako vestno izpolnjeval svoje dolžnosti.“

Poleg učenja pa ni zanemarjal telovadnih vaj in z vztrajnimi vežbanjem si je vrlo utrdil telo. A ni bil samo krepak in gibčen, nego tudi pogumen in hladnokrven; o tem pričajo mnogi dogodki. Znano je, kako je s čvrsto roko ukrotil konja, ki se je bil splašil na šetališču v Pratru pobočniku ruskega carja, ki je bil takrat obiskal našega cesarja na Dunaju. Tudi se je izkazal junaka; jedva 18 let star, je bil že v bojnem metežu v bitki pri vasi Santa Lucia.

Kako je bil cesar Franc Jožef I. že zgodaj dobrosrčen, kaže zanimiva dogodbica iz njegovih otroških let. Ko se je nekoč igral na vrtu grada Laksenburga pri Dunaju, je naprosil svojega deda, tedanjega cesarja Franca I., naj kaj podari vojaku, ki je tako reven, da mora stati na straži. Cesar je dal malemu nadvojvodi bankovec, da bi ga podaril vojaku. A ker vojak na straži ni smel vzeti denarja, je cesar dvignil dobrosrčnega vnuka, da je vtaknil bankovec vojaku v torbo.

2. **Dogodki v cesarski obitelji.** Ko je cesar kot osemnajstletni mladenič zasedel prestol, je vzkliknil: „Z Bogom, mladost!“ Kakor da bi slutil, da ga čakajo še težki udarci! A vdal se je v voljo božjo ter se v usodnih urah oklepaj svojega gesla: „Viribus unitis“, t. j. z združenimi močmi. Že kar prva leta svojega vladanja bi bil kmalu postal žrtev zlobne roke morilčeve. Svetel žarek sreče pa mu je posijal v življenje, ko se je l. 1854. poročil z bavarsko kraljično Elizabeto. A zopet se

Sl. 20. Cesar Franc Jožef I.

mu je skrilo solnce sreče. V Meksiki so mu ustrelili ljubljene-
nega brata Maksimilijana, jedva ko je bil zasedel cesarski
prestol. A ni še bil konec nesreč! L. 1889. je v Meyerlingu
poleg Dunaja umrl nagle, grozne smrti njegov edini sin cesar-
jevič Rudolf. Najsilnejši ndarec pa je zadel dobrotljivega
cesarja baš v jubilejnem letu (1898.), ko se je pripravljaj, da

bo praznoval vladarsko petdesetletnico, a je nenadoma sprejel grozno vest, da je anarhist Lucheni (izg. Lukeni) v Genevi zavrtno umoril blago cesarico Elizabeto.

3. Cesarjeve čednosti. Cesar Franc Jožef (sl. 20.) opravlja svoje vladarske posle z največjo vnemo in vestnostjo. Zgodaj pred solnčnim vzhodom, ko sniva Dunaj še v jutranjem pokoju, je neutrudljivi vladar že pri svojih opravilih. Neumorno posluša poročila ministrov in generalov ter sprejema podanike v avdijencah. Kadar ima nujnih opravil, ne privošči si niti potrebnega počitka. Po napornem delu si cesar najraje poišče razvedrila na lovu; posebno pogosto hodi v lovišča na Štajersko in Gornje Avstrijsko.

S posebno vnemo se je cesar vedno posvečeval svoji vojski. Po njegovih navodilih se vrše vsako leto velike vojaške vaje, katerim navadno osebno prisostvuje ter se pri tem ne ustraši nikakih težav.

Vzvišena oseba cesarjeva se odlikuje po viteškem vedenju, a tudi po ponižnosti in preprostosti, o čemer nam priča nebroj zgledov iz njegovega življenja. Prožet globoke pobožnosti, daje cesar Franc Jožef vedno novih dokazov svoje dobrosrčnosti in darežljivosti. Zato pa tudi ni čudo, da spričo tolikih vladarjevih vrlin avstrijski podaniki ob vsaki priliki kličejo iz dna srca: „Bog olirani, Bog obvari nam cesarja, Avstrijo!“

III. Važni dogodki za vladanja cesarja Franca Jožefa I.

1. Cesar Franc Jožef I. uduši revolucijo na Ogrskem in v Italiji. Novi cesar je jedva dopolnil 18. leto, ko je nastopil vlado obširne države. Bili so pa burni časi, zakaj trebalo je še ukrotiti uporne Madžare in Italijane.

Madžari niso pripoznali Franca Jožefa I. za zakonitega kralja in so nadaljevali boj proti Avstrijcem. Šele ko je avstrijski vojski stopil na čelo general Haynau, ki ga je krepko podpiral ban Jelačić, in ko je prišla na pomoč ruska vojska pod generalom Paskievičem, je upadel drznim upornikom pogum. Kossuth je pobral ogrsko krono ter zbežal preko Turške v Turin, kjer je živel do smrti. Uporni general Görgey pa se je moral dne 13. velikega srpana 1849. l. vdati Rusom pri

Világosu (izg. Vilagošu). Mnogo vstaških voditeljev je pobegnilo na Turško, drugi pa so se pokorili v ječah in na morišču.

Še večjo preglavico so delali mlademu cesarju vstaši v Lombardiji in v Benetkah, katerim je prišel pomagat z veliko vojsko sardinski kralj Karel Albert. Sicer jih je že l. 1848., še preden je zasedel Franc Jožef I. cesarski prestol, užugal izvrstni vojskovodja grof Radetzky pri selu Santa Lucia (izg. Lučija), kjer je bil tudi nadvojvoda Franc Jožef v ognju, in pri Custozzi; toda boji so se nadaljevali tudi še l. 1849. Šele ko je dvainosemdesetletni starček Radetzky popolnoma pobil Sardince pri Mortari in Novari ter sta pobegnila sardinski kralj Karel Albert in vstaški vodja Garibaldi, se je povrnil zopet mir in red v Italijo.

Grof Radetzky, ki se je toli proslavil na italijanskih tleh, je bil potomec stare plemenitaške rodovine češke. V mladih letih se je še za vlade Jožefa II. bojeval proti Turkom, pozneje proti Francozom in se je posebno obnesel v bitki pri Lipskem. Nasproti vojakom je bil tako ljubezniv, da so ga navadno imenovali le „oče Radetzky“. Po končani vojni v Italiji ga je cesar odlikoval z najvišjim avstrijskim redom, namreč z redom zlatega runa.

V teh bojih na Italijanskem se je proslavilo tudi dokaj preprostili slovenskih junakov. France Gornik iz Slovenskih goric je z 19 možmi uspešno branil trdnjavo Santo Spirito (t. j. Sv. Duh), desetnik Matija Črne je pa odbijal sovražne napade z neke druge utrdbe celo le s 17 možmi. Kot izvrsten topničar se je tudi pokazal slovenski junak Andrej Čehovin. Sploh pa sta si priborila veliko slave kranjski 17. polk in štajerski 47. polk, o katerem se je izrazil general d'Aspre (izg. Daspr) po bitki pri Custozzi: „Odslej bom vselej odkrit jahal mimo tega polka.“

2. Doba absolutizma. Cesar Franc Jožef I. je razpustil državni zbor, ki ga je bil sklical Ferdinand I. Dobrotljivi, ter je po končanih vojnah izkušal nekaj časa (1851.—1860.) neomejeno (absolutno) vladati in vse dežele širnega cesarstva tesneje združiti v državno celoto. Kakor za Jožefa II. so hoteli tudi sedaj z nemškimi državnimi jeziki ublažiti nasprotstvo med avstrijskimi narodi. S papežem pa je sklenil

cesar l. 1855. posebno pogodbo, takoimenovani konkordat, s katerim je država odstopila Cerkvi zlasti šolstvo.

V tej dobi (l. 1853.) je hotel neki Libeny na Dunaju izvršiti zavraten napad na Njega Veličanstvo. V spomin srečno preprečenega atentata je bila pozneje zgrajena na Dunaju krasna Votivna (t. j. obljubljena) cerkev.

3. Francosko-sardinska vojna (l. 1859.). Navdušenost Italijanov za svobodo in neodvisnost se po ponesrečeni revoluciji še ni podela. To nezadovoljnost je izkoristil sardinski kralj Viktor Emanuel II. ter je napovedal Avstriji vojno, združivši se s francoskim cesarjem Napoleonom III., nečakom velikega Napoleona I. Vrhovni poveljnik avstrijske vojske, grof Gyulay (izg. Djulaj), ni bil tako srečen kakor njegov prednik, stari maršal Radetzky. Avstrijsko vojsko so združeni sovražniki porazili v bitkah pri Magenti (izg. Madženti) in pri Solferinu. Vsled te nesrečne vojne je Avstrija izgubila plodovito Lombardsko ter je obdržala v Italiji le še Beneško. Ko je Garibaldi priboril Viktorju Emanuelu II. še Napolj, Sicilijo in del Cerkvene države, si je nadel le-ta naslov kralja italijanskega (l. 1861.).

4. Prusko-laška vojna (l. 1866.). Uspehi Italijanov po vojni l. 1859. so napolnili tudi Pruse z novimi nadami; zakaj tudi Pruska je hotela združiti vso Nemško pod svojo oblast. Najprej se je polastila Schleswiga in Holsteina; v tej vojni proti Dancem je Prusom pomagala tudi Avstrija, in že takrat se je avstrijsko brodovje pod Tegetthoffom uspešno borilo pri Helgolandu (l. 1864.).

Toda Pruska je hotela tudi Avstrijo izriniti iz nemške zveze ter ji je že čez dve leti (l. 1866.) napovedala vojno. Istočasno pa je Avstrijo napadla na jugu tudi Italija, s katero je pruski minister knez Bismarck sklenil vojno zvezo. Avstrijska vojska pod generalom Benedekom je bila pri Kraljevem Gradcu premagana, a na jugu so zmagovali Avstrijci. Na suhem je užugal Italijane pri Custozzi nadvojvoda Albreht, italijansko brodovje, ki ga je privedel admiral Persano pred otok Vis, pa je premagal junak Viljem Tegetthoff. Avstrijska vojna ladja „Nadvojvoda Ferdinand Maks“ je utopila ponosno „Re d'Italia“ (t. j. kralj italijanski) in tudi druge sovražne ladje so silno trpele.

Toda vzlic zmagam na jugu je morala Avstrija skleniti neugoden mir vsled poraza pri Kraljevem Gradcu; odstopiti je morala prvenstvo v nemški zvezi zmagoviti Pruski, Italiji pa je morala prepustiti Beneško.

5. Kulturni napredek. Po vojni l. 1866. je skrbel cesar posebno za blagostanje svojih narodov. L. 1867. je razglasil osnovne zakone o občih pravicah državljanov. Naslednje leto se je ustvaril dualizem, t. j. monarhijo so razdellili v avstrijske dežele in v dežele krone sv. Štefana; takrat je tudi Hrvaška sklenila z Ogrsko „nagodbo“ ter se je Reka proglasila za „posebno z ogrsko krono spojeno telo“. L. 1869. je izšel nov šolski zakon, ki je določil, da mora sleherni otrok hoditi v šolo. Vsled večjega števila učencev so sezidali mnogo novih šolskih poslopij. Za vladanja cesarja Franca Jožefa I. se je tudi ustanovilo veliko število realk, kmetijskih, trgovskih in obrtnih šol; a dobili smo tudi dve novi vseučilišči: češko v Pragi in nemško v Černovicah.

Posebno izdatno se je izboljšalo sodstvo. Skoraj v vsakem mestecu in še celo v trgih se nahajajo okrajna sodišča, ki sodijo v slučaju manjših prestopkov. Več okrajev vkup je podrejenih okrožnemu sodišču, kjer se obravnavajo večji zločini in hudodelstva. Da pa ni vse sodstvo izročeno plačanim sodnikom-uradnikom, izrekajo pri okrožnem sodišču pravorek porotniki. Ako kdo ni zadovoljen z rabsodbo nižjih sodišč, se sme navadno obrniti s prizivom na deželno sodišče in na višje deželno sodišče, a v nekaterih slučajih celo na najvišje sodišče na Dunaju.

Kako je napredovala obrtnost v avstrijsko-ogrski državi, je najlepše pokazala svetovna razstava na Dunaju, ki se je otvorila baš ob petindvajsetletnici cesarjevega vladarstva (l. 1873.).

6. Okupacija Bosne in Hercegovine (l. 1878.). Turki so že od nekaj silno zatirali krščansko „rajo“ na Balkanu.* Ker Turška sama ni mogla in hotela napraviti reda, so naročile evropske velevlasti avstrijsko-ogrski državi, naj zasede Bosno in Hercegovino. Toda izvršitev tega naročila je bila jako težavna. Bosna in Hercegovina sta jako gorati in kraševiti, a

* Prim. J. Stritarjev venec pesmi „Raja“.

cest ni bilo tačas še skoraj nič, nego naši vojaki so morali kar sproti nadelavati pota, pri tem pa zavračati ljute naskoke mohamedancev, ki so jih napadali očitno s pomočjo redne turške vojske, še raje pa skrivaj iz zasede. Vendar so po krvavih bojih naposled naše čete pod vodstvom Filipovičevim zasedle Bosno, a Hercegovino je priboril general Jovanovič; pozneje so naši vojaki zasedli še Limsko pokrajino v Novem Pazaru.

Pri okupaciji Bosne in Hercegovine so se osobito odlikovali naši slovenski polki; zato je pa tudi marsikateri nadepoln mladenič in krepak mož legel tam doli v grob ali pa se vrnil s smrtno kaljo v domovno.* L. 1883. so se sicer novič uprli nekateri kraji v južni Bosni; toda vstaja se ni razširila in general Jovanovič je hitro napravil mir.

L. 1908. pa je Avstrijsko-ogrsko monarhija stalno priklopila (anektirala) Bosno in Hercegovino našim dednim deželam, a iz Limske pokrajine v Novem Pazaru je umaknila svoje vojaštvo ter prepustila to ozemlje Turški.

IV. Tuje države.

1. **Srbska.** Odkar je bilo slavno srbsko carstvo podleglo turški premoči na Kosovem polju (l. 1389.), se je večina srbskega plemstva pomohamedanila; a narod se ni izneveril krščanstvu in je zato sto in sto let ječal pod turškim izesom. Nekateri srbski junaki so zbežali pred turškimi samoselniki v gore ter kot hajduki (razbojniki) strahovali svoje zatiralce. Prvi voditelj srbskih upornikov je bil Juri Petrovič, kateremu so Turki rekali Kara Gjorgje (t. j. Črni Juri).

Po zavratnem umoru Črnega Jurja (l. 1817.) se je med vstaši najbolj odlikoval Miloš Obrenovič. V odrinskem miru (l. 1829.) je postala Srbska kneževina, a pod turško nadoblastjo. Poslej sta se v nasledstvu na knežjem prestolu večkrat menjavala roda Obrenovičev in Karagjorgjevičev. Zadnja Obrenoviča na srbskem prestolu sta bila Milan in Aleksander. Za vlade Milanove je postala Srbska popolnoma neodvisna (l. 1878.) ter se je proglasila za kraljestvo (l. 1882.); ko se je pa

* Prim. Andrejkovo knjigo „Slovenski fantje v Bosni in Hercegovini l. 1878“.

zapletla v vojno z Bolgarijo, je bila poražena pri Slivnici (l. 1885.). Kralj Milan se je moral kmalu nato odpovedati prestolu (l. 1889.), njegovega sina Aleksandra pa so zarotniki ubili v konaku (l. 1903.) v Belgradu. Od zarotnikov pozvan pa je prihitel iz Švice Peter Karagjorgjevič ter je zasedel prestol svojih dedov.

2. Črna gora. Današnja Črna gora je bila v srednjem veku del srbskega carstva, a srbski vladarji so pošiljali tjakaj za namestnike svoje sorodnike. Ko je pa prišla Srbska pod turško oblast, so si izvolili Črnogorci domačega vladarja ter mu nadeli naslov kneza. Dandanes vlada Črno goro knez Nikola, ali podomače Nikica, iz rodu Njegušev. Po slavni bojih s Turki je pridobil v berlinskem miru (l. 1878.) svoji deželi popolno samostalnost in pa še kos Primorja z barsko lukco. Z Rusko veže sedanjega kneza iskreno prijateljstvo, a po svojih hčerah in sinovih je s premnogimi evropskimi vladarji v rodbinski zvezi, in sedanja kraljica italijanska, Jelena, je njegova liči.

3. Bolgarska. Odkar je koncem srednjega veka propadla samostojna bolgarska država, so Bolgari do naših dni živeli in trpeli pod turškim jarmom. Ko so se pa začeli v minulemi stoletju zavedati svoje narodnosti, se je zbudila v njih silna želja po svobodi. L. 1876. so se očitno uprli krutim zatiralcem, toda sami niso bili kos turškim divjakom, in izgubljeni bi bili, da jim ni priskočila na pomoč Ruska. S turško-rusko vojno (l. 1877.) se je ustanovila nova Bolgarska, ki je po berlinskem miru postala samostalna kneževina, a sultanu je morala kot vrhovnemu poglavarju (suverenu) plačevati nekoliko davka. Z Bolgarsko se je pozneje združila tudi Vzhodna Rumelija.

Prvi bolgarski knez je bil nemški princ Aleksander Battenberški, ki ga je pa vojaška zarota prisilila, da se je odpovedal prestolu (l. 1886.). Za njim so Bolgari izvolili za kneza Ferdinanda Koburškega. — L. 1908. se je Bolgarska proglasila za samostojno kraljevino.

4. Rumunska. Današnji Rumunci so potomci nekdanjih Dakov in pa rimskih vojakov in kolonistov. Pozneje so se med nje pomešali slovanski rodovi ter se z njimi spojili v rumunski narod, ki govori italijanskemu podoben jezik. V srednjem veku

so se strnili v dve sosedni deželi, v Vlaško in v Moldavo, ki pa nista dolgo ohranili samostojnosti, ampak sta se morali uklanjati sedaj poljski, sedaj ogrski vrhovni oblasti. Šele l. 1861. sta se združili obe vojvodini v kneževino Rumunsko, ki ji je vladal prvi knez Aleksander Kuso. Ta je osvobodil kmete tlake ter storil še marsikaj dobrega za narod. Toda že l. 1866. so ga pregnali zarotniki iz dežele. Za naslednika so si izvolili Karla Hohenzollern-Sigmaringenskega, ki se je l. 1881. dal oklicati za kralja ter vlada še dandanes.

5. Grška. Ob istem času kakor Srbska se je tudi Grška otresla turškega jarma. O pričetku vstaje se jim je sicer slabo godilo, a v največji sili so jim priskočile na pomoč Ruska, Angleška in Francoska, ki so uničile turško brodovje pri Navarinu (l. 1827.). Ko so Rusi nato še prekoračili Balkan ter prodrli do Carigrada, je sultan prisiljen sklenil mir odrinski (l. 1829.), s katerim je priznal nezavisnost Grške. L. 1897. se je Grška vnovič zapletla v vojno s Turško, ker je podpirala vstaše na Kreti, a je bila popolnoma poražena. Toda evropske velesile so vzlic temu ugodile Grški ter postavile grškega princa Jurija za guvernerja na Kreti, ki je bila povzročila nesrečno vojno.

6. Ruska. Po zatrti revoluciji l. 1848. sta bila v Evropi najvplivnejša vladarja ruski car Nikolaj I. in Napoleon III. Nikolaj I., videč, kako so druge evropske države oslABLJENE po prevratnem gibanju, je hotel nadaljevati politiko Katarine II. ter zadati smrtni udarec Turški. Od turškega sultana je namreč zahteval, naj mu izrečno pripozna pokroviteljstvo nad krščanskimi podložniki na Turškem. Sultan pa je ta poziv odklonil in tedaj mu je Nikolaj I. napovedal vojno (l. 1853.). Toda Napoleon III. je zasnoval z Angleško proti ruskemu carju zvezo in tudi Avstrija je poslala svoje vojaštvo na rusko mejo. Da bi pomagali Turkom, so zavezniki oblegli rusko trdnjavo Sevastopolj na Krimskem polotoku; zategadelj se imenuje ta vojna krimska vojna (1853.—1856.). Blizu eno leto se je ustavljala trdnjava sovražnikom. Ko so se pa zavezniki polastili Sevastopolja, se je morala Ruska odreči pokroviteljstvu kristjanov na Turškem ter odstopiti ustje Dunava in del Besarabije Moldaviji.

Še med krimsko vojno je umrl car Nikolaj I. Njegov sin in naslednik Aleksander II. (1855.—1881.) je bil blag in miroljuben vladar ter je posvetil vse svoje moči vzvišenemu

smotru, da preosnuje Rusko v notranjem ter povzdigne njeno moč na vnanje. Uredil je sodstvo, ustanovil veliko šol ter odpravil nesvobodo kmetov. Vendar je bil tudi primoran prijeti za meč; l. 1863. je zatrl s silo vstajo Poljakov, l. 1877. pa je hitel na Balkan, osvobodit krščansko „rajo“.

Carja Aleksandra II., ki je storil grožno smrt po nihilistiški bombi, je nasledoval njegov sin Aleksander III. (1881.—1894.). Po njegovi smrti je zasedel prestol Nikolaj II. Za njegove vlade je zgradila Ruska velikansko Sibirsko železnico, se polastila bogate Mandžurije ter zgradila pristanišče Daljnij In trdnjavo Port Artur. Toda Ruski ni bilo usojeno, da bi se dolgo radovala te pridobitve. Sosednja Japonska jo je napadla ter ji po poldrugoletnem vojevanju odvzela pridobljene pokrajine na vztoku (l. 1905.).

7. Nemško-francoska vojna (l. 1870.). Ker je rastoča oblast pruske države vznemirjala Francoze, je Napoleon III. izrabil prepir o španskem prestolonasledništvu kot vzrok, da je napovedal Pruski vojno. Toda francoska vojska ni bila kos svoji nalogi. Nemške čete pod vodstvom grofa Moltkeja so zmagovale na vsej črti, ujele v trdnjavi Sedanu Napoleona III. ter osvojile tudi Pariz.

Spričo teh dogodkov so Francozi odstavili Napoleona III., proglasili ljudovlado, a z Nemci sklenili mir, s katerim so Nemški odstopili Alzacijo in kos Lotaringije ter plačali 5000 milijonov frankov vojne odškodnine. Ta vojna pa je tudi združila vse nemške države v eno celoto. V Versaillesu (izg. Verzáju) pri Parizu so namreč vsi nemški vladarji priznali in oklicali pruskega kralja Viljema I. za nemškega cesarja (l. 1871.).

8. Amerika. Odkar so se bile Zedinjene države severno-ameriške (Unija) osamosvojile, so se bile polagoma silno razširile. Toda kmalu so se pojavila tudi v Uniji med severnimi in južnimi državami huda notranja nasprotstva, utemeljena v različnosti njih gospodarskih odnošajev. A to nasprotje se je še bolj poostrilo, ko so severni sodržavljani s predsednikom Lincolnom na čelu odločno zahtevali, da morajo južne poljedelške pokrajine odpraviti suženjstvo. Vsled tega se je vnela meščanska vojna, največja, kolikor jih pozna zgodovina (1861.—1865.). Po meščanski vojni, v kateri je padlo do pol milijona ljudi, se je Unija kmalu zopet opomogla. V svesti si

svojih neizčrpnih sil, so porabile Združene države upor Kubancev ter uničile pri Santiagu malovredno špansko brodogradnjo (l. 1898.). Španija se je morala odreči Kubi ter prepustiti Uniji Portoriko in Filipine.

Tudi Meksikanci (izg. Mehikanci) so se že davno osvobodili španskega gospodstva. Ker pa je njih ljudovlada bila v vednih notranjih borbah, je francoski cesar Napoleon III. osvojil Meksiko s svojimi četami ter ponudil meksikansko cesarsko krono Ferdinandu Maksimilijanu, bratu cesarja Franca Jožefa I. Nadvojvoda Maksimilijan je sprejel Napoleonovo ponudbo v svojo nesrečo. Velika večina prebivalcev ni hotela o cesarstvu nič vedeti. Nezadovoljni republikanci so se uprli, ujeli cesarja Maksimilijana pri Querétaru (izg. Kerétaru) ter ga ustrelili (l. 1867.).

V. Ustavoiznanstvo.

1. Občina. Ljudem je težko bivati na samoti; da lažje podpirajo drug drugega, so si postavili svoja bivališča v soseščini. Tako so nastala sela, vasi, trgi in mesta. Ker imajo posamezni kraji skrbeti za obče naprave, kakor za cerkev, šolo, ceste i. dr., so se združili občani v občine.

Občinsko upravo imata občinski odbor in občinsko predstojništvo, ki se skupno imenujeta občinski zastop. Občinski odbor voli iz svoje srede občinsko predstojništvo, ki mu pripadajo občinski predstojnik ali župan in dva ali več svetovalcev. Navadno ima pri občinskih volitvah volilno pravico (aktivno, t. j. da sme voliti, in pasivno, t. j. da sme biti izvoljen) vsak občan, ki je avstrijski državljan, polnoleten in plačuje nekaj direktnega davka. Brez ozira na davek pa inajo volilno pravico tudi stalni duhovniki, učitelji, zdravniki, uradniki. Volilce razdele po vsotah, ki jo plačujejo kot davek, v tri (dva) volilne razrede, ki voli vsak po tretjino (polovico) občinskih odbornikov in njih namestnikov.

Občina ima samostalen in izročen delokrog. V samostalni občinski delokrog spada: 1. Podelitev domovinske pravice in častnega občanstva. 2. Uprava občinskega premoženja. 3. Oskrbovanje občinskih potov. 4. Oskrbovanje občinskih ubožcev. 5. Ustanovitev in vzdrževanje ljudskih šol. (Šolsko

občino zastopa krajni šolski svet). 6. Občinsko redarstvo. Izročeni delokrog pa naklada občini dolžnost, da pomaga javnim uradom pri uradovanju.

Občina ima tudi pravico, kaznovati z globo in kratkim zaporom ter zahtevati občinske doklade.

V mestih s svojim zakonom ali statutom (Ljubljana, Trst, Gorica, Celje, Maribor, Celovec, Dunaj i. dr.) upravlja občinski zastop obenem posle okrajnega glavarstva (magistrat).

2. Okraj in dežela. Več občin skupaj tvori okraj. V vsakem okraju je okrajno sodišče in davkarski urad. Več sodnih okrajev je združeno v okrajno glavarstvo, ki mu načeluje c. kr. okrajni glavar. Za šolstvo okraja skrbi okrajni šolski svet. Oskrbovanje okrajnih cest, mostov in sploh občil je poverjeno okrajnemu zastopu. Okrajne zastope imajo samo Štajerska, Češka in Galicija; v drugih deželah oskrbuje okrajne ceste okrajni cestni odbor. Okrajni zastop sme v pokritje stroškov določiti posebne okrajne doklade.

Kakor volijo občani za tri leta občinski zastop, tako si izbere dežela za dobo šest let poslance za deželni zbor. Člani deželnih zborov so ali taki, ki so že po svojem dostojanstvu deželnozborski poslanci (virilni glasovi), ali pa od ljudstva voljeni poslanci. Volilci so razdeljeni v štiri skupine: 1. velepošestniki, 2. trgovska in obrtna zbornica, 3. mesta in trgi, 4. kmetске občine. V nekaterih kronovinah voli tudi že peta (obča) volilna skupina. Kranjski deželni zbor šteje 49, štajerski 87, goriški 30, istrski 47 poslancev. Trst z okolico ima samostalen občinski zastop, ki zboruje tudi kot deželni zbor. (Na Hrvaškem imenujejo svoj deželni zbor „sabor“.) Izmed deželnih poslancev imenuje cesar deželnega glavarja (deželnega maršala) in njegovega namestnika. Izvrševalna oblast deželnega zbora je deželni odbor.

Zastopnik cesarjev in vlade v deželi je cesarski namestnik (deželni predsednik); le-ta je tudi predsednik c. kr. deželnega šolskega sveta.

3. Vlada avstrijskih dežel. Naša monarhija obsega dva dela: Ogrsko, Erdelj, Hrvaško in Slavonija tvorijo „dežele svete ogrske kronē“, vse druge dežele pa imajo skupno ime „v državnem zboru zastopane kraljevine in kronovine“; to je naša avstrijska državna polovica.

Avstrijske dežele imajo svoje posebno ministrstvo. Ministri so odgovorni državnemu zboru, imenuje jih pa cesar. Ministrstvu na čelu je ministrski predsednik, ki je navadno obenem tudi minister za notranje posle. Avstrijski ministri so: 1. minister za notranje posle; 2. minister za bogočastje in nauk; 3. minister za pravosodje; 4. minister za finance ali denarstvo; 5. minister za trgovino; 6. minister za železnice; 7. minister za poljedelstvo; 8. minister za javna dela; 9. minister za deželno brambo. Razen naštetih je še nekaj ministrov brez natančno določenega področja (ministri brez portfelja ali listnice).

Posle zakonodajstva za avstrijske dežele opravlja državni zbor, ki zboruje na Dunaju in se deli v gosposko in poslansko zbornico. Člani gosposke zbornice so: Vsi doletni avstrijski nadvojvode; doletni glavarji znamenitih plemenitaških rodbin, ki jim je cesar podell dedno državnozborsko dostojanstvo; nadškofje in škofje s knežjim dostojanstvom. Poleg tega imenuje cesar posebno zaslužne može za dosmrtno člane gosposke zbornice.

• Poslanska zbornica šteje 516 članov, ki jih volijo vsled obče volilne pravice vsi 24 let stari državljani brez ozira na davek. Kranjska pošilja v poslansko zbornico 12, Štajerska 30, Koroška 10, Goriška in Gradiščanska 6, Istra 6 in Trst z okolico 5 poslancev. Državni poslanci (kakor tudi deželni poslanci) uživajo nedotakljivost ali imuniteto in jim plačujejo dnevnine ali diete. Predsednike in podpredsednike voli zbornica izmed svojih članov.

Glavno opravilo državnega zbora je zakonodajstvo in dovolitev davkov in vojakov-novincev. Zakone sklejata obe zbornici (t. j. gosposka in poslanska), a cesar jih potrjuje ali sankcionira.

4. Vlada ogrskih dežel. Ogrske dežele imajo ministrstvo, ki je sestavljeno slično kakor avstrijsko; posebna ministra na Ogrskem sta pa 1. minister za Hrvaško in Slavonijo, in 2. minister na najvišjem dvoru na Dunaju, ki posreduje med kraljem in ogrskim ministrstvom.

Ogrski državni zbor se deli v zbornico velikašev ali magnatov in v zbornico poslancev ali reprezentantov. Poslanska zbornica šteje 452 poslancev.

Kraljevina Ogrska, zedinjena z Erdeljskim, in kraljevina Hrvaška s Slavonijo tvorita eno državno celoto. Hrvaška voli svoje poslance (40 po številu) na skupni državni zbor v Budimpešti iz sredine svojega lastnega „sabora“ (deželnega zbora); ti poslanci imajo pravico, govoriti v budimpeštanskem državnem zboru o vseh stvareh, ki so skupne Ogrski in Hrvaški. Na državni zbornici mora za zasedanja državnega zbora poleg ogrske zastave plapolati tudi zastava Hrvaške. Popolno samoupravo (avtonomijo) ima Hrvaška za notranje posle, za bogočastje in nauk ter za sodstvo (vsak oddelek inu svojega „oddelnega predstojnika“ ali „sekcijskega šefa“). Na čelu hrvaške vlade stoji „ban kraljevin Hrvaške, Slavonije in Dalmacije“; imenuje ga cesar na predlog ogrskega ministrskega predsednika. Kraljevini Hrvaška in Slavonija razpadata (kakor Ogrska v komitate) v več županij z velikimi župani na čelu.

5. Skupni državni posli. Obe državni polovici družijo vladarjeva oseba in nekateri skupni posli. Oseba cesarjeva je posvečena in nedotakljiva. Cesar (na Ogrskem in Hrvaškem ga nazivajo le kralj) je vrhovni poveljnik vojske, napoveduje vojno in sklepa mir, imenuje višje državne uradnike, podeljuje plemstvo in redove ter ima pravico, da pomilosti kaznjence. Dvorovina (Zivilliste) našega cesarja znaša na leto 18,600.000 K; to vsoto plačujeta obe državni polovici in se pokrijejo z njo vsi stroški cesarskih dvorov na Dunaju in v Budimpešti. Ob nastopu vladarstva priseže cesar na ustavo; prestol pa prehaja na potomce po pravu prvorojenstva, in sicer tudi v ženski vrsti. Cesar mora biti rimsko-katoliškega veroizpovedanja; polnoletnost doseže z dovršenim 18. letom. Cesar ima trojen naslov in trojen grb; njegov navaden naslov je „cesarsko in kraljevo apostolsko Veličanstvo“.

O skupnih državnih poslih odločujeta avstrijska in ogrska delegacija. V vsaki delegaciji je po 60 članov, in sicer voli v avstrijski državni polovici gosposka zbornica 20 delegatov, poslanska zbornica pa 40 članov. Cesar sklicuje delegacije vsako leto, a shajata se eno leto na Dunaju, drugo leto pa v Budimpešti.

Za upravo vsej državi skupnih poslov imauo skupno državno ministrstvo, ki je razdeljeno v naslednja ministristva: 1. ministrstvo za vnanje posle; 2. državno vojno ministristvo; 3. državno finančno ministristvo (to ministristvo upravlja tudi Bosno in Hercegovino).

6. Obče pravice in dolžnosti avstrijskih državljanov. Državni osnovni zakon z dne 21. grudnia 1867. leta določuje obče pravice avstrijskih državljanov; najvažnejše določbe so le-te:

1. Za vse deželane v državnem zboru zastopanih kraljevin in dežel — brez ozira na vero in narodnost — velja obča avstrijska državljanska pravica.

2. Pred zakonom so vsi državljani enaki.

3. Javne službe so pristopne v enaki meri vsem državljanom.

4. Svobodna selitev osebe in premoženja v državi ni nikakor omejena. Svobodno selitev omejuje država le po vojaški dolžnosti.

5. Lastnina je nedotakljiva. Le v slučaju vojne, elementarne nezgode ali izvršitve javnih del je dovoljena ekspropriacija ali razlastitev, toda dotičnik dobi za to popolno odškodnino.

6. Vsak državljan more v vsakem kraju državnega ozemlja bivati, si pridobivati posestva ter ob postavnih pogojih izvrševati vsak obrt.

7. Vsako podložništvo in tlačanstvo je za vedno odpravljeno.

8. Osebna svoboda je zajamčena. S to določbo se jamči državljanom, da jih ne smejo samovoljno zapirati.

9. Hišna pravica je nedotakljiva. Vsled te določbe ne sme nihče prodirati v naša stanovanja brez sodnijskega dovoljenja.

10. Pismom se jamči nedotakljivost; zaplenjanje pisem, razen v slučaju zakonitega zapora in hišne preiskave, je dovoljeno le v vojnem času ali na podlagi sodnijskega ukaza.

11. Pravico, vlagati prošnje, ali peticijsko pravico ima vsakdo.

12. Avstrijski državljani imajo pravico, zborovati in ustanavljati društva.

13. Vsakdo ima pravico, z besedo, s pismom, tiskom ali podobami v zakonitih mejah svobodno izražati svoje mnenje.

14. Popolna verska svoboda je zajamčena vsakomur.

15. Vsaka zakonito priznana cerkev in verska družba ima pravico do skupne javne božje službe.

16. Privržencem zakonito nepriznane veroizpovedi je dovoljena domača služba božja.

17. Znanstvo je svobodno in svoboden je uk znanstva. Država ima glede na vse šolstvo pravico najvišjega nadzorstva.

18. Vsakemu je na voljo, si izvoliti svoj poklic ter se zanj izobraziti, kakor in kjer hoče.

19. Vsa narodna plemena v državi so enakopravna in vsako pleme ima pravico, svojo narodnost in svoj jezik čuvati in gojiti. Država priznava enakopravnost vseh deželnih jezikov v šoli, uradu in javnem življenju. Deželni jeziki v Avstriji so: slovenski, hrvaški oziroma srbski, nemški, italijanski, češki, poljski, rusinski, rumunski in madžarski.

Država nam pa ne daje le pravic, marveč nam nalaga tudi dolžnosti:

1. Prva in najimenoitnejša dolžnost vsakega državljana je zvestoba in pokorščina presvetlemu cesarju. Vsako dejanje, ki bi cesarjevo osebo oškodovalo na zdravju ali svobodi in ki bi izkušalo cesarja spraviti v nevarnost ali pa omejevatı vladarske pravice, je zločin veleizdaje.

2. Dolžnost državljanova je, da je pokoren zakonom in oblastvenim naredbam, ki v cesarjevem imenu izvršujejo zakone. Vsakega državljana dolžnost pa je, da dobro pozna zakone in naredbe, ki se mu jih je držati.

3. Plačevati je točno in vestno različne davke.

4. Vsakega državljana dolžnost je, da zastavi v silı svoje življenje za cesarja in za domovino. Uvedli so v to svrho občo vojno dolžnost, ki traja 12 let in se začinja z 21. letom. Končno pa je še treba služiti v črni vojski do 42. leta.

Č. Kulturne razmere v novem veku.

I. Državna uprava in javno življenje.

1. **Državna uprava in deželni stanovi.** Ko so se leta 1526. združile češke in ogrske dežele z Avstrijo, se je izcimila misel državne celokupnosti. Na čelu Avstriji in tudi drugim evropskim državam so stali neomejeni vladarji. Vendar so tudi deželni stanovi še spočetka novega veka imeli veliko oblast ter so izkušali omejevatı vladarske pravice. Zakonodavno oblast je imela vlada, izvrševalne pravice pa navadno deželni stanovi. Člani deželnega stanovskega zbora so bili: škof, v deželni deski vpisani cerkveni dostojanstveniki, poslanci stolnih kapiteljev,

plemenitniki in poslanci vladarskih mest. Deželni stanovi v slovenskih pokrajinah pa so imeli večkrat tudi skupna posvetovanja z drugimi notranjeavstrijskimi stanovi, zlasti zaradi pretečih turških navalov. Leta 1614. pa je v Linzu zboroval prvi avstrijski državni zbor.

Vendar pa se je ohranilo neomejeno vladarstvo (absolutizem) do 19. veka, in šele po padcu Napoleonovem so jeli narodi zahtevati večjih političnih pravic, ki so si jih naposled priborili v ustavnih (konstitucionalnih) državah.

2. Sodstvo. Tajne družbe (Fehme), ki so samovoljno kaznovale hudodelce, so ponehale koncem srednjega veka. Gosposke so uvedle posebne sodnike, ki so sodili po določbah rimskega prava. Obsodbe vsled čarovništva so bile še zelo razširjene, in obdolžence so silili z mučilnicami, da so priznali, česar se jih je dolžilo. Šele cesarica Marija Terezija je odpravila mučilnico, a cesar Jožef II. je ukazal, da smejo soditi le izučeni sodniki. Cesar Franc I. pa je izdal (l. 1810.) obči državljanski zakonik, ki je deloma še dandanašnji v veljavi. Šele cesar Franc Jožef I. pa je vzel graščakom, mestom in trgom pravico, samolastno nastavljanje sodnikov. Določil je, da namešča država sama sodniške uradnike, ki so v svojem poslovanju docela neodvisni ter izrekajo sodbe v imenu cesarjevem.

3. Vojna uprava. Ko je cesar Maksimilijan I. uvedel v svojo vojsko topove in puške, se je povsem predrugačil vojaški ustroj. Osebno junaštvo in telesna moč nista odslej več odločevala, marveč število bojnikov in spretno vodstvo. Vsled tega se tudi plemenitniki niso več tako radi posvečevali bojnemu življenju in vojske so se sestavljale izvečine le iz preprostih mezdnikov (Landsknechte). Ko za tridesetletne vojne posamezni knezi niso mogli vzdrževati dragocenih vojsk, so si vojaki z ropanjem sami iskali potrebnih dohodkov.

Cesarica Marija Terezija je obrnila pozornost na častniški naraščaj ter je v to svrhu ustanovila vojno akademijo v Dunajskem Novem mestu. Nadvojvoda Karel pa je izpopolnil avstrijsko vojsko s tem, da je uvedel deželno branbo.

Cesar Franc Jožef I. je leta 1868. uvedel splošno vojaško dolžnost. Nekdaj je vojak ostal skoro vse svoje življenje v vojski, izza vlade cesarja Franca I. je moral služiti 10 let, a po sedanjem brambnem zakonu je sleherni vojak 3 leta v stalni

vojski, 7 let v rezervi in 2 leti v deželni brambi. Vrlutega ostane dosluženi vojak še 10 let v črni vojski, ki je namenjena za službo v domovini.

4. Javno življenje. Dasi se v novem veku posamezni stanovni ne ločijo več tako strogo, vendar še marsikaj spominja na srednjeveško razdelitev stanov v plemenitnike, meščane in kmete.

Plemenitaši so živeli poleti navadno na svojih graščinskih posestvih, zabavajoč se z lovom in z nebrzdanim popivanjem. Pozimi pa so izvečine prebivali v svojih palačah po stolnih mestih, kjer so se razveseljevali v gledališču in na dvorskih veselicah. Ubožnejši plemenitniki so se posvečali vojaškemu stanu, kjer so zavzeli skoraj vsa častniška mesta, ali pa so si pridobili dobro plačane službe v duhovskem stanu in na vladarskem dvoru.

Meščanom so habsburški vladarji potrdili stare pravice in svoboščine, a jim podelili tudi novih. V mestih je posebno cvetela obrtnost in kupčija. Vendar so pa tudi mesta in trgi trpeli po turških navalih, kugi, kobiljcah in drugih nezgodah. Največ se je storilo za mesta in trge v 19. stoletju z raznimi napravami v povzdigo gmotnega blagostanja in duševne narobrazbe.

Kmetje so bili do cesarja Jožefa II. tlačani graščakov. Brez dovoljenja graščakovega niso smeli zapustiti posestva, ne oženiti se, ne dati svojih otrok izuriti v kakem rokodelstvu. Da bi si olajšali prevelika bremena, so se večkrat uprli. Toda upori so se ponesrečili, in kmetska usoda je bila še žalostnejša. Marija Terezija jim je sicer nekoliko olajšala bedno stanje, a tlačanstvo je odpravil šele cesar Jožef II. Odslej so bili kmetje osebno prosti in le podložniki svojih gospodarjev ter so plačevali desetino od svojih pridelkov. Leta 1848. se je odpravilo tudi podložništvo, graščaki pa so dobili primerno odškodnino.

II. Prosveta na Slovenskem.

1. Staviteljstvo in slikarstvo. V začetku novega veka so gradili na slovenskih tleh izvečine v gotiškem slogu. V 17. stoletju pa se je udomačil tudi pri nas renesanski slog. Ta raznovrstni način stavbarstva se nam je ohranil na nekaterih palačah, osobito pa na novejših gradovih in cerkvah. A

tudi slikarstvo se je gojilo; toda pri nas so do najnovejšega časa dobivali slikarji dela izvečine le po cerkvah. Znameniti slikarji na Slovenskem so bili: Matevž Langus, brata Janez in Juri Šubic, Anton Ažbe i. dr., a za naših dni se odlikujejo Ivan Vavpotič, Rihard Jakopič, Ivana Kobilca, Anton Gvaiz, Peter Žmitek itd. Izmed sedanjih kiparjev so najbolj znani: Alojzij Gangl, Fran Berneker in Ivan Zajec.

2. Glasba. Tudi za glasbo in petje zaslužne može nahajamo že spočetkom novega veka v naši domovini. Že v šestnajstem stoletju se je odlikoval s svojimi cerkvenimi skladbami Jakob Gallus. Drugi zaslužni može za slovensko petje in godbo so: Miroslav Vilhar, ki je zložil prvo slovensko opero in tudi veliko ponarodelih pesmic, Davorin Jenko, ki je uglasbil veličastno pesem „Naprej za-

Sl. 21. Dr. France Prešeren.

stava Slave“, učitelja Hajdrih in Volarič, Čeha Nedved in Foerster, Viktor Parua, Hugolin Sattner i. dr.

3. Slovensko slovstvo. Ustanovitelj slovenskega slovstva je bil reformator Primož Trubar (1508.—1586.). Prvi pisatelji so pisali v cerkvene namene, da bi laže širili protestantsko vero med slovenskim narodom. Vajkard Valvasor (1641.—1693.) je spisal v nemškem jeziku znamenito knjigo „Ehre des Herzogthums Krain“ (Slava vojvodine Kranjske). Prvi znameniti pesnik je bil Valentin Vodnik (1758.—1819.), ki je bil spočetka duhovnik na Gorenjskem, a je postal za francoske vlade na Kranjskem ravnatelj na gimnaziji v Ljubljani; o tem času je tudi zapel znamenito pesem „Ilirija oživiljena“.

Najboljši slovenski pesnik je bil France Prešeren (1800.—1849.; sl. 21.). Porodil se je v Vrbi na Gorenjskem ter se učil pravoslovja na Dunaju. Tu je bil učitelj slovečemu sorojaku in nemškemu pesniku Anastaziju Grünu. Služboval je potem v Ljubljani in Celovcu, a zadnja tri leta pred smrtjo je bil odvetnik v Kranju. Prešeren je kralj v liričnem pesništvu; njegova največja epična pesem „Krst pri Savici“ pa opeva zmago krščanstva nad poganstvom.

Nova slovstvena doba se začenja l. 1843. z ustanovljenjem „Novic“, ki jih je urejeval dr. Janez Bleiweis vitez Trsteniški (1808.—1881.). Glavni sotrudnik „Novic“ je bil Vesel-Koseski, pesnik veličastnosti. Na Štajerskem pa je ustanovil letopis „Drobtinice“ škof Anton Martin Slomšek (1800.—1862.), ki se je odlikoval kot pesnik in življenjepisec, a še posebno kot pisatelj povesti za mladino. Kot slovničar in izdajatelj časopisov ima velike zasluge Anton Janežič (umrl l. 1869. v Celovcu). Prirodo in domovino je prav lepo opeval Simon Jenko (1835.—1869.). Blizu rojstnega kraja Trubarjevega (pri Velikih Laščah) sta se porodila znamenita pisatelja France Levstik (1831.—1887.) in Jožef Stritar (roj. l. 1836.). Oba se odlikujeta po svojih izvrstnih pesmih, po vzornem jeziku in po spisih za mladino. Po svojih liričnih pesmih se je posebno prikupil Goričan Simon Gregorčič (1844.—1906.), s svojimi baladami in romancami pa Štajerc Anton Aškerc (roj. l. 1856.). Miroslav Vilhar (1818.—1871.) je bil plodovit pesnik, ki je svojim pesmim zlagal tudi napeve. Rodoljuben pesnik France Cegnar (1826.—1892.) je poslovenil nekatere Schillerjeve drame, Matija Valjavec (1831.—1897.) pa je kaj pridno nabiral narodno blago.

Izméd pripovedovalcev se posebno odlikujejo: Josip Jurčič (1844.—1881.) s svojimi povestmi iz narodnega življenja, Janko Kersnik (1852.—1897.) in dr. Ivan Tavčar (roj. l. 1851.) Za razvoj slovstva v današnjih dneh pa skrbijo posebno mesečniki „Ljubljanski Zvon“, „Dom in Svet“ in „Slovan“ ter društvi „Slovenska Matica“ in „Družba sv. Mohorja“, ki šteje že okoli 80.000 članov.

Koncem vasi so razvaline gradu „Kamena“. Da si to laže zapomnite, narišimo zraven še znamenje za razvalino: . [Pokaže se Grefejeva slika „Grad Kamen“.]

Iz Begunj ni daleč v rojstno vas našega najimenitnejšega pesnika dr. Franceta Prešerna. Kako pravimo tej vasi? (Vrba.) — Naredimo znamenje za vas Vrbo!

Iz Radovljice se obrnimo na južno stran! — Onostran Save narišimo cesto do trga Kroepe! — Narišimo še znamenje za trg in zapišimo zraven črko „K“! (Pokaže se razglednica Kroepe.) — Kakor smo našli v Tržiču obrtnike, ki izdelujejo usnje, črevlje in bombaževino, tako je tudi v Kropi skoraj v vsaki drugi hiši fužina, kjer izdelujejo žreblje in drugo železnino. Kropa je torej obrten trg.

Vrnimo se v Radovljico in potujemo po železnici dalje proti severozahodni strani! — Železnica vozi ob Savi. Narišimo Savo in ob njej železnico! — Med vožnjo opazamo na obeh straneh visoko gorovje. Gorovje na desni vam je znano. Kako ga imenujemo? (Karavanke.) — Katera je najvišja gora v Karavankah? (Stol.) — Kam pridemo čez Karavanke? (Na Koroško.)

Na nasprotni strani je drugo gorovje. Nobeno gorovje na Kranjskem nima tako visokih vrhuncev kakor to. To gorovje so Julijske Alpe.

Čez Julijske Alpe pridemo na Primorsko. Julijske Alpe ločijo Kranjsko od Primorskega. Narišimo debelo črto na levo, zapišimo „Julijske Alpe“ in za temi „Primorsko“. Med katerima gorovjema teče Sava? (Med Julijskimi Alpami in Karavankami.) — Med obema gorovjema je Savska dolina. Savo, ki teče po tej dolini, imenujemo Savo Dolinko.

Vlak se ustavi. Izprevodnik zakliče postajo Jesenice. Jesenice so trg. Nad Jesenicami so kopali železno rudo. (Pokaže se.) — V bližini je vas Sava ob reki Savi. Narišimo znamenje za trg s postajo in poleg nje vas Savo! — Na Savi je največja železna obrt na Kranjskem. Kaj izdelujejo ondi? (Tu tope železno rudo v plavžih ali topilnih pečeh, v tvornicah pa izdelujejo razno železnino.)

Na jeseniški postaji se združi z Gorenjsko železnico nova proga državne železnice, ki prihaja s Koroškega. To je Karavanška železnica. Ko so gradili to železnico, so morali razstreliti Karavanke, da so napeljali železniško progo skozi gorovje. Tako narejeno pot skozi gorovje imenujemo predor, ker so predrli

skozi gorovje. Ta železnica vozi torej skozi Karavanški predor do Jesenic in od tu dalje na Primorsko. O njej se bomo učili še pozneje. Zaznamujemo to železnico do Jesenic!

Peljimo se dalje! — Od jesenic do zadnje kranjske postaje ne zapazimo nič znamenitega. Zadnja postaja na Kranjskem je Radeče-Bela peč. V katero deželo pridemo, ako se peljemo dalje? (Na Koroško.) — Podaljšajmo progo do Bele peči! — Zaznamujemo Savo do izvira, ki je blizu Bele peči v dolini Planici! — Potem se izgublja Sava za nekaj časa v produ. Nedaleč od Bele peči sta Klanški jezeri. Zaznamujemo ju!

b) Učenci rišejo obrisek. (Slično postopanje kakor pri točki b) na strani 18.)

c) Ponovilo izleta na obrisku in zemljevidu.

č) Popis izleta.

Osnova: Radovljica. — Begunje. — Kamen. — Kropa. — Jesenice. — Sava. — Karavanška železnica. — Bela peč. — Klanški jezeri. — Izvir Save. — Julijske Alpe. + Sava Dolinka.

iz Kranja nas pelje vlak ob Savi do mesta Radovljice.

Blizu Radovljice so Begunje z žensko kaznilnico.

Koncem te vasi so razvaline gradu «Kamena».

Onostran Save je trg Kropa z žrebijarsko obrtjo.

iz Radovljice se peljemo do trga Jesenic. V bližini je vas Sava, kjer so največje tvornice za razno železnino.

Železnica vozil vedno ob Savi. Na Jesenicah se združi z Gorenjsko železnico, Karavanška železnica, ki pelje s Koroškega skozi Karavanški predor na Primorsko.

Kmalu smo na zadnji kranjski postaji, v Beli peči.

Nedaleč od Bele peči sta Klanški jezeri.

Blizu teh jezer izvira v Planici Sava.

Na severni strani so Karavanke, na zahodni pa Julijske Alpe. Čez Julijske Alpe pridemo na Primorsko. Julijske Alpe ločijo Kranjsko od Primorskega.

Sava teče po dolini med Karavankami in Julijskimi Alpami. Imenujemo jo Savo Dolinko.

d) Vaja v čitanju voznega reda.

Kdaj se odpelje vlak iz Kranja v Radovljico? — Kdaj dospe v Radovljico? — Napiši to na šolsko tablo! — Koliko časa vozi v

Dodatek.

I. Naraščanje avstrijsko-ogrške monarhije.

- 976. Babenberžani dobe Vzhodno Krajino.
- 1043. Babenberžani si pribore pokrajine do Litve.
- 1156. Nemški cesar podeli Babenberžanom Gorenjo Avstrijo (razen pokrajine ob Inu).
- 1192. Babenberžani podedujejo Štajersko.
- 1335. Koroško in večji del Kranjskega združi vojvoda Albreht II. z Avstrijo.
- 1363. Tirolsko se pridruži vsled dedinske pogodbe Avstriji.
- 1382. Trst z okolico se vda svojevoljno Leopoldu III.
- 1500. Goriško z Gradiščansko, del Istre in Pustriška dolina se priklopijo vsled dedinske pogodbe avstrijskim posestvom.
- 1526. Češko, Moravsko, Šlesko in zapadno Ogrsko se pridružijo Avstriji zbog dedinske pogodbe in svobodne volitve novega kralja.
- 1697. Erdeljsko se priklopi.
- 1699. Ostali del Ogrskega, Hrvaško in Slavonsko odstopi Turška Avstriji.
- 1718. Turška odstopi Banat.
- 1772. O prvi delitvi Poljske pripade Avstriji Galicija in Vladimirija (brez Krakova).
- 1775. Turška odstopi Bukovino.
- 1779. Bavarci prepuste Avstriji pokrajine ob Inu na Gorenjem Avstrijskem.
- 1797. Po miru v „Campo Formio“ dobi Avstrija Istro in Dalmacijo.
- 1805. Vsled miru v Požunu se pridruži Avstriji Solnograško.
- 1846. Ljudovlada Krakovska se priklopi Avstriji.
- 1878. Avstrijska-ogrška monarhija sprejme v svojo upravo Bosno in Hercegovino.

1879. Avstrijska-ogrška monarhija sprejme v svojo upravo
Limsko pokrajino v Novem Pazaru.
1908. Bosna in Hercegovina se priklopita avstrijsko-ogrski
monarhiji in Limska pokrajina se izroči Turški.

II. Časovni pregled.

Stari vek.

A. Leta pred Kr. r.

800. Likurgovi zakoni v Sparti.
753. Ustanovitev Rima.
600. Solon, postavodajalec atenski.
510. Rim postane ljudovlada.
490. Bitka pri Maratonu.
480. Bitka v ternopilski soteski in pri Salamíni.
338. Filip II. premaga Grke pri Heroneji.
323. † Aleksander Veliki.
229. Rimljani premagajo ilirsko kraljico Tevto.
128. Rimljani podjarmijo Vipavsko dolino.
57. Julij Cezar v današnjih slovenskih pokrajinah.
44. † Julij Cezar.

B. Leta po Kr. r.

64. Neron jame preganjati kristjane.
79. Vezuv zasuje Herkulane.
313. Cesar Konstantin prizna pravice krščanski veri.
375. Huni krenejo z bregov Volge proti zapadu.
444. Hunom zavlada Atila.
476. Odoakar premaga zadnjega zapadnorinskega cesarja.

Srednji vek.

A. Doba od začetka srednjega veka do Rudolfa Habsburškega.

555. Bizantinci razrušijo Vzhodnogotsko kraljestvo.
592. Bavarci ustavijo na Toblaškem polju prodiranje Slovenov.
622. Mohamed beži iz Meke v Medino.
623.—658. Samo vlada veliki slovanski državi.
748. Bavarci dobe nadvlado nad korotanskimi Slovenci.
788. Franki podjarmijo Slovence po Istri in Liburniji.

- 800. Karel Veliki venčan za rimskega cesarja.
- 814. † Karel Veliki.
- 819. Upor slovenskega kneza Ljudevita.
- 823. † Knez Ljudevit.
- 843. Karlovi sinovi razdele Frankovsko državo.
- 863. Ciril in Metod prideta na Moravsko.
- 865. Bolgarski knez Boris sprejme krščansko vero.
- 893. — 927. Bolgarski car Simeon Veliki.
- 925. Tomislav venčan za kralja hrvaškega.
- 933. Henrik I. porazi Madžare.
- 955. Oton I. Veliki premaga Madžare na Leškem polju.
- 962. — 992. Poljski kralj Mečislav.
- 976. Leopold I. Babenberški postane grof v Vzhodni Krajini.
- 1000. Štefan Sveti venčan za apostolskega kralja.
- 1018. — 1055. Babenberžan Adalbert Zmagoviti.
- 1058. — 1080. Boleoslav II. Predrzni (Mutek osojski).
- 1095. — 1136. Babenberžan Leopold III. Sveti.
- 1096. Začetek križarskih vojen.
- 1141. — 1177. Babenberžan Henrik II. Jasomirgott.
- 1156. Avstrija postane vojvodina.
- 1177. — 1194. Babenberžan Leopold V. Krepostni.
- 1198. — 1230. Babenberžan Leopold VI. Slavni.
- 1246. † Zadnji Babenberžan Friderik II. Bojeviti.
- 1254. — 1273. Medvladje v nemški državi.
- 1260. Otakar II. premaga Madžare pri Kressenbrunnu.

B. Doba od Rudolfa Habsburškega do odkritja Amerike.

- 1273. Rudolf Habsburški izvoljen za nemškega kralja.
- 1278. Bitka na Moravskem polju.
- 1282. Rudolf Habsburški podeli Avstrijsko, Štajersko in deželno zastavo kranjsko svojima sinovoma.
- 1291. † Rudolf Habsburški.
- 1308. † Albreht I.
- 1322. Ludovik Bavarski premaga Friderika Lepega v bitki pri Mühlildorfu.
- 1338. Kobilice uničijo poljske pridelke.
- 1346. — 1378. Karel IV. Luksemburški.
- 1348. Karel IV. ustanovi vseučilišče v Pragi. — Potres na Kranjskem in Koroškem.

1356. Karel IV. izda „zlato pismo“.
1357. Turki pridejo čez Dardanele.
1365. Rudolf IV. ustanovi vseučilišče na Dunaju in Novo mesto.
1386. Leopold III. ubit v bitki pri Sempachu.
1389. Bitka na Kosovem polju.
1393. Turki osvoje bolgarsko prestolnico Trnovo.
1396. Bitka pri Nikopolju. — Turki prvikrat na slovenskih tleh.
1408. Turki prvikrat na Kranjskem.
1415. † Jan Hus.
1424. Friderik V. (III.) kot vladar štajerske vrste.
1431. † Jeanne d'Arc.
1433. Baselski kompaktati.
1437. † Nemški in češki kralj Žiga.
1440.—1493. Friderik III. na nemškem prestolu.
1441. Celjska grofa Friderik in Ulrik zama oblegata Ljubljano.
1444. Bitka pri Varni, kjer obleži mrtev ogrsko-hrvaški kralj Vladislav.
1450. Gutenberg izume knjigotisk.
1453. Turki se polaste Carigrada.
1456. † Zadnji celjski grof Ulrik.
1457. † Vladislav Posmrtnik. — Na Ogrskem zavlada kralj Matjaž.
1461. Friderik III. ustanovi ljubljansko vladikovino.
1465. Kralj Matjaž ustanovi vsenčilišče v Požunu.
1471. Turki silno opustošijo slovenske kraje.
1473. Turki prvikrat na Koroškem.
1483. Slovenci in Hrvati premagajo Turke pri Onavici.
1485. † Erazem Predjanski.
1492. Kolumb odkrije Ameriko.

Novi vek.

A. Doba od začetka novega veka do Marije Terezije.

- 1493.—1519. Cesar Maksimilijan I.
1498. Vasco da Gama pluje okoli Afrike v Indijo.
1508. Benečani osvoje Primorsko, Vipavo in Idrijo.
1511. Krištof Frankopan porazi Benečane pri Senožečah.
1515. Boj za „staro pravdo“. — Maksimilijan I. in češko-ogrski kralj Vladislav skleneta dedno pogodbo.
1517. Martin Luther začne oznanjati novo vero.

- 1519.— 1522. Magalhães objadra prvič zemljo.
1521. Sultan Sulejman osvoji Belgrad.
1522. Ferdinand, brat Karla V., prevzame vladarstvo avstrijskih dežel.
1526. † Kralj Ludovik II. v bitki pri Mohaču. — Habsburžani pridobe Češko in Ogrsko.
1527. Sabor v Cetinu izbere Ferdinanda hrvaškim kraljem.
1529. Turki prvič pred Dunajem.
1532. Nikolaj Jurišić ustavi sultana Sulejmana pred Kisekom.
1537. Kacijanar zapusti pred Osekom krščansko vojsko, ki jo Turki uničijo.
1550. Prva slovenska tiskana knjiga.
1556.— 1564. Ferdinand I. na nemškem prestolu.
1566. Nikolaj Zrinjski v Sigetu.
1573. Kmetiški upor na Štajerskem in Hrvaškem.
1575. † Herbart Turjaški v bitki pri Budaškem.
1586. Ustanovitev vseučilišča v Gradcu. — † Primož Trubar.
1593. Andrej Turjaški premaga Turke pri Sisku.
1618.— 1648. Tridesetletna vojna.
1619.— 1637. Cesar Ferdinand II.
1620. Bitka na Beli gori.
1634. Wallenstein umorjen.
1637.— 1658. Cesar Ferdinand III.
1658.— 1705. Cesar Leopold I.
1664. Bitka pri Št. Gotardu.
1671. Peter Zrinjski in Frankopan obglavljena kot veleizdajnika.
1682.— 1725. Car Peter Veliki.
1683. Turki drugič pred Dunajem.
1697. Princ Evgen premaga Turke pri Zenti.
1699. Mir v Karlovcih: Turki odstopijo Ogrsko, Hrvaško in Slavonijo.
1703. Ustanovitev St. Peterburga.
1704. Kruci razsajajo po Slovenskih goricah.
1705.— 1711. Cesar Jožef I.
1711.— 1740. Cesar Karel VI.
1712. Hrvaški stanovi sprejmejo pragmatiško sankcijo.
1713. Karel VI. izda pragmatiško sankcijo.
1717. Princ Evgen vzame Turkom Belgrad. — Rojstno leto cesarice Marije Terezije.

1718. Mir v Požarevcu: Avstrija dobi Banat ter del Bosne, Srbske in Vlaške.
1739. Mir v Belgradu: Dunav meja proti Turškemu.

B. Doba od Marije Terezije do danes.

- 1740.—1780. Marija Terezija.
1745. Mir v Draždanih: Avstrija izgubi večji del Šleske.
1745.—1765. Franc I. kot nemški cesar.
1748. Mir v Cahah: Šleska ostane Pruski, Parma in Piacenza pripadeta Španski; vlasti priznajo pragmatično sankcijo.
1756.—1763. Sedemletna vojna.
1757. Daun premaga Pruse pri Kolinu.
1765.—1790. Jožef II. kot nemški cesar.
1772. Prva delitev Poljskega.
1780.—1790. Cesar Jožef II. kot samovladar.
1783. Severnoameriške kolonije postanejo svobodne.
1789. Pričetek revolucije na Francoskem.
1790.—1792. Cesar Leopod II.
1792.—1835. Cesar Franc I. (kot nemški cesar Franc II.).
1793. † Francoski kralj Ludovik XVI.
1797. Mir v Campo Formio: Avstrija dobi Beneško ter del Istre in Dalmacije, izgubi pa Belgijo.
1799. Francozi uvedejo meterske mere.
1800.—1849. France Prešeren.
1800.—1862. Anton Martin Slomšek.
1803. Fulton pluje prvič s parobrodom po Seini.
1804. Avstrija postane cesarstvo. — Napolenon I. se proglaš za francoskega cesarja.
1805. Bitka pri Slavkovu.
1806. Cesar Franc I. odloži nemško cesarsko krono.
1809. Junaški boji Avstrijcev; upor na Tirolskem.
1810. Francozi otvorijo slovensko vseučilišče v Ljubljani.
1812. Napoleon I. na Ruskem.
1813. Bitka pri Lipskem.
1815. Napoleon I. premagan pri selu Waterloo.
1818. Iz New-Yorka odpluje prvi parnik v Evropo.
1819. † Valentin Vodnik.
1829. Reslovi prvi poizkusi s parnikom na vijak.
1834. † Senefelder, izumitelj kamenotiska.

- 1835.—1848. Cesar Ferdinand I. Dobrotljivi.
1838. Otvoritev železnice med Dunajem in Wagramom.
1839. Izumitev fotografije.
1840. Prve pisemske znamke na Angleškem.
1846. Prva brzozavna zveza med Dunajem in Brnom.
1848. Revolucije; cesar Franc Jožef I. zasede avstrijski prestol.
1849. Upori potlačeni.
1853.—1856. Krimska vojna.
1854. Poroka cesarja Franca Jožefa I. — V Ameriki prično uporabljati petrolej za razsvetljavo.
1859. Vojna Avstrije s Francosko in Sardinijo.
1861. Vlaško in Moldava se združita v kneževino Rumunsko.
1861.—1865. Meščanska vojna v Združenih državah.
1864. Vojna v Schleswig-Holsteinu.
1866. Vojna Avstrije s Prusko in Laškim. — Prvi brzozavni kabel med Evropo in Ameriko.
1867. Avstrijski državni osnovni zakoni.
1869. Državni šolski zakon.
1870. Nemško-francoska vojna. — Zedinjenje Italije.
1871. Pruski kralj oklican za nemškega cesarja.
1877.—1878. Rusko-turška vojna.
1878. Okupacija Bosne in Hercegovine. — Berlinski mir: Srbska, Bolgarska in Črna gora postanejo samostojne države.
1881. † Car Aleksander II.
1882. Srbska postane kraljestvo.
1885. Bolgarija porazi Srbsko pri Slivnici.
1886. Knez Battenberški pregnan iz Bolgarije.
1889. † Cesarjevič Rudolf. — Srbski kralj Milan se odpove prestolu.
1897. Grško-turška vojna.
1898. † Cesarica Elizabeta.
-